

Топола: часопис
ЈУ Спомен-подручја Доња Градина
Година XI, број 11

Уредник:
Тања Тулековић

Редакција:
Тања Тулековић
Дејан Мотл
Мирко Димић
мр Драган Давидовић
др Владан Вуклиш
др Дарио Видојковић

Лектура:
Ана Зукић

Издавач:
ЈУ Спомен-подручје Доња Градина

За издавача:
Тања Тулековић

Тираж:
300

Штампа:
Графид д.о.о. Бања Лука

Рјешењем Министарства просвјете и културе Републике Српске број 07.06/053-8/2015-4 од 29. 5. 2015. године, стручни часопис „Топола“, Демитровац, уписан је у Регистар јавних гласила под редним бројем 660.

Процес рецензирања радова обавља се анонимно.

ISSN 2303-744X

Топола

часопис ЈУ Спомен-подручја
Доња Градина

Година XI, број 11
Доња Градина 2025

Topola*

Journal of the Memorial Zone
Donja Gradina

Year XI, issue 11.

Donja Gradina 2025.

* **Topola (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the “Poplar of Horror” was a poplar tree located at the confluence of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

Напомена: Ставови изражени у објављеним текстовима не одражавају нужно ставове или вриједности редакције или њених појединих чланова. За садржај текстова одговорни су искључиво аутори.

Disclaimer: Statements formulated in the following texts do not necessarily reflect the opinions and values of the editorial board and its individual members. The authors are exclusively responsible for the content of their papers.

Садржај

Историјска истраживања Historical Research

- Славко Ђурановић: Страдање српског цивилног становништва Шеховаца у Другом свјетском рату 1941—1945. године 13
- Мирко Цвијановић: Спомен-обиљежја НОР-а на подручју Добоја 23

Студије о рату и геноциду Studies of War and Genocide

- Анђела Нешковић: Страдање грачаничких Срба у Независној Држави Хрватској (1941—1945) 43
- Др Милош М. Дамјановић: Алфред Дијамантштајн (1896—1942) — биографија жртве холокауста 65
- Жељко Јандрић: Уморени Срби Сарајева 7. септембра 1941. г. према књизи „Протокол умрлих Српске православне цркве Храма светог Преображења у Новом Сарајеву“ (извор за истраживање злочина над Србима Сарајева 1941—1945) 107

Документи и сјећања Documents and Testimonies

Мирко Димић: Усташки злочини почињени у Козарској Дубици од 18. до 20. септембра 1944. године	145
Тања Стијак: Сјећање Стоје Стијак	159
Стево Јахимовић: Страдање моје породице	163
Милица Сабљић: Моје свједочење	167
Вељко Марић: Моја сјећања на логор и Други свјетски рат у периоду 1941—1945. године	171
Даница Праштало: Нит дјетињства нит старости	177
Милан Ахимовић: Моје свједочење	181
Томо Лучић: Моје сјећање на Други свјетски рат	185
Василије Шиник: Неиспричана прича	191

Ставови Perspectives

Dr Kristina Jorgić Stepanović: Nasilje nad Romkinjama u okupiranoj Srbiji — o značaju istraživanja jedne teme	199
--	-----

Прилози Contributions

Gideon Greif: Dragoljub Acković, Samudaripen Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, „Službeni glasnik“, Beograd 2023, 744.	207
Тања Тулековић: Споразум о сарадњи Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“ и Националног центра историјског сјећања из Руске Федерације	211

Јелена Глишовић: Извештај са Летњег БДС форума са радним планом РУ:РС ЛИБ форума	215
Др Милош М. Дамјановић: Међународна научна конференција „НДХ и Концентрациони логор Јасеновац у свјетлу савремених истраживања“, Доња Градина, 22—23. април 2025. године	219
Катица Смиљанић: Наставни час „Трагови лица у вјечном сјећању“	223

Историјска истраживања

Historical Research

Страдање српског цивилног становништва Шеховаца у Другом свјетском рату 1941–1945. године

Славко Ђурановић

Професор историје
и географије
dslavko@blic.net

Стручни рад

УДК 341.485(=163.41(497.13)»1941/1945»

COBISS.RS-ID 143165185

DOI 10.7251/TOP2511013D

Апстракт: Овај рад говори о страдању недужног српског цивилног становништва у селу Шеховци, у општини Мркоњић Град у току 1941. године од стране хрватских усташа. Циљ овог рада је да се сачува сјећање на трагични догађај о којем се веома мало зна, а који је по карактеру злочина једнак онима у Дракулићу, Шарговцу и другим познатим стратиштима. Злочин којег су хрватске усташе починиле у љето 1941. године имао је за циљ да се уништи српско становништво у овом селу, као и у околним српским селима. О овом догађају постојала су ријетка усмена предања која су временом изгубљена, али и ријетки непотпуни писани трагови. Истраживањем овог догађаја и публиковањем историјских чињеница у вези с њим, сачувао би се од заборава један хрватски злочиначки подухват који се не би смио заборавити.¹

Кључне ријечи: Шеховци, Мркоњић Град, Други свјетски рат, ратни злочин, српски цивили, страдање.

¹ Славко Ђурановић, „Шеховци - село које несћаје”, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2015.

Увод

О страдању недужног становништва села Шеховци у току Другог свјетског рата нема много писаних трагова, па постоји реална могућност да се о том страдању никада ништа не сазна. Сјећања оних који су преживјели то вријеме су нестала јер они више нису живи, а и усмена предања која су пренијели на млађе нараштаје су увелико изблиједила. Ипак, захваљујући вољи и труду неких од мјештана, сачувани су неки писани трагови који су драгоцјен извор и свједочанство о монструозности нацистичке, хрватске идеје да се српски народ уништи на свом вјековном простору и да се избришу сви трагови његовог постојања на том простору. Овај рад има за циљ да сачува од заборава злочин који се не смије заборавити.

Усташки злочини над српским цивилним становништвом у Шеховцима у току 1941. године.

За капитулацију Краљевине Југославије 17. априла 1941. године овдашњи народ није ни знао јер се није бавио политиком, већ тешким, поштеним радом у пољопривреди, гледајући како и од чега да прехрани своје породице. Међутим, када су чули експлозије топовских граната, митраљеску паљбу и видјели на небу њемачке авионе знали су да се дешава нешто значајно, да долази рат, а са њим и тежак период живота. Али нико од њих није ни могао наслутити какво се зло спрема и да ће доћи неки људи који ће жељети да их униште, да их све убију и да им запале све што имају. Нису могли вјеровати у то јер никоме ништа нису били ни криви ни дужни. Поготово нису могли вјеровати да ће им то урадити њихове комшије и познаници из сусједног хрватског села Лисковице. Зато и нису бјежали од својих кућа када су их ови дозивали по именима тврдећи да им неће ништа и да се не боје. Многи су животом платили увјерење да човјек који никоме није ништа нажао учинио нема разлога да се плаши било кога.

Хрватска усташка управа је послје Априлског рата 1941. године запосјела важне путне комуникације, као и важну раскрсницу путева у Црној Ријеци, гдје се одваја пут за Мркоњић Град од пута Бања Лука — Јајце. То је за њих било важно упориште јер су тако

контролисали кретање на овим важним путним комуникацијама. Командант тог упоришта био је Иван Мусић, усташа из Херцеговине. Ова усташка формације починила је страшне злочине по околним српским селима. У тим злочинима се нарочито истицао фра Стје-пан Кулушић, свештеник из сусједног села Лисковице. Због терора којег су спроводили по околним селима група устаника, предвођена Алексом Пенићем, напала је и разбила ову формацију 20. новембра 1941. године. Послије овог догађаја стање које је било неподношљиво још више се погоршало јер је уследила одмазда у којој је страдало око 520 Срба из околних села, а половина њих у Здравственој станици у Мркоњић Граду.

О страдању српског цивилног становништва у Доњим Шеховцима свједоче драгоцјене забиљешке које је оставио Никола Арежина, свједок ових догађаја. Мјештанин Никола Арежина је преживјели савременик ових догађаја о којима је сачувао писане забиљешке. Нека сазнања о усташким злочинима чуо је разговарајући са преживјелим мјештанима. Према његовим забиљешкама први злочин у Доњим Шеховцима усташе су починиле тако што је једна њихова већа формација (око 200 усташа) дошла из сусједног села Дабрац, и подјеливши се у више мањих група убијала све Србе редом и то углавном употребом ножа и бајонета, са што мање пуцњаве да не би узнемирили остало српско становништво и да не би побјегли пред њима. Тај начин је заиста допринио томе да тог 31. августа 1941. године усташе у једном дану убију 37 Срба цивила, при чему им је умакло свега неколико опрезнијих мјештана. Тог дана су на улазу у село из правца села Дабраца прво убили Косту Аничића и његову супругу и запалили њихову кућу, а онда дошли до куће Ђуре Павловић и ту убили: Милосаву Павловић (1920—1941), Стану Павловић (1900—1941), Јованку Павловић (1880—1941), Николау Павловић (1910—1941), Анђу Павловић — дијете од 3 мјесеца (1941—1941), Мару Павловић (1938—1941), трогодишње дијете, Драгу Павловић (1938—1941) и Душана Павловића (1924—1941). Иста та група усташа послје тога отишла је до куће Луке Бојанића (1929—1941), убила и запалила његову кућу. Након тога одлазе до куће Душана Богдана гдје су убили 10 чланова његове породице: Душана Богдан (1910—1941), Босиљку Богдан (1917—1941), Јову Богдан (1937—1941), четворогодишње дијете, Душанку Богдан (1939—1941), двогодишње дијете, Бору Богдан (1941—1941), ново-

рођенче, Илију Богдан (1915—1941), Спасоју Богдан (1921—1941), Ђуру Богдан (1900—1941), Тодора Богдан (1889—1941), и Јоку Богдан (1895—1941). У овом случају усташе су показале невиђену монструозност јер су Тодора, Јоку и Бору живе запалили у њиховој кући. Након што су побили породицу Богдан и попалили све њихове објекте, иста група усташа отишла је до куће Марка Којића гдје су наставили покољ, убивши: Марка Којића (1898—1941), његову супругу Мару Којић (1903—1941), њихову кћер Загорку (1933—1941) и сина Драгу (1933—1941), осмогодишњу дјецу. Усташки крвави пир наставља се у непосредној близини, убиством породице Павловић гдје на исти начин убијају: Остоју Павловића (1903—1941), Крстана Павловића (1934—1941), седмогодишње дијете и Ђурђију Павловић (1939—1941), двогодишње дијете, док су Петру Павловић (1903—1941) рањену (избодену ножем) оставили да полако умире испред запаљене им куће. Умрла је следећег дана од задобијених повреда. Другу породицу Павловић, која живи у сусједној кући, нису том приликом успјели ухватити цијелу, јер су неки чланови породице успјели на вријеме побјећи, али су том приликом заробили Душана Павловића (1924—1941) и убили га на кућном прагу, а његовог брата Бранка рањавају ножем и остављају да умире у мукама, али је он ипак преживио упркос тешким повредама.

Једна од усташких група је тога дана на превару ухватила и убила Симу Малбашића (1880—1941), који је повјеровоа у усташко обећање да свима који буду код својих кућа, а не у збојеговима, неће ништа. Ухватили су га и убили испред његове куће.

Тог несретног дана (31. августа 1941. године) једна од усташких група ухватила је код њихове куће браћу Алексу и Милана Ђурановића и обојицу извела испред куће гдје су их планирали стријељати, али док су усташе спремале оружје Алекса је кренуо у бијег. Усташе су пуцале за њим, али је он побјегао неповријеђен, док су његовог брата Милана (1901—1941) убили уз зид њихове куће.

Сличан догађај се десио и приликом покоља породице Арџина. Када су усташе ухватиле Мирка Арџину код његове куће и претресли га нашли су му нож на преклапање (тзв. склопац), након чега су га оборили на земљу и док се један од усташа намјештао да га закоље тим ножем клечећи му на прсима, а други га држао за оковратник, он је одгурнуо усташу са себе и устао, а другог, који га је покушавао зауставити, вукао је за собом док га овај

није пустио. Тако се спасио сигурне смрти испод већ припремљеног ножа за клање. Нажалост, многи други чланови његове бројне фамилије нису преживјели. Том приликом усташе су убиле: Мијата Арежину (1891—1941), Перу Арежину (1905—1941), Мару Арежину (1918—1941), Ђуру Арежину (1919—1941), Милу Арежину (1918—1941), као и двије комшинице које су се ту затекле: Анђу Реказ (1850—1941), деведесетједногодишњу баку и Деву Милановић (1886—1941). Пошто је већ било вече и ближила се ноћ, усташе су се упутиле према Црној Ријеци гдје су били смјештени.

Тако је завршен вјероватно најтрагичнији дан у прошлости овог села гдје је у једном дану, у дијелу села, убијено 37 српских цивила на најмонструознији начин. Сљедећег дана (1. септембра 1941. године), рано ујутро иста група усташа се враћа у Доње Шеховце, овај пут долазе из правца Шеховачког моста, путем који из села води до главног пута Бања Лука—Мркоњић Град са намјером да наставе са својим злочином. Том приликом пале све преостале куће које претходног дана нису запалили. Међутим, мјештани су поставили сеоске страже, а жене и дјецу су послали у дубину села, према Горњим Шеховцима и сусједном селу Тријебову. Тог дана усташе нису нашле ни убиле никога у Доњим Шеховцима, па су отишли у сусједно село Густовару, гдје су убијали и палили све редом на шта би наишли.

Након ових догађаја дио становништва се повремено враћао из збијега да види шта им је са кућама и да донесу нешто хране породицама у збјегу. Тако су 5. септембра 1941. године усташе ухватиле Луку Каурина (1890—1941) и његовог сина Марка (1913—1941), Мирка Каурина (1913—1941) и његову супругу Зорку (1914—1941), те их мучећи одводе у Мркоњић Град, гдје су сви убијени у болници која је била сабирни центар у који су доводили ухваћене цивиле. Том приликом највише су мучили Луку Каурина за којег су знали да је био српски добровољац из Првог свјетског рата. Њему су вадиле очи, одсјекли језик и чупали нокте све док није умро од посљедица мучења.

И 8. септембар 1941. године био је кобан за многе мјештане Шеховаца. Тог дана усташе, предвођене Винком Вулићем, долазе у Доње Шеховце и хватају Јефту Милановића (1884—1941), Перу Каурина (1911—1941) са супругом Станом (1908—1941) и кћерком Маром (1930—1941), једанаестогодишњу дјевојчицу, затим Вида

Каурина (1890—1941) са супругом Стаком (1899—1941) и сином Недељком (1924—1941), те Марка Каурина (1913—1941), Максима Каурина и Спасоју Којића (1895—1941). Жене и дјецу су одмах убили, а одрасле мушкарце одводе да би их касније све побили у болници у Мркоњић Граду. О наивности народа говори и случај Максима Зељковића (1905—1941) који је био у збјегу и није вјеровао да усташе убијају све редом, па је говорећи да војска неће никоме ништа, напустио збјег и вратио се кући. Идући усташама у сусрет питао их је зашто су га звали, а они су га убили чим им је пришао.

Током 11. септембра 1941. године усташе, предвођене Мирком Стпанчићем, дошле су у Доње Шеховце и тог дана ухватиле: Јовицу Богдан (1920—1941), Стеву Павловић (1898 —1941), Лаку Павловић (1912—1941), Николу Грчић (1910—1941), Илију Ћурановић (1910—1941) и Душана Ћурановића (1919—1941). Сви су одведени у правцу Мркоњић Града и нико од њих се није жив вратио. Касније се сазнало да су сви убијени у Стокиној њиви преко пута мезара (гробља) у Мркоњић Граду (према свједочењу Милана Кудре).

Нови усташки поход десио се 15. септембра 1941. године када су усташе, предвођене Јозом Ловрићем, ухватиле Остоју Богдана (1900—1941) и Саву Перића и одвели их у Бјелајце на стријељање. Ипак, успут им је успио побјећи Саво Перић који се тако спасио од сигурне смрти. На исти начин страдао је и Гојко Арежина (1915—1941), којег је ухватио усташа Бранко Бутковић 20. септембра 1941. године и одвео у Мркоњић Град, гдје га је убио.

Један од најгорих злочина у Шеховцима је усташко убијање двоје дјеце чије су родитеље убили претходних дана, а њих тада нису затекли код куће. То су Радован Зељковић (1929—1941) и његова млађа сестра Бранка Зељковић (1935—1941), Радован је имао 12 година, а његова сестра 6 година. Монструмима није било довољно што су им претходно побили родитеље и запалили кућу, па су и њих побили како би показали своје јунаштво и како би испунили постављени циљ, а то је потпуно уништење и истребљење српског становништва. Након овог догађаја дошло је до значајнијег самоорганизовања српских мјештана и масовнијег устанка у селу, тако да усташе нису смјеле више долазити.

Закључак

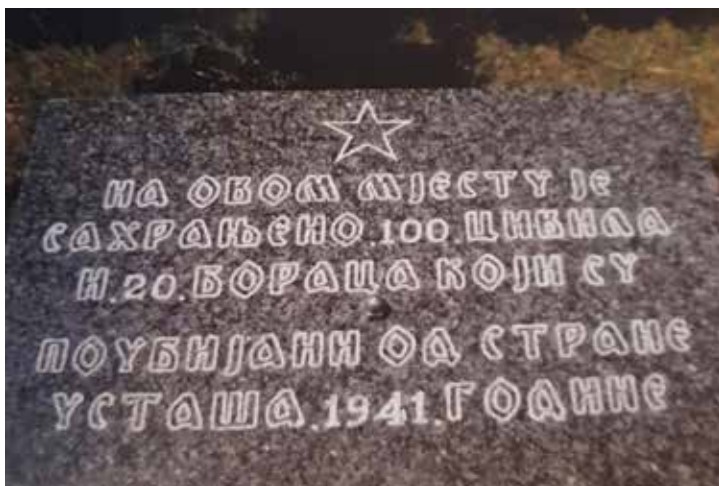
Од укупно 156 жртава из Шеховаца, страдалих у току Другог свјетског рата, 132 су били цивили (84,62 %), а 24 су били војници (15,38 %). Ако анализирамо структуру жртава по старости, онда видимо да је највише страдало младо становништво у доби између 21 и 30 година, њих 44. У доби између 11 и 20 година страдало је 27 цивила. Исти број жртава био је у старосној доби од 31 до 40 година старости. Нарочито је болна чињеница да је међу страдалим било 25 жртава старости испод 10 година. Међу страдалим било је и старијих лица, њих 7 имало је преко 60 година. Ова структура показује да усташе нису имале одређену циљну групу становника, него су имали намјеру да путем ликвидације потпуно уклоне комплетно српско становништво, без обзира што им оно није представљало никакву тренутну пријетњу.

На примјеру злочина почињених у Шеховцима јасно се види злочиначки карактер државног и војног руководства Независне Државе Хрватске.

О страдалницима из Шеховаца данас свједочи једна мала спомен плоча постављена код партизанског гробља у Горњим Шеховцима, на којој пише да је на том мјесту сахрањено 100 цивила и 20 бораца који су убијени од стране усташа 1941. године.

Слика бр. 1: Партизанско гробље у Шеховцима, Фото: С. Ђурановић

Слика бр. 2: Спомен-плоча страдалим војницима и цивилима у току Другог свјетског рата, Фото: С. Ђурановић

Извори и литература:

1. Ђурановић Славко, „Шеховци село које нестаје“, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2015. година. стр. 44—47.
2. Забиљешке преживјелих мјештана (Никола Арежина)
3. Музеј жртава геноцида Београд, Жртве рата 1941—1945, стр. 1907—1909.

Slavko Djuranovic

The suffering of inhabitants from village Sehovci in the Second World War from 1941—1945

This paper represents finding related to the suffering of innocent Serbian civilians in the village of Sehovci, in the municipality of Mrkonjic Grad, during 1941 by Croatian Ustashas. The aim of this work is to preserve the memory of a tragic event that is mostly left unknown, yet whose nature is equal to the atrocities committed in Drakulic, Sargovac, and other well-known massacre sites. The crime was committed by the Croatian Ustashas in the summer of 1941 with intention to destroy the Serbian population in this village, as well as in the surrounding Serbian villages. There were a few spoken accounts of this event, which have largely been lost over time, along with scarce and incomplete written records. Researching and publishing the historical facts related to this event point that such terrifying Croatian criminal undertaking must not be forgotten, therefore it must be preserved from oblivion.

Спомен-обиљежја НОР-а на подручју Добоја

Мирко Цвијановић

ЈУ Музеј у Добоју
mirkocvijanovic89@gmail.com

Прегледни рад

УДК 725.945:94(497.15Добој)»1941/1945»

COBISS.RS-ID 143165441

DOI 10.7251/TOP2511023C

Апстракт: Циљ овог рада је да кроз спомен обиљежја општине Добој која су припадала Југословенском систему, сагледамо савремене појаве редеоинисања памћења и принципе на којима почи-ва култура памћења у јавном простору, као и улогу меморијалних споменика у конструкцији и брисању националног идентитета. Сви споменици и обиљежја својим посебним одликама причају о своме времену, о умјетности, животу човјека, људским сазнањима, генију стваралаштва, о тежњама и идејама средине из које су ти људи по-никли, о успостављању или прекидању веза, о борби и страдању за ове просторе.

Кључне ријечи: памћење, споменик, спомен-обиљежја

Значај споменика НОБ-а данас се огледа и у томе што се са-времено друштво дефинише и у односу према тим споменицима¹.

1 У Краљевини Југославији није било организоване службе заштите спо-меника културе. Закони о заштити културно-историјских и умјетни-чких споменика донесени су између 1945. и 1947. године. Завод Босне и Херцеговине има једног референта за заштиту споменика НОР-а тек од 1954. године. Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) израдила је 1954. год пројекат Декларације и конвенције о заштити културних добара у случају рата при Унеску. Први закони за заштиту споменика културе који су донесени, донесени су у ФНРЈ и то *Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина* 1945. године. Распа-дом бивше социјалистичке Југославије Република Српска је уредила правни однос за заштиту културних добара, односно културне башти-не од интереса за грађане кроз неколико закона који регулишу ову ма-

Споменици би требало да подсјећају на достојанство људског живота и смрти. Споменици НОБ-а су ограничени временом, простором и идеологијом којој су припадали, али такође би требало да буду и спона са прошлошћу, да подсјећају на достојанство људских живота и смрти. Материјална култура памћења архитектонско је наслеђе споменика НОБ-а, специфична је појава у историји визуелних умјетности (апстрактна и симболичка умјетност).²

Према историјској теорији о култури памћења, друштвена и политичка моћ понајприје представља контролу над историјом и простором. Према *Млејачкој повељи* из 1964. године премијештање споменика дозвољено је само у случају када је споменик угрожен или ако је у сагласности са националним или међународним интересом. Премијештањем споменика јавља се појава партикуларног сјећања, при чему је сјећање на поједину особу или простор и даље заступљено, али без просторног контекста који споменику даје потпуни смисао и значење.³ Култура сјећања одређује историјску културу. Када се говори о култури памћења главно питање није шта остаци прошлости говоре, већ како се ти остаци тумаче и да ли се уопште тумаче.⁴

Објекти културно-историјског наслеђа су: споменици културе, споменичке цјелине, **спомен-обиљежја**, непокретни архитектонски и археолошки објекти, покретни објекти из области ликовних и примијењене умјетности, као и предмети за које се може претпоставити да имају својства објеката културно-историјског наслеђа, музејски материјал, архивска грађа и сл.⁵

терију, а посебно кроз *Закон о културним добрима*, донесен 1994. године (*Службени гласник Републике Српске*, 71/94, 11/95, 38/22, *Закон о културним добрима*).

2 Tena Starčević, *Suvremeni fenomeni brisanja pamćenja na primjeru memorijalne plastike iz razdoblja socijalizma u Gradu Zagrebu*, Zagreb: 2021, 10.

3 Tena Starčević, *n. d.*, 31.

4 Тодор Кулић, *Култура сећања – теоријска објашњења уједињене прошлости*, Београд: 2005, 30.

5 *Службени гласник Републике Српске*, година XXX, број 112, *Закон о музејској дјелатности*.

Споменици се користе за обликовање пожељне службене слике о прошлости и као ресурс за подизање свијести о националној припадности, националним херојима, жртвама итд.⁶

ПРЕГЛЕД СПОМЕН-ОБИЉЕЖЈА

Културно-историјски споменици су баштина и завјештање прошлости савременом човјеку.

На подручју Града Добоја има више врста спомен-обиљежја из НОР-а: спомен-костурнице, спомен-гробља, спомен-обелисци, спомен-чесме, спомен-плоче, спомен-бисте као материјална обиљежја и називи улица, установа, организација...као нематеријална обиљежја, која ће са новом друштвено-политичком промјеном, носити друга имена. На подручју Општине Добој подигнуто је од 1946. до 1990. године 55 спомен-обиљежја. Иницијатива за подизање споменика НОБ-а потицала је највећим дијелом од СУБНОР-а и других друштвено-политичких субјеката.

1. Спомен-костурнице

1.1. Спомен-костурница жртвама Добојског логора из Првог свјетског рата саграђена је 1938. године на брежуљку изнад православне цркве у Добоју. Првобитна спомен-костурница је подигнута са православним крстом на врху. Власт НДХ је 27. јуна 1941. године минирала спомен-костурницу.⁷ Након ослобођења, спомен-костурница је реконструисана без крсног знамења,⁸ постављена је скулптура логораша коју је урадио вајар Мирко Остоја из Сплита. Крсно знамење је враћено након оснивања Републике Српске 6. новембра 1993. године. Оригинални текст на обновљеном спомен-обиљежју је гласио:

По цвешним пољима ошацибине моје

6 Amra Ćusto, „Spomenici i prakse sjećanja u Bosni i Hercegovini”, *Zbornik radova Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine br. 12*, Sarajevo: 2017, 62.

7 Душан Паравац, *Добојски логор - хроника о аустроугарском логору интернација у Добоју 1915-1917*, Добој: 2002, 79.

8 Крст се налази у Музеју у Добоју и чини дио сталне поставке (прим. аутора).

*Многе **свеће** хумке расишурене ситоје
Гроб до проба лежи и сведочи јавно
Да ћинусмо славно.*
Аутор стихова је Војислав Ј. Илић.

Општински одбор СУБНОР-а одлучио је 17. априла 1978. године да промијени оригинални текст. Тако да садашњи текст гласи:

**„Око пет хиљада југословенских грађана,
претежно са подручја југоисточне Босне и источне
Херцеговине, настрадалих у логору интернираца,
који су у вријеме Првог свјетског рата (1914—1918)
организовале аустроугарске окупационе
власти на лијевој страни Спрече, притоке у Босну,
сахрањено је у овој заједничкој гробници“.**

По распаду СФР Југославије долази до грађанског рата у БиХ, што ће довести до нових политичких промјена које ће се одразити и на саму спомен-костурницу. Спомен-костурница је последњи пут обновљена 1993. године, када је 6. новембра исте године постављена нова спомен-плоча са новим текстом:

*По цвешним пољима ошаџбине моје
Многе **свеће** хумке расишурене ситоје
Гроб до проба лежи и сведочи јавно
Да ћинусмо славно.*
Војислав Илић

**„Од 1914. до лета Господњег 1918. Аустроугари подигоше логор
у Добоју за 45.790 Срба интернираних са вјековних
српских земаља.**

Преко 6.000 мученика из логора своје душе Богу предадоше, а напаћене кости оставише свједоком злочина.

У помен њима бијаху саграђене и, 18. септембра 1938. године, освећене спомен-црква и спомен-костурница са спомеником у знаку часног крста.

Исти споменик усташе порушише 1941. године, а послијератна власт га у 1954. години обнови, али са другачијим епитафом и без крсног знамења.

Република Српска на 6. новембар лета Господњег 1993. учини нови часни крст првобитног изгледа и врати стихове пјесника на његово постоље.

На вјеке вјекова - Амин“.

На спомен-костурницу враћен је православни крст умјесто скулптуре логораша. Скулптура логораша пренесена је на новосаграђени спомен-комплекс Добојског логора, код жељезничке станице, поводом обиљежавања стогодишњице оснивања логора.

Оригинални гранитни крст из 1938. године, пронађен је 2014. године, пренесен у Музеј и уврштен у Сталну музејску поставку као експонат дијела поставке о Добојском логору смрти.

1.2. Спомен-костурница у Парку народних хероја подигнута је 1953. године, чији је главни постамент живот, слава и мир. Аутор спомен-костурнице у Парку народних хероја је скулптор Мирко Остоја. У спомен-костурници су сахрањени посмртни остаци народних хероја: Рефика Бешлагића, Јосипа Јовановића, Исмета Капетановића, Милоша Купреса и Симе Лукића, поред још 184 пала борца. Прва реконструкција спомен-костурнице у Парку народних хероја рађена је 1983. године. Реконструкцију је урадио архитекта Петар М. Вајдић. **Поред реконструкције спомен-костурнице, рађена је и реконструкција цијелог парка. Друга реконструкција овог парка рађена је 2002. године, када је додат још један кубус са именима 111 стријељаних цивила.**

1.3. Спомен-костурница у Јоховцу подигнута је 1964. године, гдје је сахрањено 14 палих бораца 5. козарачке бригаде и двије „жртве фашистичког терора“. Реконструкција спомен-костурнице урађена је 1981. године.

1.4. Спомен-костурница у Придјелу Доњем изграђена је 27. јула 1970, а реконструкција је извршена 1980. године. У спомен-костурници сахрањено је 45 бораца НОР-а и 37 „жртава фашистичког терора“. Имена бораца су написана ћирилицом, а имена жртава латиницом.

1.5. За изградњу спомен-костурнице у Станарима упућен је захтјев општинској комисији 3. јануара 1973. за израду спомен-костурнице. Спомен-костурница је требало да се уради по угледу на спомен-костурницу у Придјелу Доњем. Спомен-костурница је грађена по идејном рјешењу Драге Хандановића.

1.6. Спомен-костурница саграђена је у Јошави 1964. године, у којој је сахрањено 15 бораца НОВ-а и ПОЈ-а. Аутор рељефа на споменику је вајар Драго Хандановић.⁹

2. Спомен-обелисци

2.1. Спомен-обелиск на Преслици подигнут је 1962. године. Аутор спомен-обелиска је Петар Крстић из Сарајева, а текст на споменику је написан латиницом.

2.2. Спомен-обелиск у Драгаловцима постављен је 1951—52. године. Обелиск су поставили чланови омладинских бригада, али никада није завршен (нема спомен-плоче). Приликом прегледа споменика 1983. године препоручено је да се спомен-обелиск сруши.

2.3. Спомен-обелиск у Костајници саградиле су омладинске бригаде 1951. године. Саграђен је у башти Војина Паравца. Године 1983. препоручено је да се спомен-обелиск уклони.

2.4. Спомен-обелиск у Которском саграђен је 4. 7. 1967. године у част 8 бораца Народноослободилачке војске Југославије.

2.5. Спомен-обелиск у Кожухама подигнут је 23. 8. 1966. године.

2.6. Спомен-обелиск у Љесковим Водама подигнут је 1951. године. Саграђен је на 50 метара од основне школе.

2.7. Спомен-обелиск у Мајевцу подигнут је 23. 9. 1950. године.

2.8. Спомен-обелиск у Опсинама подигнут је 1984. године са именима 59 бораца Народноослободилачког рата и 33 жртве фашистичког терора. Текст на споменику је написан ћирилицом (у Ристића Гају).

2.9. Спомен-обелиск подигнут је у Осјечанима 1950. године. Нови споменик на мјесту старог саградио је Драго Хандано-

⁹ Документација из Музеја у Добоју, од броја 1.1. до 1.6., историјско одјелење, архивско-мемоарска збирка.

вић 1983. године, уписана су имена 26 бораца и 10 имена жртава фашистичког терора. Текст је уклесан ћирилицом.

2.10. Спомен-обилежје у Матузићима, спомен-обелиск, аутори Драго Хандановић и Петар Вајдић.

2.11. Спомен-обелиск у Осјечанима Доњим, код Дома културе, подигнут априла 1983. године. Аутори су: Драго Хандановић, Саво Кривокапић и Златан Гојковић.

2.12. Спомен-обелиск у Подновљу саграђен је 23. августа 1983. године. Аутори споменика су: Драго Хандановић и Живорад Поповић (реконструисан). Садржи 40 имена бораца и 108 имена жртава фашистичког терора.

2.13. Спомен-обилежје „Прва пушка“ у Осјечанима Горњим подигнуто је 23. августа 1981. године. Аутори су: Драго Хандановић, Петар Вајдић и Саво Кривокапић.

2.14. Крајпуташ у Бушлетићу подигнут је 23. 8. 1980. године. Аутори су: Саво Кривокапић и Драго Хандановић.

2.15. Спомен-обелиск саграђен је у Осјечанима Горњим 1950. године. Текст је писан ћирилицом.

2.16. Спомен-обелиск у Поткамену подигнут је 27. јула 1952. године у каменолому *Карабегіовац*, село Липац. Измјештен је на нову локацију 1976. године.

2.17. Спомен-обелиск у Становима подигао је народ Велике Буковице, 27. јула 1951. године, у сјећање на пале борце НОВЈ-а.

2.18. Спомен-обилежје подигнуто је у Осјечанима Доњим, 23. августа 1981. године, на парцели коју је поклонила Ружица Милутиновић.¹⁰

2.19. Спомен-обилежје у Рјечици подигнуто је 28. 8. 1971. године, а обновљено је 28. 6. 1999. године када је дограђен споменик са именима бораца и цивилних жртава из последњег Одбрамбено-отаџбинског рата.

2.20. Спомен-обилежје на Рују подигнуто је 23. 8. 1951. године. Спомен-обилежје је подигнуто страдалим борцима Озренског партизанског одреда.

2.21. Спомен-обилежје на Бајића брду подигнуто је 23. 8. 1951. године на мјесту гдје се одиграла велика битка између устаничких снага и њемачке и усташке војске.

¹⁰ Документација из Музеја у Добоју, од 1.1 до 1.18., историјско одјељење, збирка архивско-мемоарска грађа.

2.22. Споменик у Брезицима подигнут је августа 1953. године на мјесту гдје је отпочео устанак против њемачке и усташке власти.¹¹

3. Партизанска спомен-гробља

3.1. Партизанско спомен-гробље у Малој Буковици — Руданка подигнуто је 1952. године, а реконструисано 1979. године.

3.2. Партизанско спомен-гробље у Кожухама подигнуто је 1950, а реконструкција спомен-гробља је извршена 1986. године.

3.3. Спомен-гробље подигнуто је у Липцу 1950. године, а састоји се од 32 гробнице. У центру спомен-гробља постоји заједничка спомен-гробница која је подигнута раније. Спомен-гробље је обновљено 1986. године.

3.4. Партизанско спомен-гробље подигнуто је у Костајници 23. августа 1950. године. Сахрањен је 51 борац у 42 гробнице. Спомен-гробље је обновљено 1986. године.

3.5. Партизанско спомен-гробље у Ритешићу изграђено је 29. новембра 1961. године са именима 53 пала борца НОВЈ-а и именима 87 „жртава фашистичког терора“. Реконструкција спомен-гробља извршена је 1986. године.

3.6. Партизанско спомен-гробље у Руданци састоји се од 27 гробница, а сахрањено је 39 бораца НОВЈ-а. Спомен-гробље је подигнуто 1979. године.

3.7. Партизанско спомен-гробље у Малом Прњавору гдје су сахрањена 4 борца и 3 „жртве фашистичког терора“. Спомен-гробље се састоји од крста на коме су уписана имена страдалих.

3.8. Партизанско спомен-гробље у Великом Прњавору садржи два гроба „жртава фашистичког терора“. Споменик је у облику крста.

3.9. Партизанско спомен-гробље у Кладарима подигнуто је за страдале припаднике НОВЈ, а чини га 6 гробних мјеста.

3.10. Партизанско спомен-гробље у Поточанима, у засеоку Гај, са два гроба, гдје су сахрањена 2 борца 45. српске ударне дивизије. Реконструкција спомен-гробља извршена је 1981. године.

¹¹ Милош С. Тешановић, *Спомен-обилежја школској подручја Основне школе „Озрен“*, рукопис у посједу Музеја у Добоју.

3.11. Партизанско спомен-гробље у Трбуку подигнуто је 10. 9. 1961. године. На спомен-плочи уписана су 43 имена страдалих бораца НОР-а и 35 имена „жртава фашистичког терора“.¹²

4. Спомен-чесме

4.1. Спомен-чесма у Гаврићима (подручје села Станић Ријеке) подигнута је 23. августа 1958. године у славу 4 пала борца НОВЈ-а. Реконструкција спомен-чесме урађена је 1983. године.

4.2. Спомен-чесма у засеоку Челићи, у Костајници, подигнута је 27. јула 1957. године.

4.3. Спомен-чесма код школе у Костајници подигнута је 27. јула 1952. године.

4.4. Спомен-чесма у Костајници (прим. аутора, данашња Грапска) подигнута је 27. јула 1952. године у знак сјећања на првоборца Петка Ђурића.¹³

5. Спомен-плоче¹⁴

5.1. Спомен-плоча подигнута је у Матузићима 1983. године у знак сјећања на 7 бораца НОВЈ-а.

5.2. Спомен-плоча у Бушлетићу подигнута је 23. августа 1980. године, у облику круга са уписаним именима 22 борца и именима 12 „жртава фашистичког терора“.

5.3. На зиду путарске куће у Кожухама, у власништву Васе Јовановића, налази се спомен-плоча на којој су уписани следећи догађаји (рођен Иван Марковић-Ирац, налазио се Штаб батаљона партизанског Требавског одреда, погинуо командант Новак Митровић, командир чете Озренског партизанског одреда). Спомен-плоча је постављена 4. августа 1964. године.

¹² Документи из Музеја у Добоју, од броја 1.1. до 1.11., историјско одјељење, архивско-мемоарска грађа.

¹³ *Исџо*.

¹⁴ Преглед спомен-плоча је 1979. године обрадио др Смаил Тихић, виши научни сарадник Завода за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине са сједиштем у Сарајеву (документација у Музеју у Добоју).

5.4. Спомен-плоча на основној школи у Кожухама подигнута је 4. јула 1963. године у част лика и дјела Милоша Купреса.

5.5. Спомен-плоча у Добоју, Ул. Здравка Мишића бр. 53, посвећена је формирању прве групе СКОЈ-а 1939. године, на којој су присуствовали Енвер Шиљак и Јосип Јовановић, подигнута је 9. октобра 1949. године, на кући Мухамеда Чолића.

5.6. Спомен-плоча у Ул. војводе Мишића бр. 16 (поводом састанка жељезничара 15. 4. 1920. и организовања генералног штрајка). Спомен-плоча је подигнута 15. априла 1956. године на зиду гостионе „Багрем“.

5.7. Спомен-плоча у Поп Љубиној улици бр. 23 (у славу формирања партијске ћелије у Добоју, 25. марта 1941. године, формирао Цвијетин Мијатовић-Мајо) постављена је октобра 1952. године на кући Н. Мулаомеровића.

5.8. Спомен-плоча у Ул. краља Александра бр. 91 (подигнута у славу Владимира Г. Веселића) постављена је у мају 1952. године.

5.9. Спомен-плоча у Ул. краља Александра, зграда ДТВ „Партизан“, подигнута је 17. априла 1946. године у знак сјећања на пале борце за ослобођење Добоја. Завод за заштиту споменика дао је приједлог 1979. године да се плоча уклони, а исте године је постављена друга плоча са именима 111 стријељаних устаника. Спомен-плоча се налази на тријему зграде.

5.10. Спомен-плоча на бившој згради Основне школе „Радоје Томанић“ у Љесковим Водама постављена је 27. јула 1950. године у знак сјећања на формирање Прве партизанске чете 4. крајишког одреда НОБ-а.

5.11. Спомен-плоча у Осредку налази се на фасади куће Митра Суботића посвећена је формирању среског комитета КПЈ за срез теслићки, који је ту засједао од јануара до августа 1944. године.

5.12. Спомен-плоча у Подновљу, на кући Грозде Крекић, постављена је априла 1953. године у знак сјећања на комунисте, који су се ту састајали и дјеловали, са подручја Вучјака и посавско-требавског подручја. Замјена плоче извршена је 1977. године. На плочи стоји текст који говори да је ту била партизанска болница 16. војвођанске дивизије од 1943. године.

5.13. Спомен-плоча у Подновљу, на Задружном дому, постављена је августа 1953. године у знак сјећања на дизање устанка 23. августа 1941. године.

5.14. Спомен-плоча на старој жељезничкој згради у Руданци постављена је 17. априла 1955. године у знак сјећања на 23. август 1941. године, када је извршен напад на жељезничку станицу у Руданци и онеспособљен жељезнички, друмски и поштански саобраћај.

5.15. Спомен-плоча у Станари Брдо постављена је октобра 1953. године на школи, а нова плоча октобра 1979. године. Посвећена је формирању општинског народноослободилачког одбора децембра 1941. године.

5.16. Спомен-плоча на згради старе жељезничке станице у селу Сухо Поље постављена је 27. јула 1952. године у знак сјећања на подвиг бораца 6. источnobосанске пролетерске бригаде.

5.17. Спомен-плоча у Шеварлијама постављена је 27. јула 1952. године на згради старе жељезничке станице.

5.18. Спомен-плоча на Медицинској школи постављена је 17. априла 1955. године у знак сјећања на народне хероје Симу Лукића, Исмета Капетановића и Рефика Бешлагића.

5.19. Спомен-плоча у Ул. краља Александра бр. 125 постављена је у знак сјећања на Штефана Л. Мазуркијевића и Цвијетина Мијатовића. Постављена је јуна 1952. године.

5.20. Спомен-плоча на школи у Сухом Пољу постављена је 23. августа 1953. године у знак сјећања на првоборца Симу Лукића.

5.21. Спомен-плоча на основној школи у Осјечанима постављена је 27. јула 1966. године у знак сјећања на Чедомира Јаћимовића.

5.22. Спомен-плоча у Малој Бријесници постављена је 27. јула 1960. године.

5.23. Спомен-плоча у Доњој Пакленици постављена је 27. 8. 1971. на мјесту гдје је стријељано 14 цивила и потом бачено у ријеку Босну.¹⁵

6. Спомен-бисте

6.1. Спомен-биста Рефика Бешлагића урађена је 1962. године од стране вајара Драге Хандановића.

6.2. Спомен-бисту Симе Лукића урадио је вајар Зденко Гргић 1962. године.

¹⁵ Документи из Музеја у Добоју, од броја 1.1. до 1.23.

6.3. Спомен-биста Милоша Купреса урађена је 1963. године. Аутор је вајар Драго Хандановић.

6.4. Спомен-биста Јосипа Јовановића урађена је од стране вајара Зденка Гргића из Сарајева 1950. године.

6.5. Спомен-биста Исмета Капетановића урађена је 1962. године. Аутор је вајар Зденко Гргић. За вријеме рата 1992—1995. била је уклоњена. Нову спомен-бисту је урадио Драго Хандановић.¹⁶

6.6. Спомен-биста Тодора Панића, који је за народног хероја проглашен 1953, подигнута је у Парку народних хероја 2002. године. Аутор бисте је вајар Драго Хандановић.

6.7. Спомен-биста Тоше Вујасиновића откривена је 2002. године у Парку народних хероја. Дјело је вајара Драге Хандановића.

6.8. Спомен-биста испред школе у Трбуку подигнута је учитељици Душанки Вајић 8. марта 1961. године.¹⁷

У периоду од 1977. до 1980. године извршена је реконструкција или замјена 10 спомен-обиљежја и то: партизанско спомен-гробље у Малој Буковици, спомен-обелиск у Опсинама, четири спомен-плоче у Добоју, двије спомен-плоче у Подновљу, једна спомен-плоча у Великој Буковици и једна спомен-плоча у Станарима.

За реконструкцију у периоду од 1981. до 1985. године приоритет су имали: партизанска спомен-гробља у Кожухама, Костајници, Липцу и Ритешићу те три спомен-костурнице у Јоховцу, Јошави и Придјелу Доњем.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Andrew Lawler, *Monuments and memorials to the peoples liberation war on the territory of Bosnia and Hercegovina - their current status and condition*, city of Doboј: јуly 2020, 25—26.

Споменик у Придјелу Доњем, фотографисао Мирко Цвијановић

Споменик народним херојима, фотографисао Мирко Цвијановић

Закључак:

Обрадом наведене теме указујемо на спомен обиљежја и споменике НОР-а, као дијела културно-историјског наслеђа и његовог значења у времену настајања. Споменици НОР-а служили су у сврхе истицања значаја револуције и народноослободилачке борбе. Можемо да запазимо да се већина споменика односи на личности које су учествовале у извођењу социјалистичке револуције, а постоји и дио споменика који се односи на саме устаничке борбе. Преостали споменици се односе првенствено на партизанска спомен-гробља и спомен-костурнице, који, као по неком правилу, заузимају централна мјеста у својим мјестима настанка, а не на мјестима гдје су била велика страдања (односи се на подручје Града Добоја). Овим концептом политика је покушавала да у народне масе угради културу памћења онако како би то одговарало тадашњем политичком систему. На подручју Града Добоја налази се 8 спомен-биста народним херојима и револуционарима, 23 спомен-плоче (већина се односи на познате „револуционаре“ и мјеста важних засједања и доношења одлука), 4 спомен-чесме, 11 партизанских спомен-гробаља, 22 спомен-обелиска (настали на мјестима важних датума и битних догађаја из Народноослободилачког рата), те 6 спомен-костурница. Скоро сви поменути споменици у граду постоје и данас на мјестима свога настанка. Добар дио споменика је оштећен зубом времена, а наравно и неодговорношћу и немарношћу заједнице.

Промјеном политике друштва мијењао се и однос према наведеним споменицима. Приоритет су добиле друге ствари и други споменици. Друштво Републике Српске би требало да посвети много више пажње одржавању и очувању ове споменичке баштине (превентивна конзервација), јер су ови споменици завјештање наших предака. Сами споменици чине дио наше историје и односа према култури памћења на наше претке који су страдали у Другом свјетском рату. Споменици НОР-а требало би да буду дио културне историје ових простора, да прикажу политички систем и културу којој су припадали, као и сви остали споменици културе, који су настајали на нашим просторима до најновијег доба.

Извори и литература:

- Документа из Музеја у Добоју, Историјско одјељење, Збирка архивско-мемоарска грађа.
- Службени ĩласник Републике Српске*, година III, број 71/ 94, Закон о културним добрима.
- Службени ĩласник Републике Српске*, година III, број 11/95, Закон о културним добрима.
- Службени ĩласник Републике Српске*, година XXX, број 112, Закон о музејској дјелатности.
- Службени ĩласник Републике Српске*, број 38/ 2022 — Закон о културним добрима.
- Службени лист Демократске федеративне Југославије*, број 10/45 — Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина.

Литература:

- Bešlagić Šefik, „Problematika zaštite spomenika Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini, spomenici kulture“, *Naše starine IX*, Sarajevo: 2002.
- Кулић Тодор, *Култура сећања - теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд: 2005.
- Lawler Andrew, *Monuments and memorials to the peoples liberation war on the territory of Bosnia and Herzegovina - their current status and condition*, city of Doboj: july 2020.
- Нијемчевић Ђорђе, *Споменици из НОР-а (1941—1945) у окупационој Могрича*, Могрича: 2017.
- Паравац Душан, *Добојски логор - хроника о аустроугарском логору унутар Добоја 1915—1917*, Добој: 2002.
- Starčević Tena, *Suvremeni fenomeni brisanja pamćenja na primjeru memorijalne plastike iz razdoblja socijalizma u Gradu Zagrebu*, Zagreb: 2021.
- Hrvatinić Sanja, „Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj-prijedlog tipologije“, doktorska disertacija, Zadar: 2017.

Čusto Amra, „Spomenici i prakse sjećanja u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine br. 12*, Sarajevo: 2017.

Conclusion

By addressing the said topics, we point to the memorials and monuments of the People's Liberation War (*PLW*), as part of the cultural and historical heritage and to what it meant at the time of its creation. The *PLW* monuments served for the purposes of giving prominence to revolutions and the People's Liberation Struggle. We can note that most of the monuments refer to individuals who participated in carrying out the socialist revolution, while there are, also, monuments to the uprising struggles themselves. The remaining monuments refer primarily to partisan memorial cemeteries and memorial ossuaries, which, as a rule, occupy a central place in the places of their creation rather than in places of great sufferings (this relates to the city of Doboj). The politics behind such a concept was to try to incorporate a memory culture in the masses in a way that would suit the then political system. In the area of the city of Doboj, there are eight memorial busts to national heroes and revolutionaries, 23 memorial plaques (most of them to well-known "revolutionaries" and places of important meetings and decision-making), 4 memorial fountains, 11 partisan memorial cemeteries, 22 memorial obelisks (erected in places of important dates and important events from the People's Liberation War) as well as 6 memorial ossuaries. Almost all the mentioned monuments in the City are still there today, there where they were originally placed. A good part of the monuments has been damaged by the ravages of time, and, of course, by the irresponsibility and carelessness of the community. With the change in society's policy, the attitude towards the said monuments also changed. Priority would be given to other things and other monuments. The Republic of Srpska society should pay much more attention to the maintenance and preservation of this monumental heritage (preventive conservation), because these monuments are the legacy of our ancestors. The monuments themselves form a part of our history and attitude towards the culture of memory of our ancestors who

were killed in the Second World War. The PLW monuments should be part of the cultural history of these areas, to show the political system and culture they belonged to, just like all other cultural monuments that were erected in our area until the most recent times. Through the monuments, we can determine which political systems they belonged to and the way in which they contributed to the consolidation of the politics of a given society.

Студије о рату и геноциду

Studies of War and Genocide

Страдање грачаничких Срба у Независној Држави Хрватској (1941—1945)

Анђела Нешковић
професор историје
neskovicandjela@gmail.com

Прегледни рад
УДК 41.322.5:341.4(497.13Грачаница)
COBISS.RS-ID 143165953
DOI 10.7251/TOP2511043N

Апстракт: У раду се консултовањем прворазредних извора и релевантне литературе обрађује страдање Срба грачаничке вароши у току Другог свјетског рата. Истраживањем је обухваћено и страдање Срба у насељеном мјесту Лендићи, које је у том периоду припадало мјесној заједници Грачаница. Ради бољег разумијевања историјског контекста, у уводном дијелу рада разматра се друштвено-политички положај српског православног становништва у међуратном периоду. Успоставом Независне Државе Хрватске (НДХ), 10. априла 1941. године, хрватске власти су отпочеле са систематским уништавањем српског становништва. У раду је представљен процес успостављања усташке власти на подручју грачаничке вароши и шире околине, као и терор над Србима који је након њега услиједио. Најжешће репресије у овом подручју српски народ је претрпио у току прве ратне године, након чега је њихов интензитет постепено опадао услед развоја народног устанка на озренском и требавском подручју. Значајна пажња посвећена је и анализи односа муслиманског становништва према српским суграђанима, при чему је један дио житеља исламске вјероисповијести био ненаклоњен хрватској геноцидној политици према Србима, што је утицало на очување српске заједнице у овом подручју. До масовнијег страдања српског становништва у грачаничком крају касније је долазило током њемачко-хрватских одмазда, проузрокованих офанзивним дјеловањем озренских устаника. Упоређивањем доступних пописа жртава Другог свјетског рата утврђена је доња граница броја страдалих цивила у урбаном средишту среза Грачаница у периоду 1941—1945.

Кључне ријечи: Други свјетски рат, Грачаница, Срби, Независна Држава Хрватска, Озренски четнички одред.

Грачаница у периоду између два свјетска рата — етничка структура становништва и друштвени положај Срба

Како се Први свјетски рат ближио крају, а његов исход све више ишао у корист сила Антанте, расла је и тежња ка уједињењу јужнословенских народа унутар Аустроугарске монархије са Краљевином Србијом. Октобра 1918. године формирано је Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба које је одмах затим именовало главне одборе народних вијећа за Словенију, Хрватску и Босну и Херцеговину (БиХ). Подстакнута све већим успјесима српске војске на фронту, народна вијећа у многим мјестима БиХ самоиницијативно су проглашавала уједињење са Србијом.¹

Крајем новембра 1918. године формиран је Мјесни, а потом и Котарски одбор Народног вијећа у Грачаници. За првог предсједника грачаничког Мјесног народног одбора изабран је угледни грачанички трговац Михајло Хаџистевић, док је први предсједник Котарског одбора био дотадашњи градоначелник Грачанице, Ахмет-ага Ширбеговић.² Грачанички Народни одбор прогласио је уједињење са Србијом 28. новембра 1918. године.³ Стварањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1. децембра 1918. године, територија БиХ ушла је у састав новоформиране државе.

Варош Грачаница са својом околином смјештена је на географском подручју које се у литератури најчешће означава термином — сјевероисточна Босна. Урбани центар грачаничке области про-

1 Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata. Pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj*, Travnik: Univerzitet u Travniku, 2012, 25—26.

2 Исио, 29—30.

3 Боривоје Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*, Вишеград: Андрићев институт, 2016, 214.

стире се долином ријеке Спрече, а надвисују га обронци планина Озрена и Требаве.⁴

Према *Уредби о поједи земље на области* из априла 1922. године, Краљевина СХС подијељена је на 33 области, док је територију БиХ сачињавало њих шест. Према поменутој уредби, територија Грачаничког среза нашла се унутар Тузланске области. Укидање Устава и проглашење диктатуре краља Александра 6. јануара 1929. године проузроковало је широке административне промјене у унутрашњем устројству земље. *Законом о називу и поједи Краљевине на управна поједи*, који је донесен марта 1929. године, држави је промијењен назив у Краљевина Југославија, а њена територија подијељена је на десет бановина. Према поменутој административно-територијалној поједи, Грачанички срез прикључен је Врбаској бановини.⁵

Према подацима пописа из 1921. године, варош Грачаницу насељавало је 4.058 становника, од чега 813 православних (20%), 3.039 муслимана (74,8%) и 189 католика (4,6%).⁶ Пописом из 1931. године утврђено је да је број становника Грачанице порастао на 4.581, а број становника према вјероисповијести износио је: 726 православних (15,8%), 3.700 муслимана (80,7%) и 125 католика (2,7%).⁷

Културни и друштвени живот грачаничког становништва одвијао се у оквиру културно-просвјетних и спортских друштава организованих на националној и вјерској основи. Грачанички Срби окупљали су се око Српског културно-просвјетног друштва „Просвјета“, Српске православне парохије грачаничке и Манастира Светог Николе на Озрену. Пјевачко друштво, Српски соко, Коло српских сестара и „Просвјета“ каналисали су културне потребе српског становништва, док је Српска православна општина пружала вјерски и материјални ослонац српској заједници у Грачаници.⁸

Поред културно-просвјетних и вјерских институција српске заједнице у Грачаници, значајан материјални ослонац за грачаничке Србе представљало је хуманитарно и друштвено залагање

4 Salih Kulenović, *Gračanica i okolina. Antropogeografske i etnološke odlike*, Tuzla: Muzej istočne Bosne, 1991, 7.

5 Omer Hamzić, *Gračanica i okolina*, 37, 40.

6 Дефинитивни резултати пописа становништва од 31.3.1921. године, Сарајево: Државна штампарија Сарајево, 1932, 226.

7 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 2, *Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd: Državna štamparija, 1937, 112.

8 Omer Hamzić, *Gračanica i okolina*, 165, 169.

најзначајнијих српских трговачких породица Хаџистевић, Иванишевић и Благојевић.⁹

Формирање Независне Државе Хрватске и успостављање усташке власти у Грачаници

Проглашењем Независне Државе Хрватске (НДХ), 10. априла 1941. године, територија Босне и Херцеговине укључена је у њен састав, те су тиме остварене вијековне претензије великохрватске политике на овај простор.¹⁰ Императив за новоформирану марионетску творевину било је стварање хомогене хрватске државе. Крајњи циљ усташког руководства, на челу са Павелићем, био је стварање утопијски замишљене националне заједнице, која би према државном програму НДХ била потпуно етнички чиста. Оваквим усташким наумима највећи 'камен спотицања' представљали су Срби, док политичко дјеловање према муслиманском становништву није имало за циљ његово уништење, већ се темељило на принципу асимилације муслиманског живља у хрватски етнос.¹¹

Законски оквир етничке дискриминације Срба у НДХ успостављен је кроз правне уредбе донесене у првим мјесецима окупације територије Босне и Херцеговине, а које су почивале на расистичким принципима нацистичке идеологије. Тиме је српско становништво фактички искључено из правног поретка НДХ. Законске одредбе усмјерене против Срба 'легализовале' су политику њиховог уништења и отвориле пут усташком терору који је за циљ имао да НДХ очисти од нехрватског елемента.¹² Усташки војно-полицијски механизам унутрашње контроле и репресије на територији НДХ почео је већ крајем априла 1941. године да спроводи геноцидну политику хрватског руководства усмјерену против српског становништва.¹³

9 Исић, 169.

10 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo: OKO, 1998, 117.

11 Срђа Трифковић, *Усташе: балканско срце шуме*, Београд: Catena Mundi, 2022, 172.

12 Enver Redžić, *н. дж.*, 124.

13 Срђа Трифковић, *н. дж.*, 175.

Административно-територијална подјела НДХ извршена је почетком јуна 1941. године, а према њој су у НДХ успостављене 22 велике жупе. Територија бившег Среза Грачаница укључена је у састав Велике жупе Усора и Соли, чији је центар био у Тузли.¹⁴ Први кораци ка успостављању нове власти у Грачаници учињени су маја 1941. године. Тада је дописом Хакије Хаџића¹⁵ из Сарајева одлучено да на чело грачаничког котара буде постављен Адем Османбеговић¹⁶, док је градоначелнички положај припао Хивзаги Хивзефендићу^{17, 18}.

14 Esad Tihic i Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH; Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, 1988, 120.

15 Хакија Хаџић рођен је у Билећи 1883. године. Један је од првих чланова Муслиманске организације Хрватске сељачке странке (ХСС) која је основана у Загребу 1936. године. Током успостављања власти НДХ истакао се као један од најжешћих пропагатора усташке политике међу муслиманима. Павелић га је 1941. године поставио за опуномоћеника усташког покрета за Босну и Херцеговину, а нешто касније и за поглавника Главног усташког стана у Сарајеву. Enver Redžić, *n. dj.*, 302.

16 Адем Османбеговић рођен је у Грачаници 1912. године. Основну школу завршио је у родном мјесту, а Шеријатску гимназију у Сарајеву. Након тога је похађао Правни факултет у Београду. Иако је успостављањем НДХ прихватио службу у новоформираној власти, Османбеговић је веома брзо због политичке неподобности и контаката са Србима био смијењен са функције. Хаџиефендићевој легији приступио је 1942. године, а након партизанског ослобођења Тузле 2. октобра 1943. године Османбеговић се прикључује новоформираном Тузланском народноослободилачком партизанском одреду. Omer Hamzić, „Likovi zavičaja: Adem Osmanbegović. Od kotarskog predstojnika do komandanta partizanskog bataljona”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIV, br. 29, 2009, 153—155.

17 Хивзага Хивзефендић рођен је у Грачаници 1897. године. Био је један од оснивача огранка Југословенске муслиманске организације (ЈМО) у Грачаници, а био је и члан Муслиманске организације ХСС-а. На дужности градоначелника Грачанице за вријеме окупације остао је до марта 1942. године. Након рата нови комунистички режим га је као сарадника окупатора осудио на вишегодишњу робију. Omer Hamzić, *Gračanica i okolina*, 359—360.

18 Arhiva Gradskog muzeja u Gračanici (AGMG), Radnički pokret i NOB 1941—1945. (RP i NOB), Gračanica: Izjave i sjećanja, Izjava Adema Osmanbegovića, 4.

Почетак терора над православним становништвом грачаничке вароши

Маја мјесеца 1941. године из Добоја у Грачаницу дошли су фратар Драгутин Камбер и адвокат Омер Муфтић, како би установили какво је било расположење грачаничких муслимана према хрватским властима. Поред тога, циљ њиховог доласка био је и ширење геноцидне политике према Србима, као и подстицање муслиманског живља на обрачун са православним комшијама. Муслиманско становништво, том приликом окупљено у грачаничкој медреси, присуствовало је говору поменутих Камбера и Муфтића, који су позивали на економско сламање, а потом и биолошко истребљење Срба. Један од највећих присталица усташког режима међу угледним Грачанлијама био је кадија Ибрахим Махинагић, за кога се у свједочењима његових суграђана наводило да је био „духовни испиратор свих злочина у вароши“. Поред поменутог кадије, у ширењу усташке пропаганде и заговарању терора над православним становништвом учествовао је и тадашњи градоначелник Грачанице Хивзефендић.¹⁹ У овом периоду у Грачаници је успостављен и усташки табор. На његово чело постављен је Фрањо Таборски. Крајем мјесеца августа 1941. године при усташком табору дјеловало је око 60 људи.²⁰

Априла 1941. године влада НДХ донијела је *Уредбу о забрани вршења вјерских обреда и ујошреби црквених звона на православним црквама*. Поменуту уредбу пратило је и наређење о протјеривању у логоре православних свештеника. Из грачаничког котара протјеран је игуман Манастира Св. Николе Гаврило Вукојев са још једним монахом, као и пароси: Димша Недељковић, Митар Софренић, Дејан Вујасиновић, Јован Гајић и Бранко Јовановић. Свештенослужитељи Српске православне цркве у највећем броју случајева су прво интернирани у усташки логор Цапраг, да би након тога били протјерани у окупирану Србију.²¹

19 Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZKURZ), 112, Gračanica – grad i srez (GGS), Gračanica, 56490, 1–2.

20 Исто, 2; Esad Tihic i Omer Hamzić, *n. dj.*, 121.

21 Александар Прашчевић, *Односи православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Другом свјетском рату*, Београд: Кључ издаваштво, 2023, 134–135.

Усташка политика усмјерена против Срба проводила се и путем скрнављења и рушења православних богомоља. Сходно томе, половином маја 1941. године у грачаничком котару демолиране су цркве у Грачаници и Бољанићу. Група усташа оскрнавила је и највећу светињу озренских Срба — Манастир Св. Николе. Током извршења овог вандалског чина демолиран је и звоник манастирске цркве, а оштећене су многе фреске.²² Озренски манастир вијековима је представљао мјесто окупљања православног становништва тога краја. Поред тога, ова православна светиња најјаснији је свједок историјског континуитета српског народа на овом подручју. Њеним уништењем хрватске власти намјеравале су да избришу сваки траг српског постојања на овом простору, као и да у потпуности деморалишу православно становништво у Грачаници и њеној широј околини.

Упоредо са скрнављењем и рушењем православних богомоља хрватска власт проводила је и политику унијаћења православног становништва. Према свједочењу тадашњег котарског управника, Адема Османбеговића, ова пракса Римокатоличке цркве није значајније заживјела у Грачаници. Разлог томе било је непостојање значајнијег броја хрватског живља у грачаничкој вароши. Осим тога, Османбеговић је свједочио да је и оном малом броју грачаничких Срба који су пристали на прелазак у католичку вјеру он наплаћивао таксе како би их одговорио од тог чина, те да би засигурно другачије поступио да се радило о преласку на ислам.²³

Концем мјесеца јуна 1941. године Грачаницу је посјетио и усташки повјереник за бившу Врбаску бановину, Виктор Гутић. Његова посјета била је мотивисана чињеницом да су грачанички муслимани у значајној мјери одбијали да подрже и спроводе геноцидну политику НДХ усмјерену против њихових српских суграђана. Гутић је у Грачаницу допутовао у пратњи усташког доглавника Адемаге Мешића. Окупљеном муслиманском народу Гутић се обратио ријечима: „Однос нас Хрвата са бившим Србима – сада грчко-источњацима – је јасан: Ми смо побједници – они побијеђени... Ми господари они робови... Наглашавао сам свугдје – наглашавам и овдје, да никакве милости ти бивши Срби немају очекивати него

22 Esad Tihić i Omer Hamzić, *n. dj.*, 123.

23 AGMG, RP i NOB, Gračanica: izjave i sjećanja, Izjava Adema Osmanbegovića, 7.

само економско уништење и коначно истребљење... Што је јеврејско и српско то је ваше."²⁴

Почетком августа 1941. године у Грачаницу је од усташких власти стигао налог за исељавање Срба. Тада је, према свједочењу протјераног грачаничког Србина Станка Трифковића, из вароши исељено и протјерано у Србију 35 лица. Наиме, радило се о богатим српским породицама које су најприје упућене у сабирни логор у Славонску Пожегу. Током вишедневног боравка у поменутом логору, српске породице су на разне начине мучене, а потом и опљачкане. Након тога ове измучене Србе хрватска власт је преко Земуна депортовала у Београд. Према подацима *Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помајача*, из Грачанице је током августа исељено 105 лица, а њихова имања темељно су опљачкана.²⁵

Док је у грачаничкој вароши текло успостављање хрватске власти, на подручју планина Озрена и Требаве, српско становништво активно је радило на подизању устанка. До првих устаничких акција усмјерених ка оближњим окупаторским упориштима дошло је крајем августа 1941. године. Устанички напад на Грачаницу извршен је 23. августа, при чему су устаници краткотрајно овладали урбаним дијелом вароши, након чега су се повукли на почетне положаје.²⁶

Успјех устаничке акције проузроковао је освету усташких власти над локалним српским становништвом. Након повлачења српских устаника из овог окупаторског центра, локалне усташе су извршиле масовно хапшење грачаничких Срба. Већ 25. августа стријељано је 10 лица, а најмлађа жртва имала је тринаест година. Њено име је у историографији остало непознато. Остала ликвидираних лица била су: Љубомир Симић, Милош Ђурић, Милан Симић, Милка Бешлагић, Радо Стјепановић, Алекса Радић, Јово Марјановић, Милан Томић и Раде Томић. Стријељање је извршено у непо-

24 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 2.

25 Исто, 4; Вељко Ђурић Мишина, прир., *Босна и Херцеговина: саслушања српских избеглица*, Београд: Удружење „Мост“, Скелани-Сребреница; Вељко Ђурић Мишина, 2022, 211—213.

26 Arhiv Tuzlanskog kantona (ATKT), Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (RP i NOB u sjeveroistočnoj Bosni), Organizaciona jedinica (OJ) 30, Ozrenski partizanski odred, Izveštaj političkog komesara ozrenskog NOP odreda od 30. augusta 1941. Štabu tuzlanske oblasti o borbama na području odreda, 3.

средној близини грачаничке месарске клаонице, што је овом злочину дало додатни аспект свирепости. Српске жртве су тим актом потпуно дехуманизоване и представљене као 'месо за клање'. У извршењу овог злочина посебно су се истакле грачаничке усташе Ратко и Душан Гаца, као и Осман Беровић.²⁷ Горепоменути Милка Бешлагич била је супруга муслимана Сулејмана Бешлагича, али ни чињеница да је била дио муслиманске породице није јој спасила живот. Пресудни утицај на извршење овог чина имало је искључиво њено српско поријекло.²⁸

Новембра 1941. године, по налогу усташког руководства из Сарајева, у Грачаници је распоређена 23. усташка чета под командом Ивана Штира. Хрватске власти у Сарајеву све више су исказивале незадовољство опхођењем муслиманског становништва у Грачаници, које, иако укључено у структуру новоформиране власти, већински није подржавало и спроводило хрватску геноцидну политику усмјерену према православном становништву. С обзиром на то, долазак Штира, доказаног усташког официра, имао је за циљ јачање усташке управе и радикализацију политике НДХ у грачаничкој вароши. Утемељење за овакве тврдње проналазимо у извјештају који је Штир марта 1942. године упутио хрватским властима у Тузли. Наиме, у извјештају Штир оптужује поједине муслиманске руководиоце из Грачанице за симпатије према комунистичком покрету и устаницима на подручју Озрена. Такође, градоначелника Хифзефендића описује као 'ноторну пијаницу' и оптужује га за злоупотребу 'националног добра'. Осим тога, за грачаничко муслиманско становништво наводи да је индиферентно према хрватским властима и да показује склоност према шверцу. Штир у закључку извјештаја истиче да грачанички муслимани немају никаквог националног осјећаја према НДХ и да је не доживљавају као своју државу.²⁹

Почетком 1942. године злочини усташких власти над српским становништвом грачаничке вароши постепено су јењавали. Ова промјена није била резултат другачије политике хрватских власти

27 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 4; Вељко Ђурић Мишина, прир., н. гл., 213—214.

28 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 5855, 1.

29 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 4; ATKТ, RP i NOB u sjeveroistočnoj Bosni, O.J. 57, Župa Usora i Soli, Izvještaj savjetnika župe „Usora i Soli“ od 16. marta 1942. godine, o političkim prilikama u Gračanici, 1—4.

према српском становништву, која је током цијелог рата задржала свој геноцидни карактер. Смањење броја злочина у вароши може се дјелимично објаснити све већом снагом устаника на другој, лијевој, обали ријеке Спрече, која је свакако била насељена искључиво српским становништвом и на тај начин пружала својеврсно уточиште за преостале Србе у Грачаници.³⁰

Усташке репресије преусмјерене су због тога, почетком 1942. године, ка селима на десној обали Спрече, у непосредној близини грачаничке вароши, која су била насељена српским становништвом. Тако су грачаничке усташе марта 1942. године извршиле масовно хапшење Срба у селима Лендићи и Лохиња, која су припадала грачаничкој мјесној заједници. Затворене Србе хрватске власти су најприје упутиле у сабирни логор у Тузли, након чега су ова лица интернирана у јасеновачки систем логора. Према попису *Земаљске комисије*, 31 лице које је овом приликом ухапшено страдало је на путу ка логору или у самом логору.³¹

Непосредно прије ових догађаја, фебруара 1942. године, у јеку њемачко-хрватских операција усмјерених против српских устаника на Озрену (у литератури познатије као офанзиве *Озрен I* и *Озрен II*), извршена је и одмазда над српским цивилним становништвом овог краја. У извршењу злочина учешће је узела и Штирова бојна из Грачанице, која је 3. и 5. фебруара 1942. године ухапсила и у логоре протјерала 227 Срба из селâ у долини ријеке Спрече.³² Крајем марта 1942. године на територији Грачаничког среза приступило се формирању јединица које су ушле у састав Хациефендићеве легије³³. Према подацима *Земаљске комисије*, ова формација, сем

30 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 7—8; Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo: Svjetlost, 1979, 78.

31 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 5—6.

32 Архива Регионалног музеја у Добоју (несрећена грађа), Списак заробљеника које је усташка бојна у Грачаници отпремила у сабирни логор Тузла, 16. вељаче 1942.

33 Хациефендићева легија била је јединица попуњена искључиво муслиманским становништвом. У њеном саставу преобладавали су муслимани из тузланске области, а формирана је децембра 1941. године. Јединица је била у саставу хрватског домобранства, а формални разлог за њено формирање био је заштита муслиманских села од упада партизанских и четничких јединица. На челу легије налазио се Мухамед Хациефендић. Esad S. Tihic, „Jedinice Domobranske-dobrovoljačke pukovnije

пљачке и разбојништва, није чинила друге веће злочине у грачаничкој вароши.³⁴

Политика истребљења нехрватског становништва са територије НДХ односила се првенствено на српско, али и на јеврејско и ромско становништво. У грачаничкој вароши је прије Другог свјетског рата живјело шест јеврејских породица од којих су се, након избијања рата, у Грачаници задржале три. Једина јеврејска синагога у Грачаници успоставом усташке власти претворена је у коњушарницу, а доцније је и срушена.³⁵ У септембру 1942. године, локалне усташке власти су спровеле хапшење Јевреја који су се задржали у вароши. Ова лица су се уочи усташке акције склонили у оближњу шуму, али су их локалне усташе на превару намамиле у варош, а након хапшења поменута лица су интернирали у јасеновачки систем логора. Према подацима *Земаљске комисије*, наводи се да је у тим догађајима страдало осам лица, а њихова имовина је претходно опљачкана и уништена. Међу жртвама се помињу Десидер Голдгруббер, његова супруга Јелена и двије кћерке (име старије кћери било

(Domdo) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine", *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, I, br. 2, 1996, 38.

34 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 6.

35 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 7475, 1—2.

је Едита, док је име млађе остало незабиљежено), Виктор Колман са супругом Хеленом³⁶ и Моша Папо са супругом Ханом.³⁷

Априла 1942. године дошло је до раздора унутар озренског устаничког одреда. Наиме, монархистички оријентисани борци озренског одреда свргнули су дотадашње руководство, на челу са предратним комунистом Тодором Вујасиновићем. Ова промјена у командној структури била је последица тешке ситуације настале након њемачко-хрватских војних операција и одмазда над цивилним становништвом озренских села из јануара и фебруара исте године. Поред тога, јавило се и противљење дијела устаника због покушаја чланова КПЈ да устанку дају револуционарни карактер. На чело одреда тада ступа Џивијетин Тодић, а сам одред добија четнички назив и од тог момента носи назив Озренски четнички одред.³⁸

Чланови Главног штаба овог одреда склопили су убрзо споразум о ненападању са властима НДХ, покушавајући тиме да заштите цивилно становништво од потенцијалних нових злочина њемачко-хрватских јединица. Споразум између руководства Озренског четничког одреда и власти НДХ склопљен је 28. маја 1942. го-

36 Тврдња о страдању Виктора и Хелене Колман септембра 1942. године, коју је изнијела *Земаљска комисија*, се касније испоставила као нетачна. Подаци о судбини породице Колман налазили су се у докуменатима који су били похрањени у Регионалном музеју у Добоју, који нажалост више нису доступни, а коришћени су од стране професора Омера Хамзића у његовом истраживању о судбини грачаничких Јевреја. Према Хамзићевим наводима, породица Колман, заједно са кћерком Надом, успјела је почетком 1943. године да побјегне на територију планине Озрен, која је била под контролом Озренског четничког одреда. Тамо су нашли уточиште код пароха из села Бољанић — Дејана Вујасиновића. Виктор Колман је након њемачко-хрватске операције из априла 1943. године, усмјерене против озренских четника, ухапшен и стријељан. Хелена Колман је након супругове смрти успјела да се заједно са кћерком Надом врати у Грачаницу. Међутим, Хелена Колман је 28. маја 1943. године спроведена у затвор у Савској цести у Загребу, гдје је највјероватније и преминула исте године. Викторову и Хеленину кћерку Наду спасио је грачанички лекар др Авдо Прохић. Omer Hamzić, „Sudbine Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIII, br. 45, 2018, 49—50.

37 ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 6—7; Omer Hamzić, „Sudbine Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata”, 56.

38 AGMG, RP i NOB, Ozren: Izjave i sjećanja (nesređena građa), Puč na Ozrenu – izdaja četnika aprila 1942.

дине у Липцу код Добоја, а 9. јула исте године споразум је проширен одредбом која се односила на прекид борбених дејстава између овог одреда и њемачких и италијанских војних формација.³⁹

На основу постигнутог споразума са властима НДХ, четничке јединице на подручју Озрена обавезале су се да обуставе сва борбена дејства против војних и цивилних структура НДХ. Споразумом је било предвиђено да четници активно сарађују са оружаним снагама НДХ у борби против партизанског покрета. У складу с тим, било им је дозвољено да задрже постојеће наоружање и да буду снабђивани муницијом од стране хрватских војних власти, као и да њихови рањени борци имају право на лијечење у државним болницама НДХ. У документу је посебна пажња посвећена побољшању социјалног положаја припадника четничких јединица и њихових породица. Предвиђена је могућност помоћи породицама погинулих, као и економска и финансијска подршка српском становништву овог краја. Команди Озренског четничког одреда омогућено је и успостављање цивилне управе на територији која се налазила под контролом ове јединице, уз услов да те административне структуре буду формално интегрисане у систем НДХ и стављене под надзор њених власти.⁴⁰

Документ који су власти НДХ сачиниле убрзо након потписивања споразума са локалним четничким снагама недвосмислено свједочи о тактизирању и селективном прихватању обавеза из поменутог споразума од стране руководства Озренског четничког одреда. У том документу је, између осталог, наведено да су припадници овог одреда одбијали да ангажују своје снаге у борбеним дејствима против партизанских јединица, као и да нису пристајали на упућивање регрута у домобранске формације. Четничко руководство је овакво држање оправдавало чињеницом да партизанске јединице у том периоду нису непосредно угрожавале подручје Озрена, те су стога сматрали да не постоји потреба да се борци шаљу у акције ван њихове зоне одговорности. Као приоритет је истицана заштита сопствених села, домова и породица. У закључку документа војне

39 *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том XIV, књ. 1, Документи четничког покрета Драже Михаиловића 1941-1942* Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1981, 276—280, 411—412.

40 ATKТ, RP i NOB, fascikla Ozrenski četnički odred, Zapisnik o sporazumu između predstavnika Ozrenskog i Trebavskog četničkog odreda i NDH, 28. maj 1942, 1—4.

власти НДХ указале су на недостатак повјерења у озренске четнике, истичући да је мало вјероватно да ће се они дугорочно придржавати одредаба споразума, нарочито имајући у виду све израженија настојања Озренског четничког одреда да ојача своје редове и задржи одређени степен самосталности у доношењу одлука.⁴¹

Овакав ток догађаја директно је допринио смањивању бројности усташких злочина усмјерених према српском становништву грачаничког краја. Најтежи злочин који је забиљежен у току 1943. године на овом подручју догодио се у априлу. Тада су формације 369. легионарске, „Вражије дивизије”, потпомогнуте усташким и домобранским јединицама, извршиле одмазду над српским цивилним становништвом у селима дуж долине ријеке Спрече. Наиме, до ових злочина дошло је након њемачко-хрватских оружаних сукоба из априла 1943. године са припадницима Озренског четничког одреда (операција *Враћ III*). Током ових злочина у поменутим селима је убијено и у логоре депортовано 67 Срба из грачаничког котара, док у самом урбаном језгру Грачанице тада нису забиљежени злочини над српским становништвом.⁴²

О мирном стању које је завладало на простору грачаничког котара током 1943. и почетка 1944. године, свједоче и подаци из докумената четничке провенијенције о слободној трговини између територија које је контролисао Озренски четнички одред и оних које су се налазиле под контролом власти НДХ, каква је била и сама грачаничка варош.⁴³

Почетком 1944. године општа ратна ситуација на територији НДХ промијенила се у корист Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). Подстакнуте том чињеницом, хрватске власти су у грачаничку варош упутиле 14. усташку бојну под командом Мустафе Јакубовића, која је за циљ имала да коначно ријеши српско питање

41 Архив Републике Српске, Канцеларија у Добоју, (несрећена грађа), *Poziv vođa četnika sa Ozrena, Trebave i Borja u stožer divizije u Doboju*, 16. srpanj 1942, 1—2.

42 ABiH, ZKURZ, GGS, fasc. Boljanić, dok. 56503, Zapisnik, 8. avgust 1946, 4; ABiH, ZKURZ, GGS, fasc. Sočkovac, dok. 56504, Zapisnik, 16. avgust 1946, 5; ABiH, ZKURZ, GGS, fasc. Petrovo Selo, dok. 56501, Zapisnik, 10. avgust 1946, 5

43 ATKТ, RP i NOV u sjeveroistočnoj Bosni, O.J. 53, Ozrenski četnički odred, Zapisnik šireg sastanka štaba I bataljona ozrenskog četničkog odreda od 22. oktobra 1942. godine, 3.

у грачаничкој вароши и ликвидира преостали српски живаљ. Међутим, опште ратне околности пресудно су утицале на то да се овакви науми хрватских власти не остваре. Оружане формације НДХ налазиле су се пред скорим ратним поразом. С обзиром на то, борба против НОВЈ постала је примарни задатак хрватских војних формација. Према подацима *Земаљске комисије*, међу цивилним жртвама поменуте усташке јединице у грачаничкој вароши била је Драгица Стојановић, коју се усташе убиле септембра 1944. године.⁴⁴ Истог мјесеца, кроз грачаничку варош пролазили су и припадници 13. СС „Ханџар“ дивизије, који су том приликом убили осам лица. Најмлађа жртва овог злочина био је седмогодишњи дјечак, Душан Јовановић.⁴⁵

До ослобођења Тузле од стране НОВЈ-а дошло је 17. септембра 1944. године. Недуго након тога, партизанска војска је ослободила и већи дио тузланске области, чиме су створени повољни услови за успостављање командног мјеста у Грачаници, јануара 1945. године. Почетком 1945. године у грачаничкој вароши дошло је до сукоба између преосталих усташких формација и бораца НОВЈ-а. Наиме, припадници Јакубовићеве 14. бојне у тим збивањима су заробили већи број партизанских ратника и рањеника, које су потом мучки убили.⁴⁶

Грачаница је ослобођена 7. априла 1945. године. Престанком постојања НДХ окончан је и системски геноцид над српским становништвом. Босна и Херцеговина је, као једна од савезних република, ушла у састав нове, комунистичке Југославије. Државно руководство Југославије, на челу са Комунистичком партијом, отпочело је изградњу новог друштвено-политичког система који је са собом донио и обрачунавање са 'унутрашњим непријатељем'. Револуционарни терор, нарочито изражен у првим годинама постојања нове државе, носио је са собом нове патње са којима се српски народ суочио.

44 АБиН, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490, 8.

45 Исто, 10.

46 Esad Tihic i Omer Hamzić, *n. dj.*, 285—286.

Пописи жртава Другог свјетског рата — упоредни преглед за Грачаницу

У настојању да утврдимо што поузданији број српских цивилних жртава геноцидне политике НДХ на подручју Грачанице, упоредили смо податке из пописа *Земаљске комисије за ушврђивање злочина окупајтора и њихових помајача* са пописом који је 1964. године спровео Савезни завод за статистику, а који се сматра званичним и данас је предмет ревизије коју спроводи Музеј жртава геноцида у Београду.

Примјеном компаративне методе и анализом поменутих пописа, утврђено је да је током Другог свјетског рата на подручју Грачанице страдало 83 лица српске националности. Ријеч је о цивилним жртвама геноцида над Србима, који је спроведен као дио званичне политике НДХ (подаци се односе и на насељено мјесто Лендићи, које је тада било у саставу мјесне заједнице Грачаница). Пописом из 1964. године на територији Грачанице евидентирани су 63 жртве, док подаци *Земаљске комисије* указују на још 20 страдалих лица, чија имена се не налазе на првопоменутом попису. Према томе, 24,10% страдалих (20 од познатих 83) није евидентирано на званичном попису жртава рата, на чијој ревизији данас ради Музеј жртава геноцида из Београда.

Табела 1. Подаци о српским цивилним жртвама из Грачанице чија имена нису била евидентирана у званичном попису жртва рата 1941—1945.⁴⁷

Име (име оца) и презиме	Старост жртве	Починилац злочина	Мјесто страдања	Година страдања
1. Алекса (Госто) Радић	55 год.	локалне усташе	Грачаница	1941. год.
2. Благоје (Н.Н.) Радић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.

⁴⁷ Подаци који се не наводе у табели нису нам познати. Такође, за жртве поред чијих имена је наведено да су интерниране у Јасеновац не можемо засигурно утврдити да ли су страдале на путу ка логору или у самом логору, па у дијелу у коме се наводе починиоци злочина у том случају наводимо само податке о снагама које су извршиле заробљавање жртава. ABiH, ZKURZ, GGS, Gračanica, 56490. 43—10.

3. Вело (Јово) Марјановић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
4. Драгица (ж. Ћорђова) Стојановић	50 год.	14. усташка бојна	Грачаница	1944. год.
5. Душан (Илија) Јовановић	7 год.	13. СС „Ханцар“ дивизија	Грачаница	1944. год.
6. Илија (Н.Н.) Јовановић	—	заробљен од стране 23. усташке чете	интерниран у Јасеновац	1942. год.
7. Јован (Н.Н.) Павловић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
8. Јово (Маријан) Марјановић	75 год.	локалне усташе	Грачаница	1941. год.
9. Лука (Лука) Васиљевић	24 год.	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
10. Марко (Перо) Јеремић	25 год.	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
11. Марко (Н.Н.) Радић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
12. Милан (Н.Н.) Којић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1941. год.
13. Милка (ж. Сулејманова) Бешлагић	30 год.	локалне усташе	Грачаница	1941. год.
14. Милош (Божо) Мартић	—	23. усташка чета	интерниран у Јасеновац	1942. год.
15. Петар (Н.Н.) Мартић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
16. Рајко (Илија) Јовановић	27 год.	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
17. Тодор (Н.Н.) Мартић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
18. Спасоје (Н.Н.) Мартић	—	заробљен од стране 23. усташке чете	интерниран у Јасеновац	1942. год.
19. Стево (Н.Н.) Павловић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.
20. Цвијетин (Коста) Ћурић	—	заробљен од стране локалних усташа	интерниран у Јасеновац	1942. год.

Закључна разматрања

Истраживање страдања грачаничких Срба током Другог свјетског рата открива сву сложеност историјских околности које су утицале на обим прогона српског становништва у овом крају. Иако је хрватска геноцидна политика била усмјерена на систематско уништење Срба, она није у потпуности спроведена на простору грачаничке вароши, што је последица више међусобно повезаних фактора.

Један од значајних чинилаца био је тај што већина муслиманског становништва овог подручја није у потпуности прихватила Независну Државу Хрватску као своју државу, нити је активно учествовала у спровођењу геноцида над српским становништвом. Поред тога, специфичан размјештај етничких заједница у овом региону одиграо је значајну улогу у очувању српског становништва. Села на лијевој обали ријеке Спрече била су насељена искључиво српским становништвом, што је омогућило пружање уточишта за Србе који су били под директним ударом усташког терора на супротној обали ријеке. Такође, организовани народни устанак на овом подручју одиграо је пресудну улогу у заштити српског народа, јер је војно способно становништво имало могућност да се активно укључи у отпор, што је утицало на сузбијање систематских злочина и омогућило одбрану угроженог цивилног становништва. До масовнијег страдања српског становништва у грачаничком крају долазило је током њемачко-хрватских акција, када су вршене освете због офанзивног дјеловања озренских устаника. У тим догађајима окупатори, потпомогнути формацијама НДХ, сукобљавали су се и са српским цивилним становништвом Среза Грачаница.

Поред биолошког уништења српског становништва, геноцидна политика НДХ имала је свој израз и у системском покатоличавању и прогону православног народа. Консултовањем података из релевантних извора, закључили смо да политика унијаћења православног становништва грачаничке вароши није масовније заживјела. Таква ситуација може се објаснити чињеницом да у овом подручју није било значајнијег хрватског етничког елемента, па се самим тим та пракса хрватске власти није могла дубље укоријенити у овом дијелу НДХ. Ипак, пракса прогона и исељавања Срба са територије НДХ активно је спровођена и на овом подручју. Према подацима које је

прикупила *Земаљска комисија*, из грачаничке вароши је само током 1941. године протјерано 150 лица српске националности.

Компаративном анализом два пописа жртава Другог свјетског рата утврдили смо да су у грачаничкој вароши страдала 83 лица српске националности. Званичним пописом из 1964. године, на чијој ревизији данас ради Музеј жртава геноцида из Београда, евидентирани су 63 српске жртве, док смо анализом пописа *Земаљске комисије* дошли до података о 20 лица српске националности чија имена се не помињу на попису који је спровео Савезни завод за статистику 1964. године. Према томе, може се закључити да 24,10% утврђених жртава није евидентирано на попису чијом ревизијом се бави Музеј жртава геноцида.

Консултовањем релевантних извора и литературе покушали смо да што детаљније освијетлимо дешавања у Грачаници и њеној околини током Другог свјетског рата и на тај начин дамо свој скромни допринос изучавању положаја и страдања српског народа на територији НДХ у овом периоду.

Извори и литература

Необјављени извори:

Arhiv Bosne i Hercegovine

- Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Arhiva Gradskog muzeja u Gračanici

- Fond Radnički pokret i NOV 1941—1945.

Архива Регионалног музеја у Добоју (несређена грађа)

Архив Републике Српске, Канцеларија у Добоју (несређена грађа)

Arhiv Tuzlanskog kantona

- Fond Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni

Музеј жртава геноцида, Жртве рата 1941—1945 (попис).

Објављени извори:

- *Дефинициони резултати пописа становништва од 31. 3. 1921. године*. Сарајево: Државна штампарија Сарајево, 1932.

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*. Beograd: Državna štamparija, 1937.
- *Зборник докумената и погашака о Народноослободилачком рату југословенских народа, том XIV, књ. 1, Документи четничкој покрећу Драже Михаиловића 1941—1942*. Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1981.

Интернет извори:

- „Историјат пописа жртава рата 1941—1945“, <https://www.2.muzejgenocida.rs/ratne-%C5%Bertve/istorijat-popisa-%C5%Bertava-rata-1941-1945>.

Литература:

- Вајс, Алберт. „Рад Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правној факултету у Београду*, IX, бр. 4, 1961, 387—400.
- Vujasinović, Todor. *Ozrenski partizanski odred*. Sarajevo: Svjetlost, 1979.
- Ђурић Мишина, Вељко, прир. *Босна и Херцеговина: саслушања српских избеглица*. Београд: Удружење „Мост“, Склани-Сребреница; Вељко Ђурић Мишина, 2022.
- Kulenović, Salih. *Gračanica i okolina. Antropogeografske i etnološke odlike*. Tuzla: Muzej istočne Bosne, 1991.
- Милошевић, Боровоје. *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*. Вишеград: Андрићев институт, 2016.
- Прашчевић, Александар. *Односи православних хришћана и муслимана у Босни и Херцеговини у Другом свјетском рату*. Београд: Кључ издаваштво, 2023.
- Redžić, Enver. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO, 1998.
- Tihić, S. Esad. „Jedinice Domobranske-dobrovoljačke pukovnije (Domdo) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine“. *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, I, br. 2, 1996, 32—58.
- Tihić, Esad i Omer Hamzić. *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*. Gračanica: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH; Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, 1988.

- Трифковић, Срђа. *Усџаше: балканско срце џаме*. Београд: Catena Mundi, 2022.
- Hamzić, Omer. *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata. Pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj*. Travnik: Univerzitet u Travniku, 2012.
- Hamzić, Omer. „Likovi zavičaja: Adem Osmanbegović. Od kotarskog predstojnika do komandanta partizanskog bataljona”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIV, br. 29, 2009, 152—156.
- Hamzić, Omer. „Sudbine Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata”, *Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju*, XIII, br. 45, 2018, 37—58.

Instead of Conclusion

This paper, through consultation of primary sources and relevant literature, examines the suffering of Serbs in the town of Gračanica during the Second World War. The research also includes the persecution of Serbs in the settlement of Lendići, which at that time belonged to the Gračanica local community. With the establishment of the Independent State of Croatia on April 10, 1941, the Croatian authorities initiated the systematic persecution and extermination of the Serbian population. The paper presents the process of the establishment of Ustasha rule in the town of Gračanica and its wider surroundings, as well as the terror inflicted upon the Serbs that followed. The most severe repressions in this area were suffered by the Serbian people during the first year of the war, after which their intensity gradually declined due to the development of the people's uprising in the Ozren and Trebava regions. By comparing the available registers of victims of the Second World War, the lower bound of the number of civilian casualties in the urban center of the Gračanica district during the period 1941—1945 has been determined.

Алфред Дијамантштајн (1896—1942) — биографија жртве холокауста¹

Др Милош М. Дамјановић

независан истраживач — Косовска
Митровица, Србија
milos_damjanovic@yahoo.com

Оригиналан научни рад
УДК 341.322.5:929Дијамантштајн А.
COBISS.RS-ID 143166209
DOI 10.7251/TOP2511065D

Сажетак: У раду ће бити испржана и презентована биографија Алфреда Дијамантштајна, ашкенаској Јеврејина завичајној у Новом Саду, који је лишен живоћа у Друјом светском рату збој свој ејничкој порекла. Иако су му породични корени били у Срјској Ашјини и мада је један део њејове живојне пушање у вези са највећим прадом Бачке, Дијамантштајн је испрадао на испоруку окупиране Србије, где је боравио и скривао се непосредно пред избијање Априлској рата и по окупацији јујословенске државе. Дијамантштајн је био прилично контроверзна личности која је у јавном живоју током мирнодојској периода између два светска рата била предмет неких од највећих корупционих афера и политичких скандала које су опресале новорођену балканску монархију. У неким аспектима приватној живоја, пословне ејике и политичкој деловања одударао је од јавној шока јујословенској јеврејства. Њејови искораци ојледали су се не само у ајосјази већ и у политичко-идеолошком партнерству са екстремном десницом и антисемијским елементима на политичкој арени хетерогеној јујословенској друштва. Прелазак на источно православље и посрбљавање учињено нејуне две деценије пре смјне ојасности испојене у окупијорској ајенди 'коначној решења јеврејској пишања' нису се показали сјасоносним нији формулом за преживљавање. Систематичности спровођења

¹ Рад је награђен трећим местом на годишњем научно-књижевном конкурсy за радове са јеврејском тематиком у организацији Савеза јеврејских општина Србије за 2024. годину.

*Холокауст*а на шлу њоробљеној евројској коншиненци резулцирала је децекциовањем и ликвидацијом и овој Јеврејина, чију ћемо реконструкцију живојојиса донети на страницама овој рада.

Кључне речи: Јевреји, Ашкенази, Холокауст, Јуославија, Србија, Војводина, Бачка, Нови Сад, Зајреб, Београд, Сокобања, Срјска љравославна црква, Друји свейски раји.

Алфред Дијамантштајн је историјска личност која је оставила видног, али магловитог трага у прошлости краткотрајне југословенске државе. Неке епизоде из живота заједничке државе српског, хрватског и словеначког народа уско су повезане са личношћу Алфреда Дијамантштајна, која до данас није значајније осветљена. На јавну позорницу Дијамантштајн је ступио само два пута током дводеценијског живота југословенске државе, и оба пута његов је рад био повезан са одређеним друштвено-политичким аферама које су потресале и шокирале тадашње домаће јавно мњење. Како се изненада и неочекивано појављивао у јавности, тако се из ње неприметно повлачио, не остављајући готово никакав траг о свом постојању и раду. Упркос бројним и гигантским празнинама и непознаницама о његовом животу, историјски извори нам омогућавају да делимично пратимо ток његовог бивствовања и заокружимо његов целокупан животни циклус, акцентујући да његова реконструисана биографија остаје без многих карика. Попут супернове, ненадано би се појављивао на историјској позорници и нестајао са ње. Оба пута личност Алфреда Дијамантштајна у фокус јавности је избила у уској вези са политичким и економским скандалима, последњи пут као актер једне од три највеће корупционашке афере које су потресале друштво југословенске краљевине (Нашичка, Бодијева и Дијамантштајн—Љотићева).²

Овај ашкенаски Јеврејин потицао је из породице Дијамантштајн, која је на простору југословенске државе егзистирала у северним крајевима земље. Његов патроним био је изузетно редак међу југословенским јеврејством, велике су индикације да је породи-

² Л. Л., „Друштвени преглед. Сензацијонални процеси и наша штампа. (Поводом случаја инж. Стојановића.)“, *Нова Евроја* (Загреб), бр. 4, 26. март 1937, 129—133.

ца Алфреда Дијамантштајна била једина јеврејска породица са овим презименом у Југославији. Припаднике овог рода најраније затичемо у Великом Бечкереку, да би потом неки од њих наставили живот у Новом Саду и Загребу. Крајем XIX столећа извесни Дијамантштајн појављује се као скромни приложник *Доброшворне задруге Српкиња Новосајкиња* додељујући једну форинту овом хуманом удружењу, уз бројне друге јеврејске, српске и остале суграђане.³

Отац Алфреда Дијамантштајна био је Људевит односно Лудвиг, Лајош, Љубомир, звани и Лујо, под којим се још именима помиње у изворима разне провенијенције, рођен 1857. године у Бечкереку од оца Сигмунда и мајке Јохане. Лудвигови родитељи су сем њега имали још најмање једно дете, млађу ћерку Хенриету рођену 1859. године у Секешфехервару (Столном Београду), која је ступила у брак 6. јануара 1892. године са Симоном Брауном из Бечкерека. Лудвиг Дијамантштајн се оженио 7. маја 1882. године са Каролином Екфелд из Херцегсанта (Сантова). Поред Алфреда, брачни пар Лудвиг и Каролина Дијамантштајн имали су још најмање двоје деце. Најстарији син Фридрих био је рођен 11. фебруара 1883. године у Новом Саду, где је и преминуо брзо након доласка на свет, 7. јула исте године. Старија ћерка Сабина била је рођена 16. априла 1884. године, такође у Новом Саду, и по ступању у пунолетне године склопила је брак са др Алфредом Вајскопфом из Скутана (?) 4. фебруара 1917. године.⁴

У очигледно другом браку са новом супругом Катарином Глазер која се у једном извору наводи и као Ката Божић, Људевит Дијамантштајн имао је најмање двојицу синова. Млађи син Бруно рођен је 15. маја 1906. године у Новом Саду. У зрелим годинама бавио се трговином и живео у југословенској престоници на више различитих адреса у временском раздобљу од 1924. до 1938. године. У Другом светском рату окончао је у усташком логору Јасеновац, где је преузео нечасну улогу денунцијатора, узимао личног учешћа у убиствима и злостављањима заточеника, заузврат стичући извесне

3 „Рад добротворних задруга Српкиња Новосаткиња“, *Женски свећ—лисћ доброшворних задруга Српкиња* (Нови Сад), бр. 12, 1. децембар 1892, 183—185.

4 Radovan Sremac, *Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini*, Šid 2019, 74; Историјски архив Београда (у даљем тексту ИАБ), Управа Града Београда (у даљем тексту УГБ), Картотека житеља Града Београда и Земуна (у даљем тексту КЖГБИЗ), Милан Љубомир Каџа Божић Данић.

привилегије за себе.⁵ Старији син Алфред рођен је 15. новембра 1896. године у Загребу у брачној заједници Луја са Катарином Катом „од врло поштених, али сиромашних родитеља, чијих се имена не треба мистити...“.⁶ Но, судећи по томе што је прва супруга Лајоша Дијамантштајна, Каролина Екфелд Дијамантштајн од 1890. до 1903. године обављала посао бабице, а да је друга супруга по свим изгледима била модисткиња, ово касније Алфредово сведочење постаје упитно.⁷ О његовом детињству и младости мало је шта познато и поуздано. Постоје наговештаји да је као младић имао разбојничку дружину, да је нешто касније постао франковац и био учесник антисрпских нереда у Загребу 1914. године.⁸

Премијерно ступање Алфреда Дијамантштајна у јавност нове државе збило се у тзв. 'Афери Дијамантштајн'. Историографија Титове Југославије позитивистички и афирмативно је окарактерисала овај догађај у сагледавању тоталне прошлости радничког и социјалистичког покрета, оценивши га првим антикомунистичким судским процесом проистеклим као последица покушаја из-

5 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Бруно Људевић — Каширина рођ. Гласер Дијамантштајн; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милан Љубомир Каши Божих Данић; Vladimir Dedijer, Antun Miletic, „Pakao programirane mržnje (8). (Svedočanstva o proterivanju Srba sa ognjišta 1941—1944). Decu više nisam videla“, *Borba—organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 284 (285), 11. oktobar 1989, 7.

6 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милан Лујо Каширина Гласер Данић; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милош Људевић Каширина Данић; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милан Лујо Каши Данић; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милан Љубомир Каши Божих Данић; „Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6; *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd—Banjica (1941—1944)*, Beograd 2009, 355. У књизи заточеника логора Бањица погрешно је наведен 15. септембар као датум рођења Алфреда Дијамантштајна (прим. аутора). Неки акрибични аутори погрешно наводе Осијек као место рођења. Види: Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918—1941*, Београд 2008, 281.

7 Pavle Šosberger, *Novosadski Jevreji*, Novi Sad 1988, 107, 157, 160.

8 Милан Кољанин, н. г., 281; Rastko Lompar, „The Yugoslav National Movement ZBOR and Nazi Germany, 1934—1941“, in: *The Serbian Right-wing Parties and Intellectuals in The Kingdom of Yugoslavia, 1934—1941*, ed. Dragan Bakić, Belgrade 2022, 232.

вођења прве комунистичке револуције у версајској јужнословенској творевини.⁹ Упркос релативно значајној осветљености ове теме у стручној литератури, улогу Алфреда Дијамантштајна не можемо спознати са пуном сигурношћу због претежно секундарне изворне грађе и посредних сведочења на којима су базирана досадашња истраживања. Остаје тајна је ли Дијамантштајн тих година непосредно по окончању Првог светског рата био искрени револуционар, инфилтрирани елемент у, властима сумњивим, редовима или је, услед неповољног развоја догађаја, постао свесрдни сарадник победничке стране. У немогућности да поуздано одредимо и испратимо Дијамантштајнова кретања у припреми и организовању комунистичке побуне, као и у судском обрачуна војно-политичких власти са осумњиченима, преостаје нам једино да изнесемо генералије о датим збивањима које су до нас допрле обојене идеолошким и осталим наносима субјективне природе.

Генезу афере пратимо од краја јула 1919. године, када су власти у Загребу ухапсиле Алфреда Дијамантштајна због некаквог новчаног дуга или преваре. У истражном поступку Дијамантштајн је био кооперативан са органима власти и пружио им податке о илегалним комунистичким организацијама. Према сопственом исказу, почетком 1919. године нашао се беспослен у Будимпешти, па се ради изласка из незавидне финансијске ситуације обратио секретару Централног комитета Комунистичке партије Мађарске и комесару за иностране послове Бели Куну (1886—1938), који га је повезао са председником комунистичке фракције Југословена у Будимпешти, учесником Октобарске револуције Иваном Матузовићем (1886—1938), добивши налог да иде у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца и контактира са Владимиром Ћопићем (1891—1939) и Николом Ковачевићем (1890—1964). Захваљујући Дијамантштајновој улози власти су утамничиле 65 истакнутих комуниста и конструисале оптужницу. На оптужници су се нашли и највиши партијски функционери попут поменутог Ћопића, Филипа Филиповића (1880—1938), др Симе Марковића (1888—1939), Ђура Цвијића (1896—1938), Сима Миљуша (1894—1937), Аугустина Цеса-

9 Више о „Афери Дијамантштајн“ видети: Ivan Očak, *Afera Diamantstein. Prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca* (1919), Zagreb 1988; Ivan Očak, *Krleža—Partija (Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917—1941)*, Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982, 65.

реца (1893—1941), Ђура Салаја (1889—1958), Романа Филиповића, Славка Цихлара (1896—1968)... Дијамантштајнову улогу у овој афери комунистички апарат тумачио је као режимску намештаљку. Послератни наратив комунистичких идеолога, доктринарних теоретичара и партијских историчара Дијамантштајна је окарактерисао као врбованог, плаћеног агента који је међу комунистима деловао по налогу полиције или је услед изложености тортури постао сарадник полиције, што је Дијамантштајн порекао током суђења.¹⁰

Својеврсно сведочење о свом много мање познатом савременику оставио је у редовима своје писане заоставштине угледни и плодотворни хрватски књижевник и мислилац Мирослав Крлежа (1893—1981). Крлежа у неколико наврата оставља записе који се односе на Дијамантштајна, а које је пре литералног објављивања саопштио у интерној преписци министру за социјалну политику у првој Југославији Витомиру Кораћу (1877—1941). Кораћ је о 'Афери Дијамантштајн' забележио да је тадашња загребачка штампа наводила да су актери ове болшевичке завере у Загребу припремали оружани устанак, а да су државни органи реда открили заверу, лишили слободе Дијамантштајна, запленили читаву тајну архиву, складиште оружја итд. Истим поводом власти су ухапсиле познате вође загребачких левичара Ђура Цвијића, Гејзу Брудњака (1882—1957), Владимира Борнемису (1886—1968), Славка Каурића и друге мање познате. Још пре њиховог утамничења, приведени су

10 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Филип Васа Јелена Филиповић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Сима Милош Анка рођ. Блајковић Марковић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Славко Цихлар*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Славко Севалд Лудмила Полић Цихлар*; Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve. Iz Piškopeje—u zatvor. Ko je bio Alfred Diamantštajn?“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 292, 18. oktobar 1988, 13; Н. Шкргић, „Техничка унија у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-социјалисте и Збор г. Љотића. Техничка унија у побудама г. Данића. Да ли је Збор г. Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу“, *Правда* (Београд), бр. 11.608, 14. фебруар 1937, 8; Ivan Ošak, *n. d.*, Zagreb / Rijeka — Опатја / Београд 1982: 66—67, 69; Милан Кољанин, *n. g.*, 185, 281. Новинар Славко Цихлар рођен је 3. августа 1896. године у Сењу од оца Севалда и мајке Лудмиле Полић. Новинар Филип Филиповић рођен је 9. јуна 1880. године у Чачку од оца Васа и мајке Јелене. Професор Сима Марковић рођен је 8. новембра 1888. године у Крагујевцу од оца Милоша и мајке Анке Благојевић. Био је ожењен Браниславом Вуцелић рођеном 1898. године у Крагујевцу.

помињани комунистички прваци Филиповић и Марковић из Београда, Ладислав Кордић (1885—1928) из Осијека, Александар Тајков (1877—1941) из Славонске Пожеге, Никола Јосиповић из Ћакова, те социјалисти Иван Галовац из Осијека и Никола Смољановић из Вуковара. Истрагом ових лица власти нису успеле да докажу кривицу за наводе из оптужнице па су после краћег или дужег времена сви пуштени на слободу.¹¹

Афера Дијамантштајн пренета је на судски терен где је добила и свој епилог пред великим већем војног суда Савске дивизијске области у војном затвору у Новој Веси почетком априла 1920. године (поједина оновремена штампа са друге стране извештавала је да се суђење одвијало у Београду). Радикалска влада Стојана Протића (1857—1923) оптужила је Централни комитет Комунистичке партије Југославије за покушај „насилног обарања постојећег законитог поретка“. Поред Дијамантштајна, оптужено је било још шест особа — капетан Мецгер, наредници Копчиновић и Милан Чопић и грађани Сима Миљуш, Владимир Ћопић и извесни Пупавац. Четвородневним суђењем председавао је судски пуковник Војислав Весовић (1869—1962), некадашњи тужилац у Солунском процесу, док је иследник био касациони судија Андра Димић. Осуђени су, поред Дијамантштајна, још и наведена војна лица, док су цивилна ослобођена. На судском процесу Дијамантштајн је саопштио да је тада у Загребу био организован подземни совјет који је поделио ресурсе будуће болшевичке владе. Финансијску потпору за организовање пуча обезбедио је Дијамантштајн добивши је од Беле Куна из совјетске Мађарске. Дати новац распоређен је тако што је 40.000 круна додељено комунистичкој „Истини“ док је дупло мањи износ дат комунистичком листу под уредништвом Крлеже (према другом извору, Дијамантштајн је у Загреб донео 43.200 круна, од којих је 11.000 уручио Миљушу, 12.000 капетану Мецгеру и 10.000 уредништву листа „Пламен“ под уредништвом Августа Цесареца и

11 Miroslav Krleža, *Moj obračun s njima*, Sarajevo / Zagreb 1988, 26—27; Vladimir Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine. Knj. 1*, Zagreb 1929, 274—275; Н. Шкрпић, „Техничка унија у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-социјалисте и Збор г. Љотића. Техничка унија у побудама г. Данића. Да ли је Збор г. Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу“, *Правда* (Београд), бр. 11.608, 14. фебруар 1937, 8.

Мирослава Крлеже). У плану је било пљачкање каквог банкарског завода зарад стицања даљих новчаних средстава. Пресудом донетом након Васкрса 1920. године, Дијамантштајн је осуђен на три, а Копчиновић и Ћопић по пет месеци тамнице (према неким изворима, Копчиновић и Ћопић су под притиском демонстрација загребачког пролетаријата пуштени на слободу након десетомесечног тамновања). Свим осуђеницима у казну је урачунато време проведено у истражном затвору па су одмах пуштени на слободу.¹²

Према оптужници државног тужиоца и каснијем, личном сведочењу, сазнајемо да је Алфред Дијамантштајн био учесник Првог светског рата, те да се као аустроугарски официр после краха Црно-жуте монархије и демобилизације после 42 месеца службе задесио у Будимпешти, где се повезао са вођом мађарског револуционарног покрета Белом Куном, од кога је добио новчана средства и задатак да у Загребу организује покрет за свргавање југословенске владе. На овакву акцију је пристао јер су му мајку држали као таоца. С тим у вези, Дијамантштајн је ступио у додир са бившим аустроугарским капетаном Мецгером који му је био посредник у

12 Miroslav Krleža, *n. d.*, 27—28; „Календар догађаја 26. март - Афера Дијамантштајн“, *Борба - орјан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије* (Београд), бр. 83, 26. март 1962, 12; „Календар догађаја 26. март - Загреб 1920.“, *Борба - орјан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије* (Београд), бр. 82, 26. март 1975, 13; „Вести - Суђење большевцима“, *Застава — орјан Радикалне сјранке* (Нови Сад), бр. 85, 15. април 1920, 2—3; Сергије Димитријевић, „Деветнаеста - хроника прве године Партије. Борбени лик чланства“, *Борба - орјан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије* (Београд), 10. април 1979, 15; „Првени календар. 15. јул. Монтирани процес против комуниста 1919.“, *Борба - орјан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије* (Београд), бр. 196, 15. јул 1987, 15; „Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6; Н. Шкргић, „Техничка унија“ у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-социјалисте и Збор г. Љотића. „Техничка унија“ у побудама г. Данића. Да ли је Збор г. Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу, *Правда* (Београд), бр. 11.608, 14. фебруар 1937, 8; В. Јакшић, „Изјава бившег председника месне организације „Збора“ у Загребу г. Александра Хрибара“, *Полишка* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 6.

остварењу контакта са високим партијским руководиоцима Владимиром Ђопићем и Симом Миљушем, са којима су наводно организовали четири чете илегалца којима је поверен задатак да заузму Штаб дивизије, пошту, железничку станицу и друге кључне локације у Загребу, те лише слободе и ликвидирају представнике власти.¹³ У Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца Дијамантштајн је ушао под кривотвореним именом „Ненад“.¹⁴

Имајући у виду исход судског предмета као и улоге у процесима у којима је Дијамантштајн био укључен, постоје основане индиције да је било речи о личности од поверења власти, државном оперативцу кога су по потреби власти могле активирати за монтирање одговарајућих акција, па су га и комунистички кругови доживљавали као агента провокатора. Наратив комунистичке историографије и публицистике децидирано апострофира доушничку делатност Дијамантштајна, а читаву аферу интерпретира као инсцениран чин.¹⁵

Осврћући се на Кораћеве записе штампане у његовој књизи о историји радничког покрета у Хрватској и Славонији, Крлежа прекорно и осуђивачки спочитава министру умањење улоге загребачког публицисте у радничкој повести само на додир са Дијамантштајном, који је часопису под Крлежиним уредништвом даривао 20.000 круна из совјетске Мађарске. Из тих међусобних оптужби и њихових писаних речи дознајемо да Дијамантштајн није лично уручио новац Крлежи него да је, према Дијамантштајновом исказу на суду,

13 „Календар догађаја 26. март - Афера Дијамантштајн“, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Југославије* (Београд), бр. 83, 26. март 1962, 12; „Календар догађаја 26. март - Загреб 1920.“, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Југославије* (Београд), бр. 82, 26. март 1975, 13; „Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6.

14 Rastko Lompar, *n. d.*, 232.

15 „Црвени календар. 15. јул. Монтирани процес против комуниста 1919.“, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Југославије* (Београд), бр. 196, 15. јул 1987, 15; Ђуро Ђурашковић, „Портрети секретара партије 1919—1937. I - Филип Филиповић. Оснивачки конгрес: први секретар Партије, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Југославије* (Београд), бр. 284, 14. октобар 1979, 15.

новац у вредности од 5.000 динара уручио листу под Крлежиним уредништвом. Још се обелоданило да је Дијаманштајн осуђен на три месеца затворске казне, те још нека војна лица, док су остали цивилни оптуженици били ослобођени.¹⁶

Према речима министра Кораћа, Дијаманштајн је новчана средства донео од Беле Куна из Мађарске Совјетске Републике. Компанији „Истина“ додељено је 40.000 круна, а комунистичком часопису „Пламен“ под Крлежиним уредништвом 20.000 круна. Оптужбе на рачун Крлеже с гнушањем је касније пренео и књижевник, марксиста и позоришни критичар Калман Месарић (1900—1983), од чега се са згражавањем ограђивао Крлежа у својим аутобиографским реминисценцијама на прохујала времена. У самоодбрани Крлежа за Дијаманштајна пише да је реч о агенту провокатору и сумњивом типу коме ни војни суд није могао веровати. Такође истиче да није познавао Дијаманштајна, да га никада није видео и са њим није имао никакве контакте.¹⁷

Недоследност и сумња у потпуну истинитост Крлежиног сведочења уочљива је у контрадикторном исказу на другом месту, у којем овај хрватски интелектуалац описује свој први сусрет са Дијаманштајном у рано пролеће 1919. године. Том приликом, Крлежа износи да се пред вратима родитељског дома где се Крлежа обрео на ручку појавила „збрчкана, биједна, збуњена, сваке милости достајна појава“. Дијаманштајн му се, представљајући се под шифрованим именом Валтер, обратио у вези са важним послом пошто није могао да пронађе Симу Миљуша. На странчево инсистирање да поразговарају, Крлежа је предложио саговорнику да прошета наоколо док заврши са обедом. Недуго потом уследио је нови сусрет под алејом кестенова на Прилазу испод броја 9, којом приликом му је незнанац промрмљао своје кодно име и саопштио му да је стигао важним послом из Пеште по директном налогу Беле Куна, те да му преноси поздраве колеге Фрање Љуштине (1894—1922), Матузовића и Миш-

16 Miroslav Krleža, *n. d.*, 239—240.

17 Miroslav Krleža, *n. d.*, 28, 240—242; „Književna kronika“, *Riječ* (Zagreb), br. 29, 21. septembar 1929, 13—14; Miroslav Krleža, *Dnevnik 1933—42*, Sarajevo 1981, 461—479; Ivan Očak, *n. d.*, Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982, 72.

ка Пора. Даљи разговор вођен је око „Пламена” уз помињање заједничких познаника Миљуша, Туне Томашића и Цесарца.¹⁸

Помињање Валтерове вечере са Цесарцем о којој Крлежа није имао никаквих сазнања, иако му је био интимни сарадник, изазвало је још већу сумњичавост. Дотадашње информације које му је Валтер изнео о особама са којима је Крлежа био близак, а о којима ништа није знао са друге стране, подстицале су крајњу обазривост према анонимном саговорнику. Крлежа је приметио да његов саговорник не влада најбоље хрватским, али ни мађарским ни немачким језиком, иако му је потврдио да је Новосађанин. Крлежа даље износи да му је Валтер изрекао да је служио као рачунски подофицир у Доломитима за време Европског рата, да се са Белом Куном састао у Корпускоманди у Андрашијевој улици, добивши притом специјални задатак да успостави везу са редакцијом „Пламена”. Током шетње, Дијамантштајн је, угледавши шефа полиције Јосипа Враговића (1886—1965) прешао на другу страну улице у жељи да избегне да их Враговић угледа заједно. Зачуђен да придошлица из Будимпеште, Београда или Новог Сада може познавати шефа полиције који је управо тих дана постављен на дужност, Крлежа је коперниканским обртом заузео још резервисаније држање.¹⁹

На суђењу одржаном од 27. до 30. марта 1920. године, Крлежа је као репортер извештавао за партијску штампу, бивајући и субјективно заинтересован за процес због навода оптужнице о финансирању Крлежиног „Пламена” од стране совјетске Мађарске. Према Крлежиним белешкама, оптужница је теретила Дијамантштајна да је још 1917. године активно деловао у комунистичким редовима у Мађарској и да је у Загреб допутовао с циљем дизања побуне у војсци уз помоћ мађарског новца и мађарских чета, те рушења устава младе државе и формирања совјета на простору Хрват-

18 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve. Iz Piškopeje - u zatvor. Ko je bio Alfred Diamantštajn?“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 292, 18. oktobar 1988, 13; Ivan Očak, n. d., Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982, 66.

19 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve 3. Proces u Novoj Vesi 8. Nepoznati je poznavao šefa policije“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 293, 19. oktobar 1988, 13; Ivan Očak, n. d., Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982, 66—67.

ске, па је с тим у вези са другооптуженима предузимао од пролећа 1919. године разне законом кажњиве кораке.²⁰

У „Импresiјама са једног давно заборављеног политичког процеса“ написаним 1961. године Крлежа истиче да је Фреди, син Мозеса Дијамантштајна, по слому Подунавске монархије остао беспослен, те да се због сопствене егзистенције и издржавања мајке обратио директно Бели Куну за помоћ. Примивши га у главном ратном стану, Кун му је издао директиву да се с његовим личним писмом јави Матузовићу који ће га у Загребу повезати са Николом Ковачевићем, који би га даље адресирао на Владимира Ђопића и Симу Миљуша. Са датим налогом Дијамантштајн је са бившим К. und К. генералштапским официром Јозефом / Јосипом Мецгером, Владимиром Ђопићем и Симом Миљушем организовао четири чете које су августа 1919. године планирале да оружаним путем овладају загребачким гарнизомом, поштом, железничком станицом, банкама и другим јавним објектима, те да социјализују капитал, екстерминишу државне чиновнике и успоставе контролу над свеукупном комунистичком штампом. Мецгер је на рочишту бурно одбацио све наводе оптужнице коју је видео као плод конструкција једног ординарног лопова, како је оквалификовао Дијамантштајна. Мецгер, коме је матерњи језик био немачки, изјавио је: „Не разумем ни речи, овај дрипац лаже, шта ја ту могу, али је та хуља бесрамни лажов, и ако он тако настави, опалићу му шамар!“²¹

За Ђопића Дијамантштајн је поткупљива мизерија, глупи хохштаплер, декласирани аустријски подофицир кога не занима ништа сем новца, а све романтичарске, идеалистичке приче о јуришу на банке и касарне су ординарна подвала. Даље истиче „Дијамантштајн није никакав ‘бољшевик’ него варалица коме је једина девиза била ‘Буде ли новца, бит ће и успјеха’.“ Крлежа преноси да се Фреди још у Пешти уверио да је Бела Кун највеће зло човечанства,

20 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve 3. Proces u Novoj Vesi 8. Nepoznati je poznavao šefa policije“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 293, 19. oktobar 1988, 13; Ivan Očak, n. d., Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982, 72.

21 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve 3. Proces u Novoj Vesi 8. Nepoznati je poznavao šefa policije“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 293, 19. oktobar 1988, 13; Miroslav Krleža, „Impresije sa jednog davno već zaboravljenog političkog procesa“, *Jugoslovenska armija* (Beograd), 22. decembar 1961, 10—11.

а пошто је унапред био принципијелни противник сваке бољшевичке концепције прихватио је поменућу улогу искључиво са намером да раскринка злочинце и провалнике, те да уласком у комунистичке ћелије исте демаскира, пријави и преда суду и да жали што није постигао већи успех због прераног привођења. Дијамантштајн је истакао да је присталица министра Кораћа, да је вођство југословенске комунистичке партије илегално и да оптужени бољшевици нису политичари него злочинци. Сам Дијамантштајн, ако је веровати Крлежи, признао је улогу коју су му етикетирали комунистички активисти: „Био сам провокатор из увјерења, и поносим се тиме што сам учинио својој домовини. Моја је заслуга што сам уништио илегални покрет...“.²²

Извештавајући са суђења, Крлежа је у загребачкој „Новој истини“ 2. априла 1920. године написао:

„Од цијеле те ‘револуционарне’ завјере, која је хтјела да минира Југославију, остао је један дегенерисани кретен, господин Дијамантштајн, који се хвали да му је обећано за његов частан посао десет хиљада динара ако добро обави своју работу. Од све те страховите бољшевичке опасности преостао је један недвоумни агент провокатор и скандалозна бламажа за пропали демократски систем који се није стидио да политички израби једног обичног ниткова провалничке физиономије“.²³

О овој афери Крлежа је још забележио:

„Процес против Алфреда Дијамантштајна, у нашој новијој историји познат као ‘Дијамантштајнов процес’, спада у серију агент-провокаторских акција, уперених против комунистичког покрета у периоду 1919—1920, с прозирном намјером да се у току изборне кампање за Конституанту компромитира све већи утицај комунистичког покрета у масама. Методом и начином како је овај процес вођен, он је класичан примјер једне невјешто монтиране политичке

22 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve 3. Proces u Novoj Vesi 8. Nepoznati je poznavao šefa policije“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 293, 19. oktobar 1988, 13.

23 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve 4. Krv na Zaloškoj cesti. Vojislav Vujović protiv Staljinove politike još 1926. godine“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 294, 20. oktobar 1988, 13; Ivan Očak, n. d., Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982, 72.

макинације, која се већ у току самог суђења преметнула у моралну и политичку бламажу кабинета Стојана Протића”.²⁴

Значајно за спознају и разумевање читаве афере је и Крлежино следеће сведочење:

„Светозар Прибићевић, члан Владе, која је ‘Дијамантштајнов процес мислила употријебити у пропагандистичке сврхе, да би доказала како читав покрет (године 1919—1920) није друго него дјело финансирано по Москви, дотично по Бели Куну, признао ми је у оквиру једног разговора у Паризу, године 1932. (у миграцији, гдје је и умро), да је Велимир Кораћ, као министар за социјалну политику у кабинету Стојана Протића, био онај *spiritus movens*, који је успио увјерити Милорада Драшковића, министра полиције, да ће овај процес ликвидирати сваки политички утјецај комуниста у Хрватској. Он (Светозар Прибићевић, по властитим ријечима, цитирам по сјећању) да је у то темељито сумњао, али да је на инзистирање Витомира Кораћа, на крају пристао, премда је лично био увјерен да се доказни материјал, у облику јуридикчког супстрата, не може ни у ком случају сматрати довољно правним коефицијентом за успјех самога процеса“.²⁵

Након ове епизодне улоге Дијамантштајн нестаје са јавне сцене за дужи низ година. Наступајуће године посветио је сопственим потребама, усредсређен на планирање приватног живота и каналисан ка формирању и нези породичних вредности и светиња. Веома брзо по иступању са друштвено-политичке арене склопио је брак са православном Српкињом Бранком Јовић, рођеном 7/20. фебруара 1901. године у Сокобањи, од оца Аранђела и мајке Љубице Живковић. Очигледно је приликом уласка у брачну заједницу Алфред иступио из вере својих јеврејских предака и званично прешао на православно хришћанство. Том приликом добио је и ново, крштено име Милан (у једном источнику стоји написано Милош). Истовремено се промена дешава и на нивоу породичног имена, па Алфред своје презиме Дијамантштајн мења у српски патроним Данић. Касније ће,

24 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve 4. Krv na Zaloškoj cesti. Vojislav Vujović protiv Staljinove politike još 1926. godine“, *Borba—organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 294, 20. oktobar 1988, 13.

25 Ljubomir Milin, „Osnivači i žrtve 4. Krv na Zaloškoj cesti. Vojislav Vujović protiv Staljinove politike još 1926. godine“, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije* (Beograd), br. 294, 20. oktobar 1988, 13; Ivan Očak, n. d., Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982, 69.

једном приликом, из сасвим других побуда изјавити: „По наступу мога пунолетства 1922. године једино из личних побуда, без икакве материјалне позадине, ја сам прешао из мојсијевске вере у православну“. У овом стабилном и хармоничном браку, судећи по успешном вишегодишњем опстанку, проширењу породичне заједнице и каснијој кохезивности партнера у најкризнијим, по живот опасним ситуацијама, Милан и Бранка добили су двојицу синова. Старији син Миодраг рођен је 30. јуна 1923. године у Загребу, док је млађи син Александар рођен 19. новембра 1924. године у Београду.²⁶

Управо тих година, када им се рађају мушка деца, Милан Данић врши функцију директора Осигуравајућег друштва „Унион“. Од 11. јуна 1924. до 1. јула 1925. године Милан Данић живи у Београду, у Трнској бр. 27 код рентијера Антона Дубраве, чија је супруга била земљакиња Данићеве жене. Након одјаве са београдске адресе одлази у Сомбор, где је боравио највероватније до наредног пријављивања у престоници, које се збило 10. јуна 1926. године, боравећи у Врањској бр. 15. Неколико месеци касније, 27. септембра, незнатно мења београдску локацију и пријављује се са станом у Врањској бр. 4. Током пребивања у стамбеним јединицама на адре-

26 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Милан Лујо Каџарина Глазер Данић*; УГБ, КЖГБИЗ, *Милош Људевитић Каџарина Данић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Миодраг Милан Бранка Јовић Данић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Милан Лујо Каџа Данић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Александар Милан Бранка рођ. Јовић Данић*; „Афера г. Милана Данића“ (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6; „Позадина афере Дијамантштајн — „Техничка унија“ — „Збор“. Шта је берлинска „Техничка унија“ хтела да постигне у Југославији преко своје загребачке филијале и других сличних привредних организација под немачким утицајем. У изјави „Јутарњем листу“ Данић — Дијамантштајн тврди да је у Немачкој био обезбеђен „Техничкој унији“ не само кредит од 500 милиона динара, већ и један револвинг кредит од 100 милиона динара, *Полићика* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 5; *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd — Banjica (1941—1944)*, Beograd 2009, 354—355. У књизи заточеника логора Бањица погрешно је наведен 20. март као датум рођења Бранке Јовић.

сама Трнска 27 и Врањска 15 код Милана Данића боравио је и његов брат Бруно Дијамантштајн.²⁷

По други пут међу Србима, Дијамантштајн је ступио у тзв. афери 'Дијамантштајн—Техничка унија' која је узбуркала како политичке и друштвене кругове у земљи, тако и целокупну домаћу јавност, а у чији први план је избила личност Димитрија Љотића (1891—1945), лидера Југословенског народног покрета „Збор“ и вође многих задружних савеза. Кампању против „Збора“ и „Техничке уније“ генерисали су политички и привредни мотиви противничких страна, па је у њој било многих инсинуација, дезинформација и неодређених алузија. Љотић је према сопственом исказу као председник Вођарског савеза упознао Милана Данића који му је изложио да је способан да на најповољнији начин организује извоз у Трећи рајх и друге државе. Након обављених разговора Милан Данић је од 1. јула 1936. године постао службеник Вођарског савеза и био веома успешан на новој радној позицији. Данић је Љотића повезао са одређеним немачким привредницима који су му понудили остварење сталне организације размене добара између две земље по начелу да обе стране остварују најбољу заштиту интереса сопствених произвођача и потрошача искључењем непотребних посредника. Првобитна замисао остављала је могућност да „Техничка унија“ буде трипартитна или мултилатерална. Љотић је, сазнавши да нису испоштовани његови предлози, дигао руке од читаве приче. По сазнању да је у Загребу протоколисано друштво „Техничка унија“ на чијем челу је био истакнути члан „Збора“ Јурај Коренић, Љотић је контактирао са њим и захтевао да начини оставку, а почетком децембра 1936. године Милан Данић отпуштен је из Земаљског вођарског савеза након што је Љотићу предочена Дијамантштајнова прошлост. Љотић је од Данића својевремено захтевао да се држи искључиво привредне делатности у Вођарском савезу и да се политички не активира у „Збору“.²⁸

27 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милан Лујо Каџа Данић; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Анџон Флоријан Франци Дубрава; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Бруно Људевић Каџарина рођ. Гласер Дијамантштајн. Рентијер Антон Дубрава рођен је 30. маја 1872. године у Чешкој од оца Флоријана и мајке Франци. Био је ожењен Драгом Ђоковић рођеном 1882. године у Ђуприји. Преминуо је 15. фебруара 1936. године.

28 „Изјава г. Димитрија Љотића „Правди“. Г. Димитрије Љотић о односу „Збора“ и „Техничке уније“ и о мотивима поведене кампање. По

Према самом Љотићу, инсценирана афера око „Техничке уније“ имала је своју предисторију у политичкој сфери. Првобитно су неки народни посланици, међу којима је био и Живота Милановић, у име Народног сељачког клуба, 30. јануара 1937. године поднели интерпелацију о финансирању „Збора“ из иностранства. Наводно су новчане дотације слате из Немачке и то преко Задружног савеза, што су љотићевци одбацивали и поднели тужбу против клеветника. Потом је уследила медијска кампања у којој је „Збор“ најинтимније повезиван са Дијамантштајном и „Техничком унијом“. Љотић је као бесмислене одбацивао тврдње о примању помоћи из иностранства, за шта уосталом није потребно имати посреднике у виду Задружног савеза или „Техничке уније“. За Љотића „Техничка унија“ и „Збор“ немају никакве везе, а с тим у вези треба раздвојити личност задругара и политичара у њему. Љотић је признао да је у својству привредника био укључен у припремање „Техничке уније“, друкчије осмишљене од оне која је материјализована, те се повукао из преговора децембра 1936. године. По његовој замисли „Техничка унија“ је требало да буде посредник у пласирању и продаји робе примарних произвођача. Љотић је изјавио да је сменио Дијамантштајна са положаја директора Задружног савеза, ограђивао се од њега као политичког једномишљеника и страначког колеге и осуђивао га као употребно средство владајућих структура:

„Данић није био члан ‘Збора’, додаје г. Љотић. Ако је био, он је морао изићи. Он је био само службеник једнога од савеза и то само за неколико месеци, где је обављао доста успешно послове. Дијамантштајн је био потпално палидрвце да се кампања потпали. Од свега другог је направљена ломача, која се морала услед недостатка чињеница стишати“.²⁹

тврђењу г. Љотића читава ова афера је намештена од његових политичких и задругарских противника“, *Правда* (Београд), бр. 11.613, 19. фебруар 1937, 5—6.

29 „Поразбијани прозори на мезанину. Антифашисти су јутрос демолирали железничарски дом у коме је била заказана конференција присталица г. Димитрија Љотића. Пред домом се развила крвава улична борба у којој је било доста повређених“, *Правда* (Београд), бр. 11.623, 1. март 1937, 3—4; „Изјава г. Димитрија Љотића „Правди“. Г. Димитрије Љотић о односу „Збора“ и „Техничке уније“ и о мотивима поведене кампање. По тврђењу г. Љотића читава ова афера је намештена од његових

О Данићевом чланству у „Збору“ учесници афере су доносили различите изјаве. Љотић је изјавио да „Данић није имао никакве везе са Збором“, док је Коренић саопштио: „Данић је био члан ‘Збора’, али је касније иступио“. Коломан Херман је о томе посведочио:

„Једнога дана у бановински секретаријат дошао је Данић који ми се претставио као поузданик вође г. Љотића и затражио да га упишем у чланство загребачке организације ‘Збора’. Данић је постао члан ‘Збора’ у време када се почело са оснивањем ‘Техничке уније’ и када су почели да се воде први преговори између г. др. Коренића и Немаца. Тада је Данић понудио да код Немаца набави за ‘Збор’ материјална средства“.

Сам Данић признао је чланство у „Збору“ и идеалистичке мотиве приступа овом политичком покрету антисемитске реторике:

„Одобравајући национални, социјални и привредни програм ове странке, на последњим изборима као нечлан гласао сам за листу г. Љотића, а касније сам примљен у чланство“.³⁰

Југословенској јавности понуђена је слика о „Техничкој унији“ као маски иза које стоји гигантско немачко предузеће „Дамак“ из Дрездена. По том наративу, „Техничка унија“ је требало да буде параван за „Дамакову“ економску пенетрацију и експлоатацију, чиме би се домаћа привреда довела у положај зависности од Немачке. Аферу су јавности изложили загребачки финансијери и магнати, главни акционари предузећа „Титан а. д.“ — бивши министар финансија Станко Шврљуга, Еуген Радован, заступник „Опела“, „Мана“ и „Боша“ др Н. Близ и др. пошто су дошли у директан сукоб интереса са поменутим немачким предузећем. Без интереса за транспарентним и јавним иступањем „Дамак“ је најпогоднију особу пронашао у лику Милана Данића, Јеврејина и члана „Збора“, резонујући да ће, уколико претрпе неуспех, кривицу приписати Јеврејину, а у случају позитивног исхода олако би накнадно заменили Јеврејина одговарајућим аријевцем. Техничка унија основана је почетком јануара 1937. године у Загребу са почетним капиталом од

политичких и задругарских противника“, *Правда* (Београд), бр. 11.613, 19. фебруар 1937, 5—6; Rastko Lompar, *n. d.*, 234, 239.

30 В. Јакшић, „Афера „Техничка унија“ — Дијамантштајн — „Збор“. Где се крије истина о „Техничкој унији“ и њеним везама са „Збором“, када и сами учесници у овој политичко — привредној афери дају потпуно контрадикторне изјаве?“, *Полишика* (Београд), бр. 10326, 21. фебруар 1937, 7.

пола милиона динара (500 акција, од којих је чак 450 припадало Данићу који се налазио на челу фирме; крајем децембра 1936. године сам Данић је написао „Смјернице о смислу и циљевима Техничке уније, Градилачке групе у Краљевини Југославији а. д.“ у Загребу) и за потребе „Дамака“ одмах је ступила у преговоре са „Титаном“ ради добијања концесије за подизање фабрике експлозива. Радованов заменик по том предмету, инж. Фердо Шлајмер, упутио га је на састанак са Данићем и приликом сусрета у хотелу Радован му је ставио до знања да неће дозволити да му се ико меша у посао. Дата околност била је довољно сумњива за Еугена Радована па се одлучује да јавност информише о позадини и правој природи „Техничке уније“. Услед неповољног развоја ситуације по „Дамак“ у Београд средином јануара долази истакнути немачки привредни стручњак, члан Рајхстага и гаулајтер Источне Пруске др Ерих Кох у намери да задобије подршку власти за реализацију „Дамакових“ планова и оснивања филијале „Техничке уније“ и у Београду, за коју се пронела вест да ју је Милан Данић по немачком налогу већ основао. Наводно је Кох, током скоро целомесечног боравка у Београду, са групом немачких привредника одржао састанак у канцеларији адвоката др Векослава Кисовца, што је последњи демантовао, одбацујући било какву повезаност са „Техничком унијом“. У склопу немачке стратегије економског и политичког продора у Југославију паралелно су осниване и друге организације, попут Београдске задруге за размену са Немачком у којој су ординирали Чеда Димитријевић (Мијатовић), извесни Чутуковић и Јеврејин Фриц Кронштајн, сопственик београдских биоскопа „Колосеум“ и „Касина“. Кронштајн је јавно обзнанио да не познаје никог од наведених лица и да нема никаквих веза са београдском филијалом „Техничке уније“.³¹

31 „Изјава г. Димитрија Љотића „Правди“. Г. Димитрије Љотић о односу „Збора“ и „Техничке уније“ и о мотивима поведене кампање. По тврђењу г. Љотића читава ова афера је намештена од његових политичких и задругарских противника“, *Правда* (Београд), бр. 11.613, 19. фебруар 1937, 5—6; „Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6; Н. Шкргић, „Техничка унија“ у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-соција-

Ако је веровати пореском чиновнику Драгану Ленауеру, Данићевом блиском пријатељу и некадашњем прокуристи фирме „Данић и Беркман“, Данић му је још 1932. године поверио идеју о оснивању „Техничке уније“. Крајем 1935. године Данић се упознао са председником загребачког одбора „Збора“ др Александром Хрибаром, коме је изложио своје пословне намере. Током 1936. године с тим у вези путовао је у Смедерево, Београд и Загреб, преговарајући са више стручњака и компанија, успоставивши контакт са члановима „Збора“ инж. Марком Јуринчићем и Марселом Сркуљем. Данић је у процес око оснивања „Техничке уније“ укључио читав низ личности, од којих су многе биле челни и високопозициони-

листе и Збор г. Љотића. Техничка унија у побудама г. Данића. Да ли је Збор г. Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу“, *Правда* (Београд), бр. 11.608, 14. фебруар 1937, 8; „„Шаховски потези“ г. Милана Данића“, *Правда* (Београд), бр. 11.614, 20. фебруар 1937, 14; „Чланак г. Већеслава Вилдера о г. Љотићу, „Техничкој унији“ и Данићу — Дијамантштајну“, *Полиџика* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 5—6; „„Смјернице“ Данић — Дијамантштајна, односно оснивачког одбора „Техничке уније“, на чијем се челу налазио Милан Данић — Дијамантштајн“, *Полиџика* (Београд), бр. 10326, 21. фебруар 1937, 7—8; Милан Кољанин, н. д., 280; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Вјекослав Иван и Нежика рођ. Мећенко*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Фриц Фриџ Бернхард Бекач Ида Белак Кроншџајн*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Иван Фриц Олиа Кроншџајн*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јосиф Бернгард Ида Белак Кроншџајн*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Хеде Адолф Берџа Вамбах Кроншџајн рођ. Самуел*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Александар Јосиф Хеде Кроншџајн*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Маријана Јосиф Хеде Самуел Кроншџајн*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Александар Јосиф и Хеда Корен*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Јосиф Бернгард и Ида Корен*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Маријана Јосиф и Хеда Корен*. Адвокат Вјекослав Кисовец рођен је 7. маја 1885. године на Св. Крижу од оца Ивана и мајке Нежике Мећенко. Био је ожењен Анчи Лонкотом рођеном 26. фебруара 1892. године у Прагу, са којом је имао синове Мирка, рођеног 2. новембра 1911. године у Трсту, и Андрију, рођеног 8. марта 1918. године у Ријечи. Директор биоскопа „Касина“ Фриц Кронштајн рођен је 15. децембра 1898. године у Земуну од оца Бернарда и мајке Иде Белак. Био је ожењен Олгом Самуел, рођеном 31. јула 1899. године у чешком Михелабу, са којом је имао сина Ханса Ивана, рођеног 31. марта 1922. године у Земуну. Директор биоскопа Јосип Кронштајн рођен је 15. августа 1897. године у Земуну од оца Бернарда и мајке Иде Белак. Био је ожењен Хедом Самуел, рођеном 21. јануара 1899. или 1900. године у Михелабу, од оца Адолфа и мати Берте Вамбах, са којом је имао кћерку Маријану рођену 30. јуна 1921. године у Земуну и сина Александра рођеног 2. октобра 1923. године у Земуну.

рани активисти „Збора“. Најпре је Данић отишао у страначке просторије „Збора“ у Загребу, где је секретару Херману Коломану изложио свој план. Потом је Данић обавио састанак и са др Јурајем Коренићем, после чега је Данић понудио покривање трошкова путовања у иностранство ради наставка преговора о оснивању „Техничке уније“ једном функционеру „Збора“. Иако је првобитно избор пао на Коломана, накнадно је одлучено да се задатак повери Коренићу, који је интервенцијом Коломана ургентно добио пасош око чега се лично заложио генерални секретар „Збора“ Велибор Јонић (1892—1946). Дијамантштајн, Коренић и др Данило Грегорић (1900—1957), адвокат и председник омладине „Збора“, отпутовали су у Берлин (у неким изворима се наводи да су присуствовали нацистичком конгресу у Нирнбергу), где је Коренић имао састанак са Арном Шикеданцем, представником спољнополитичке канцеларије нацистичке партије, од кога је добио 1.500.000 златних марка за набавку штампарије у којој би се штампао потребан страначки и пропагандни материјал. Данић је о својим намерама оснивања „Техничке уније“ писаним путем упознао и самог Љотића, а након оснивања и Коренић је обавестио Љотића о Данићевим обећањима остваривања користи за њихов политички покрет. Развој догађаја који је омогућавао појединцима материјални напредак изазвао је завист и револт појединих страначких колега. Пензионисани судски саветник из Загреба, Еуген Марковић, није крио незадовољство, па је на једном састанку „Збора“ закључио да је покрет постао меркантилна организација, посведочивши упут да су многи збораше против Милана Данића, а нарочито против слободних задара, већински заступљених међу управом „Збора“, док се Хрибар пожалио да га је Љотић преварио. Данић је остао у „Збору“ до 22. фебруара 1937. године, када је иступио из Управног одбора услед притисака унутар покрета и дизања прашине у јавности.³²

32 „Везе г. Љотићевог „Збора“ и „Технише Унион““, *Време* (Београд), бр. 5429, 25. фебруар 1937, 7; „Г. Драган Ленауер бивши пословођа фирме „Данић и Беркман“ тврди да му је г. Данић—Дијамантштајн говорио још 1932 год. о „Техничкој унији““, *Време* (Београд), бр. 5424, 20. фебруар 1937, 8; „Г. др. Мачек није имао везе са „Техничком Унијом““, *Време* (Београд), бр. 5424, 20. фебруар 1937, 8; „Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић

Председник Управног одбора „Техничке уније“ био је др Јурај Коренић, лекар Окружног уреда за осигурање радника у Загребу и први заменик председника ЈНП „Збор“, а међу члановима били су и др Јурај Пећаревић, загребачки адвокат и оснивач масонске ложе „Перун“; Марсел Сркул, директор Уједињених електричних централа Загреба—Карловца, син некадашњег министра др Стјепана Сркуља, једног од оснивача ЈНП „Збор“; Едо Шрајбер, шеф Градског статистичког уреда у Загребу; Марко Јуринчић, некадашњи директор Јадранског д. д. и члан „Збора“; др Мудринић, директор Окружног уреда у Загребу и члан масонске ложе „Максимилијан Врховац“; инж. Божидар Рибић (1895—1986), директор Градске електричне централе у Загребу и члан масонске ложе „Максимилијан Врховац“; др Иво Буратовић (1909—1971), рекордер лако атлетике; Александар Грлић, загребачки апотекар и др Јосип Пољак (1882—1962), загребачки професор.³³ Кружиле су гласине и да је

— Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6; Н. Шкргић, „Техничка унија у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-социјалисте и Збор г. Љотића. Техничка унија у побудама г. Данића. Да ли је Збор г. Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу“, *Правда* (Београд), бр. 11.608, 14. фебруар 1937, 8; „„Шаховски потези“ г. Милана Данића“, *Правда* (Београд), бр. 11.614, 20. фебруар 1937, 14; В. Јакшић, „Изјава бившег председника месне организације „Збора“ у Загребу г. Александра Хрибара“, *Полиџика* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 6; „Г. Фриц Кронштајн изјављује да није учествовао у организовању београдске филијале „Техничке уније““, *Полиџика* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 6; „У својој другој исправци Милан Данић истиче да су сви чланови управе „Техничке уније“ знали да су Данић и Дијамантштајн једно исто лице“, *Полиџика* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 6; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Херман Вацлав Милка Рицофс Коломан*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Др Данило Др Цвејко Ема Горидо Грејорић*; Милан Кољанин, *н. д.*, 279—280; Rastko Lompar, *п. д.*, 232—233. Данило Грегорић рођен је 22. новембра 1900. године у Трсту од оца др Цветка и мајке Еме Горидо. Био је ожењен Зором Видановић рођеном 8. јуна 1900. године у Власотинцу са којом је имао ћерку Елизабету рођену 8. јула 1933. године и сина Грегора рођеног 24. октобра 1936. године. Крајем 1943. године одселио се у Беч. Ветеринар Херман Коломан рођен је 7. фебруара 1889. године у Петроварадину од оца Вацлава и мати Милке Рицофс.

³³ Н. Шкргић, „Техничка унија у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-социјалисте и Збор г. Љотића. Техничка унија у побудама г. Данића. Да ли је Збор г.

осјечки инж. Константин Чутуковић (1872—1962), умировљени градски грађевински саветник и члан Централне управе „Збора“ службеник канцеларије „Техничке уније“ у Београду, што је исти категорички одбацио наглашавајући да не познаје и није имао никакав контакт са Данићем. Према изјави банкара Дамјана Бранковића, потврђеној и од стране др Влатка Мачека (1879—1964), Милан Данић је у друштву једног Немца посетио Мачека, који их је упутио на Господарску слогу, да би по детаљнијем упознавању о „Техничкој унији“ и особама укљученим у њен рад, Мачек наредио Господарској слози да игнорише било какав однос са датом страном.³⁴

Сам Данић негирао је било какву повезаност „Техничке уније“ са „Збором“ и са било каквим политичким елементима из Немачке. Одбацио је као неосноване тврдње да је добијао концесије за себе или друга лица, да је обманивао Љотићев покрет и Хитлерову Немачку. Признао је да има већину акција у предузећу, да има пуно признање за свој рад и од „Техничке уније“ у Берлину и од Задружног савеза, те да никад није иступао против Јевреја и масона:

„Тврдња да сам се свесрдно трудио око оснивања Техничке уније како би се посредничка улога трговаца Јевреја искључила није истина... Инсинуација како је преко мене (пробуђеног ционисте) требало ‘по неком причању’, да буде спасен јеврејски капитал из Немачке кривим фактурирањем, толико је у вези са горе наведеним смешна, тим више ако се зна које су фирме у Техничкој унији у Берлину организоване, на које, међутим, Техничка унија у Ју-

Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу“, *Правда* (Београд), бр. 11.608, 14. фебруар 1937, 8; ИАБ, УГБ, КЖГБ-БИЗ, *Др Јурај Вицко Марџа Пећаревић*; ИАБ, УГБ, КЖГБ-БИЗ, *Др Борис Јурај Вјекослава Ивовић Пећаревић*; ИАБ, УГБ, КЖГБ-БИЗ, *Борис Јурај Вјекослава Пејовић Пећаревић*. Адвокат Јурај Пећаревић рођен је 31. јула 1883. године на Вису од оца Вицка и мати Марте. Са супругом Вјекославом Ивовић имао је сина, адвоката др Бориса Пећаревића, рођеног 12. јула или августа 1910. године на Вису или у Загребу.

- 34 „Г. Драган Ленауер бивши пословођа фирме „Данић и Беркман“ тврди да му је г. Данић — Дијамантштајн говорио још 1932 год. о „Техничкој унији“, *Време* (Београд), бр. 5424, 20. фебруар 1937, 8; „Г. др. Мачек није имао везе са „Техничком Унијом“, *Време* (Београд), бр. 5424, 20. фебруар 1937, 8; ИАБ, УГБ, КЖГБ-БИЗ, *Константин Јован Јелена Чутуковић*. Грађевинско-технички надсаветник Константин Чутуковић рођен је 4. јуна 1872. године у Земуну од оца Јована и мајке Јелене. Био је у браку са Јованком Дамњановић, рођеном 18. јануара 1888. године у Земуну.

гославији не само да нема никаквог утицаја, већ нема ни директне везе ни у преписци, а по природи пословања не склапа и не сме да склапа директне послове, па је јасно куда писац чланака смера”.³⁵

Афера око „Техничке уније“ испровоцирала је појачани антифашистички сентимент у српском народу па је приликом организовања конференције „Збора“ у Београду 28. фебруара 1937. године, на којој је Љотић планирао да се огради од свих подметнутих клевета, испред Железничарског дома дошло до избијања крваве масовне уличне туче између демонстраната и редара Љотићеве странке, приликом којих је повређено више учесника и начињена велика материјална штета на јавним објектима, а нереди завршени интервенцијом жандармерије. Истог дана улицама главног града растуран је памфлет иза којег је стајало неколико различитих студентских удружења, у којем је између осталог било записано:

„Афера ‘Технише Унион’ јасно је показала за кога ради и чији је слуга овај југословенски ‘фирер’ и ‘поштени борац’, који је хтео нашу земљу да прода у економско и политичко ропство страних капиталиста, тих великих противника наше националне слободе и независности”.³⁶

Нешто касније, 3. марта, народни посланик Живота Милановић, који је и презентовао јавности аферу око „Техничке уније“ на скупштинској седници се поново обрушио на „Збор“ и у свом говору осврнуо на Дијамантштајна и остале јеврејске актере афере:

„Људи, који су викали ‘Доље комунисти! Доље Жидови! Доље масонерија!’, њима се догодило то да је дошао један Жидов и узео под своје и Führера и остале, и све то лијепо метнуо у свој џеп... Они хоће да нас уче неком новом моралу и неком новом добу, да

35 „Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6.

36 „Поразбијани прозори на мезанину. Антифашисти су јутрос демолирали железничарски дом у коме је била заказана конференција присталица г. Димитрија Љотића. Пред домом се развила крвава улична борба у којој је било доста повређених“, *Правда* (Београд), бр. 11.623, 1. март 1937, 3—4.

нас уче, како се управља народом а то чине са разним Fischerima, Mandlima, Diamantsteinima и на нашим националним мањинама”.³⁷

Аферу и њене актере су на јавном простору у значајној мери исмевали коментатори оновремене штампе. Сарадник београдског дневног листа „Време“ ироничним тоном записао је:

„Пошто одавно нисмо имали никакву аферу, јавност је оберучке прихватила случај г. Милана Данића, изданка наше славне породице Дијамантштајн, која је дала више националних бораца, од којих је један, изгледа, славно погинуо заједно са Рајићем на Љубићу. Г. Данић дошао је на једну алтруистичку и племениту идеју оснивањем ‘Техничке уније’ која је за добро нашег народа ‘у густим редовима’ зденутог око г. Љотићевог ‘Збора’, имала да оживи трговачке односе са Немачком. Подвлачим, у обострану корист, јер је Унија имала из Немачке да одлије на нашу страну тешке милионе, са којима ни сами Немци не знају шта да раде! Око овог спасоносног подухвата свашта се почело зуцкати и о љотићевом ‘Збору’ толико је свет стао да збори, да се за сада већ увиђа бар једна неоспорна корист. А то је: највећа реклама за сам ‘Збор’, до сада објављена у нашој штампи, и то бесплатно. У целој овој ствари симптоматично је то да је њу издао (односно изнео на јавност) човек који се неким чудним стицајем зове Бранковић, па како од ње може неке да испадне неко Косово, згодно би било када би г. Милан Данић, мада нерадо мења имена, као жртва, своје име Милан заменио са Лазар. У том би случају следовало још једно крштење на коме би г. Љотић од Мите постао Јанко. Наравно ово све под претпоставком да од финансирања његовог покрета страним капиталима не буде ништа”.³⁸

Подругљиви одјеци афере осванули су и на страницама београдског дневника „Правда“, где одређени хроничар цинично поручује читаоцима:

„Било је сасвим довољно да Алфред Дијамантштајн прође кроз метаморфозу од необичајног Алфреда у јахаћим панталонама до елегантног и углађеног Милана Данића, па да се постави на чело акционарског друштва ‘Техничке уније’ чији су се чланови, дознавши најзад ко је Дијамантштајн, разбежали као црвени мрави, поли-

37 „Iz Jugoslavije. Iz Narodne skupštine“, *Židov* (Zagreb), br. 10, 5. mart 1937, 7.

38 Обрад, „Живе слике са мога платна“, *Време* (Београд), бр. 5425, 21. фебруар 1937, 2.

вени врелом водом. Елегантан сако и углађеност човека који ставља у изглед добар посао привукли су групу угледних личности, доводећи их сад, после сазнања да им је главни функционар регистрован у свима полициским картотекама, у положај у коме постају предмет подругљивих осмеха и актери за шаљиве анегдоте”.³⁹

Хрватска штампа такође је обилато извештавала о афери и њеним актерима, а политичар, оснивач Напредне странке Већеслав Вилдер (1878—1961) у „Новој ријечи“ извргао је руглу Љотићеву наивност:

„Као што је некада Шоштар од Кепеника извргао руглу целог света пруску солдатеску, као што је код нас бламирао хохштеплер Штраснов политичара др. Франка, тако је сада успео Дијаманштајн да упропасти смедеревског Катона, фашистичког вођу Димитрија Љотића. Хура на жидове! Хура на комунисте! Хура на страни капитал! Морални препород! Смена генерације! И дошао је жидов. И дошао је други Бела Кун! И дошао је агент страног капитала, да купи цео покрет ‘Збор’, да га стрпа у џеп, заједно са свима тим препородитељима, Љотићима, Коренићима, Перићима и Краковима”.⁴⁰

Контроверзно понашање Милана Данића није остало незапажено за јеврејску заједницу у Југославији. Њихова штампа такође је дала заједљив осврт на згражавајуће Данићево уплитање у анти-семитске чиниоце и нацистичке подухвате, па се нама непознати сарадник загребачког ционистичког гласила „Жидов“ пред благодан Пурим огласио фрагментом једне саркастичне песме чији је наслов „Пуримска балада — о доброћудном и лаковјерном репортеру који је сањао православне ционисте“ у којој је жаоке усмерио и ка јеврејском ревизионистичком табору у јавности етикетираним за учешће у пројекту „Техничке уније“:

„...И тако се деси да бивши бриљант

Што Diamantstein се звао

Би преко ноћи јен други фант:

Као Данић на свијетло је стао.

Жидовство је метнуо своје на чавле

³⁹ Хроничар Х., „Преглед“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 8.

⁴⁰ „Чланак г. Већеслава Вилдера о г. Љотићу, „Техничкој унији“ и Данићу — Дијаманштајну“, *Полишка* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 5—6.

И прешао је хитро у православље.
И дојучер, кажу, још комунист
Би ултранацистички националист.
На везе вичан (— обвезан је он
Већ често у свом животу —)
Он створи 'Technische Union'.
Вјеран свом новоме моту.
И створи везе, ох, има ту 'Збора',
Од Сјевернога до Јадранског мора,
И уђоше личности Грла и Буре,
И Корен и Пећо и Срко и Јуре.
Репортер Васа, у души чист,
Доброћудан витез ко цвијетак,
Тад рече: Данић је ционист,
За њега је добар тек метак.
Ал' није тек доста измислит си нешто
И мнити: с тим Жидове пецнут ћу вјешто.
Сензација стога тај исправак роди:
'Данић у нашем се списку не води!'
Тако исправљају ревизионисти
И истину праву Ти веле.
И кажу да, забoga, нису фашисти,
И никако слат да не желе
Домаће наше у Њемачку воће.
Ако то Данић и Љотић баш хоће,
Нека то чине. Ал доктор Мандл
Није у вези са 'Aussenhandel'.
Сензацију лако написат је, знај,
Ал истинита нек буде.
Иначе може репортерски змај
Код публике среће бит худе.
Ал, не бој се, друже, Васењка, знај:
Свакој балади једном је крај.
Тек хвала Ти, душо, због смијеха,
И срдачан поздрав. Твој Т. Х.⁴¹

41 „Purimska balada o dobroćudnom i lakovjernom reporteru koji je sanjaо православне cioniste“, *Židov* (Zagreb), br. 9, 26. februar 1937, 5; Ционистичка, ревизионистичка организација „Владимир Жабошinski“ јавно је

Вести о афери допирале су и у иностранство, за шта је нарочито било заинтересовано јеврејско јавно мњење услед проскрибовања и стигматизовања јеврејства. Прашки ревизионистички часопис „Медина Иврит“ (Јеврејска држава) донео је 23. априла чланак о афери потписан од југословенског аутора Г. Л., насловљен „О случају Дијамантштајн — Данић“ у ком је читава прича осликана са позиција јеврејске жртве и проистекла из 'вештичине кухиње'.⁴²

За читаво раздобље мирнодопског живота у Краљевини Југославији Милан Данић је радио као књиговођа и чиновник код разних осигуравајућих друштава, био запослен у загребачкој општини 16 месеци и током свог дугогодишњег приватног привређивања био три пута тужен због утаја и превара, ослобађан од одговорности из оптужница, једном му је било суђено због преваре у Среском суду у Загребу а једном је кажњен новчаном казном у износу од 350 динара по делу увреде части. У сувласништву са извесним Беркманом имао је веома успешну фирму за административну реорганизацију књиговодства „Данић и Беркман“, чије је седиште најпре било у Београду, да би било пренето у Загреб. Фирма је у јесен 1932. године ликвидирана. Данић је иступио из ње и покушао да се оствари у продаји машина за административно пословање, због чега је често путовао у Осиек. Пословне везе са Немачком одржавао је још од 1927. године, послујући са трговачким фирмама и у вези са немачким министарством исхране и привреде. Са Љотићем је ступио у додир крајем 1935. године, безуспешно посредујући преко фирме др Буратовића за набавку уређаја за фабрику шећера, излажући себе трошку од преко 70.000 динара путних трошкова. Са великим немачким увозницима у име Земаљског савеза воћарских и виноградарских задруга закључио је велики посао са сировим шљивама, парадајзом и грожђем, за шта је од стране Савеза пре јула 1936. године постављен за заступника за спољне послове уз месечну фиксну награду.⁴³

демантовала да је Дијамантштајн њен члан, те да њен бивши секретар Мандл нема никакве везе са актуелном афером. Види: „Ционистичко — ревизионистичка организација „Владимир Жаботински“ изјављује да Данић — Дијамантштајн није њен члан“, *Полишика* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 6.

42 „Kad vještice kuhaju čorbu“, *Židov* (Zagreb), br. 19, 7. maj 1937, 7.

43 „Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о веза-

У међуратном раздобљу Милан Данић највише борави у Загребу, где професионално делује као привредни организатор. Град под Медведницом водио се као завичајна општина Милану Данићу непосредно пре избијања Другог светског рата у Југославији, иако је повремено боравио и у другим урбаним срединама југословенске домовине. Пре 1938. године Нови Сад му се водио као завичајна општина, а 8. августа исте године регистровао је свој боравак у Београду, на Косанчићевом венцу 4, код станодавца, земљака његове супруге, Алфреда Хермана, који је био у тазбинским везама са чувеном јеврејском породицом индустријалаца браће Минх из Бољевца. Тада је Милан Данић био запослен као привредни организатор код Воћарског савеза. По избијању Априлског рата 1941. године, формирању Независне Државе Хрватске, капитулацији југословенске војске и осовинској окупацији југословенске државе, Милан Данић напушта Загреб и настањује се у Београду, пријавивши се градским органима власти 5. јуна 1941. године са пребивалиштем у Улици Франше Депере 108, код станодавца, земљака његове супруге, Најдана Марковића.⁴⁴

ма са >>Збором<< г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем“, *Правда* (Београд), бр. 11.612, 18. фебруар 1937, 6; Н. Шкргић, „Техничка унија у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-социјалисте и Збор г. Љотића. Техничка унија у побудама г. Данића. Да ли је Збор г. Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу“, *Правда* (Београд), бр. 11.608, 14. фебруар 1937, 8; „Г. Драган Ленауер бивши пословођа фирме „Данић и Беркман“ тврди да му је г. Данић — Дијамантштајн говорио још 1932 год. о „Техничкој унији“, *Време* (Београд), бр. 5424, 20. фебруар 1937, 8; „У својој другој исправци Милан Данић истиче да су сви чланови управе „Техничке уније“ знали да су Данић и Дијамантштајн једно исто лице“, *Полиџика* (Београд), бр. 10324, 19. фебруар 1937, 6.

- 44 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милан Лујо Каџарина Глазер Данић; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Најдан Насџас Каџарина Живковић Марковић; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Милош Људевит Каџарина Данић; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Алфред Алојз Ида рођ. Минх Херман; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Љубомир Алојз Ида Херман; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Љубомир А. Херман; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, Вуда Иван Јелена Земљић Херман рођ. Земљић. Технички чиновник Алфред Херман рођен је 18. априла или маја 1906. године у Бечу, у јеврејској породици Алојза и Иде Минх. Живео је у Бољевцу. Био је ожењен словеначком православном хришћанком Видом Земљић, рођеном 19. фебруара 1913. године у Ормону, у Словенији, од оца Ивана и мајке Јелене. Преласком на православно хришћанство примио је српско име Љубомир. Опанчар

Трагичне 1941. године старији син Миодраг био је матурант гимназије, а млађи Александар ученик средње техничке школе. По окупацији, Миодраг се пријавио градским властима 9. септембра 1941. године код станодавца Драгољуба Јовића на Булевару Франша Депереа 108. Са дате адресе одјавио се 8. октобра исте године и отишао у Сокобању, да би од 12. до 22. децембра 1941. године поново пребивао у Београду код станодавца Петра Рамадановића у Улици Стевана Сремца 2, где му је боравио млађи брат. Александар се пријавио 22. маја 1941. године код станодавца Димитрија Марковића у Кавадарској 8, где је боравио само до 1. јуна, када је отишао за Сокобању. Изнова се регистровао 7. новембра 1941. године у Београду код станодавца Петра Рамадановића у Улици Стевана Сремца 2, одакле се тек 26. фебруара 1942. године одјавио и отпутовао за Сокобању.⁴⁵

Истог дана када и син Миодраг, Милан Данић се пријавио градским властима на различитој адреси, у Курсулиној улици бр. 23 код станодавке Миле Марковић. Овом пријавом Данић је очевидно покушао да заматне траг о себи пред свеприсутном нацистичком опасношћу, пошто није навео податке о брачном и породичном статусу, а имена родитеља је посрбио, навевши нетачне податке да му се отац зове Љубомир, а мати Ката Божић. Остале личне податке није кривотворио јер нису били од значаја за прикривање правог идентитета. Датум, место рођења и завичајна општина изнети су тачно, па и занимање, овог пута наведено као трговачки заступник.⁴⁶ Но, упркос оваквом покушају социјалне мимикрије и проме-

Најдан Марковић рођен је 10. јануара 1883. године у Сокобањи од оца Настаса и мати Катарине Живковић. Био је ожењен Милевом Живковић, рођеном 9. марта 1889. године у Сокобањи. У раздобљу од 25. септембра 1941. године до 2. јануара 1942. године боравио је у Београду.

45 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Миодраг Милан Бранка Јовић Данић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Александар Милан Бранка рођ. Јовић Данић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Пејшар Славо Гелма Рамадановић*; ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Пејшар Славо Свеђозар Ђелма Рамадановић*; *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd—Banjica (1941—1944)*, Beograd 2009, 354—355. Приватни чиновник Петар Рамадановић рођен је 17. септембра 1904. године у Котору од оца Славка и мати Гелме. Био је ожењен Надом Станковић, рођеном 1. маја 1910. године у Осијеку, са којом је имао сина Ивана, рођеног 21. септембра 1937. године у Београду.

46 ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ, *Милан Љубомир Каћа Божић Данић*.

не идентитета, није му пошло за руком да избегне опасност која се попут Дамокловог мача наднела над јеврејским народом у поробљеној Европи. Свој физички, визуелни, анатомско-морфолошки идентитет и приватне пикантерије друге природе, није могао да сакрије пред јавношћу и безбедносним службама, међу којима је било безброј лица која су га лично познавала.

Наредни дани били су судбоносни за породицу Данић, која се нашла на удару ригидно спровођених расистичких нирнбершких закона и нацистичког плана о 'коначном решењу јеврејског питања', усвојеног недавно пре тога на Ванзејској конференцији 20. јануара.⁴⁷ Можемо само слутити кроз какве драматичне животне моменте су пролазили у ишчекивању и стрепњи од најгорег сценарија. У безнадежним приликама претпостављамо да су се обраћали за помоћ у сакривању и голи опстанак рођацима и блиским људима из завичајне Сокобање. Вишедневна агонија окончала се најнеповољнијим епилогом. Милана, Бранку, Миодрага и Александра Данића лишили су слободе почетком марта 1942. године гестаповци у околини Ниша. У групи са још неколицином ухапшених Срба, Јевреја и комуниста нишки Гестапо их је спровео у логор Бањица, где су били заточени од 24. марта 1942. године. У тешким логорским условима одвијали су се последњи, мучни дани једне породице угашене у кобном вртлогу Холокауста. Милана Данића преузео је Гестапо 17. априла и стрељао истог дана због наводне комунистичке делатности и припадности бандама. Сурови окупатори нису поштедели ни његову аријевску супругу, као ни полујеврејску децу, крштену и одраслу у хришћанској вери. Остали чланови породице држани су у логору све до смртне пресуде. Стрељани су у Београду 9. маја 1942. године са још неколицином Срба и комуниста са којима су и доведени на своје последње место овоземаљског боравишта.⁴⁸

47 Сол Фридлендер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939—1945.*, Београд 2013, 485.

48 *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd—Banjica (1941—1944)*, Beograd 2009, 354—355; Милан Кољанин, н. д., 281. Неки аутори износе податке о хапшењу породице Данић, чији патроним наводе погрешно под обликом Даничић, у Соко Бањи о чему сведоче квислиншки извештај од 4. марта и окупационо гласило „Ново време“ од 7. марта. О томе види: Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и истребања на Бубњу*, Београд / Ниш 1983, 93; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“*. Jevreji u

У галерији јавних личности међуратног југословенског јеврејства посебно место заузима Алфред Дијамантштајн. Животна путања овог човека била је обележена вишеструким контрадикторностима, неочекиваним обртима, динамичним осцилацијама и шокантним епизодама. Његов непотпуно сложен биографски мозаик оставља прегршт белина које не престају да голицају машту истраживача и читаоца. Иако у многим моментима остаје енигматичан, његов живот, онолико колико је дозвољено било реконструисати га, делује више него узбудљиво. Играо је главну улогу у неким од најзагонетнијих и најзамршенијих друштвено-политичких играка у Краљевини Југославији. По многим параметрима одступао је и одскакао од колосека југословенске јеврејске заједнице којој је изворно припадао. Упркос томе што се релативно рано разишао са њом, у судбоносним данима нацистичке окупације и активног спровођења мера биолошке екстерминације јеврејског народа на тлу окупираних Европе, није могао да настави и осигура себи и најближима безбрижан живот. Суочио се са егзистенцијалном претњом, овога пута много опаснијим злодухом него што су то били дотадашњи изазови, на коју по први пут није имао сигурно решење и поуздан ослонац. Усуд као да му није допустио да барем спокојно проводи породичне дане у најбољем животном добу, већ је нагло и зверски отргнут од живота у непојмљивом *magnum crimen*-у какав је био Холокауст. Овај скромни наратив нам пружа слику о животу једног од шест милиона јеврејских жртава бесомучног нацистичког поретка и једну од многих незабележених, јединствених људских судбина неповратно угашених у ери нацистичке страховладе.

Srbiji, Beograd 2002, 116. Увидом у назначени број „Новой времена“ нажалост нисмо успели пронаћи вест о томе. Види: *Ново време* (Београд), бр. 260, 7. март 1942.

Алфред Дијамантштајн — Милан Данић

Алфред Дијаманштајн — Милан Данић

Бела Кун

Мирослав Крлежа

БИБЛИОГРАФИЈА

-Необјављени извори:

Историјски архив Београда, Управа града Београда, Картотека житеља града Београда и Земуна (ИАБ, УГБ, КЖГБИЗ), Београд, Србија

-Штампа:

Афера г. Милана Данића (алиас Алфреда Дијамантштајна) и „Техничке уније“ у Загребу. Г. Дијамантштајн о себи, својим пословима, о везама са ‘Збором’ г. Д. Љотића и немачким национал-социјалистима. Шта је хтео г. Данић — Дијамантштајн са својим предузећем, *Правда*, Београд, бр. 11.612, 18. фебруар 1937, стр. 6.

Везе г. Љотићевог „Збора“ и „Технише Унион“, *Време*, Београд, бр. 5429, 25. фебруар 1937, стр. 7.

Вести - Суђење большевцима, *Засјава* — ордан Радикалне сјоранке, Нови Сад, бр. 85, 15. април 1920, стр. 2—3.

В. Јакшић, Афера „Техничка унија“ — Дијамантштајн — „Збор“. Где се крије истина о „Техничкој унији“ и њеним везама са „Збором“, када и сами учесници у овој политичко-привредној афери дају потпуно контрадикторне изјаве?, *Полиџика*, Београд, бр. 10326, 21. фебруар 1937, стр. 7.

В. Јакшић, Изјава бившег председника месне организације „Збора“ у Загребу г. Александра Хрибара, *Полиџика*, бр. 10324, 19. фебруар 1937, стр. 6.

Vladimir Dedijer, Antun Miletić, Pakao programirane mržnje (8). (Svedočanstva o proterivanju Srba sa ognjišta 1941—1944). Decu više nisam videla, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije*, Beograd, br. 284 (285), 11. oktobar 1989, str. 7.

Г. Драган Ленауер, бивши пословођа фирме „Данић и Беркман“ тврди да му је г. Данић — Дијамантштајн говорио још 1932. год. о „Техничкој унији“, *Време*, Београд, бр. 5424, 20. фебруар 1937, стр. 8.

Г. др. Мачек није имао везе са „Техничком унијом“, *Време*, Београд, бр. 5424, 20. фебруар 1937, стр. 8.

- Г. Фриц Кронштајн изјављује да није учествовао у организовању београдске филијале „Техничке уније“, *Полиџика*, Београд, бр. 10324, 19. фебруар 1937, стр. 6.
- Ђуро Ђурашковић, Портрети секретара партије 1919—1937. I - Филип Филиповић. Оснивачки конгрес: први секретар Партије, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије*, Београд, бр. 284, 14. октобар 1979, стр. 15.
- Изјава г. Димитрија Љотића „Правди“. Г. Димитрије Љотић о односу „Збора“ и „Техничке уније“ и о мотивима поведене кампање. По тврђењу г. Љотића, читава ова афера је намештена од његових политичких и задругарских противника, *Правда*, Београд, бр. 11.613, 19. фебруар 1937, стр. 5—6.
- Iz Jugoslavije. Iz Narodne skupštine, *Židov*, Zagreb, br. 10, 5. mart 1937, str. 7.
- Kad vještice kuhaju čorbu, *Židov*, Zagreb, br. 19, 7. maj 1937, str. 7.
- Календар догађаја 26. март — Афера Дијамантштајн, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије*, Београд, бр. 83, 26. март 1962, стр. 12.
- Календар догађаја 26. март — Загреб 1920, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије*, Београд, бр. 82, 26. март 1975, стр. 13.
- Književna kronika, *Riječ*, Zagreb, br. 29, 21. septembar 1929, str. 13—14.
- Л.Л., Друштвени преглед. Сензационални процеси и наша штампа. (Поводом случаја Инж. Стојановића), *Нова Европа*, Загреб, бр. 4, 26. март 1937, стр. 129—133.
- Ljubomir Milin, Osnivači i žrtve. Iz Piškopeje - u zatvor. Ko je bio Alfred Diamantštajn?, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije*, Beograd, br. 292, 18. oktobar 1988, str. 13.
- Ljubomir Milin, Osnivači i žrtve 3. Proces u Novoj Vesi 8. Nepoznati je poznao šefa policije, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije*, Beograd, br. 293, 19. oktobar 1988, str. 13.
- Ljubomir Milin, Osnivači i žrtve 4. Krv na Zaloškoj cesti. Vojislav Vujović protiv Staljinove politike još 1926. godine, *Borba - organ Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije*, Beograd, br. 294, 20. oktobar 1988, str. 13.
- Miroslav Krleža, Impresije sa jednog davno već zaboravljenog političkog procesa, *Jugoslovenska armija*, Beograd, 22. decembar 1961, str. 10—11.

Ново време, Београд, бр. 260, 7. март 1942.

Н. Шкргић, Како се брани управни одбор „Техничке уније“. Синоћ је управа „Техничке уније“ у Загребу одлучила „да настави започето дело“. Саопштење после заједничке седнице управног и надзорног одбора, *Правда*, Београд, бр. 11.614, 20. фебруар 1937, стр. 14.

Н. Шкргић, Техничка унија у Загребу пред искушењем. Како је г. Данић — Дијамантштајн намеравао да обмане немачке национал-социјалисте и Збор г. Љотића. Техничка унија у побудам г. Данића. Да ли је Збор г. Љотића слао делегате на национал-социјалистички конгрес у Нирнбергу, *Правда*, Београд, бр. 11.608, 14. фебруар 1937, стр. 8.

Обрад, Живе слике са мога платна, *Време*, Београд, бр. 5425, 21. фебруар 1937, стр. 2.

Позадина афере Дијамантштајн — „Техничка унија“ — „Збор“. Шта је берлинска „Техничка унија“ хтела да постигне у Југославији преко своје загребачке филијале и других сличних привредних организација под немачким утицајем. У изјави „Јутарњем листу“ Данић — Дијамантштајн тврди да је у Немачкој био обезбеђен „Техничкој унији“ не само кредит од 500 милиона динара, већ и један револвинг кредит од 100 милиона динара, *Полиџика*, Београд, бр. 10324, 19. фебруар 1937, стр. 5.

Поразбијани прозори на мезанину. Антифашисти су јутрос демолирали железничарски дом у коме је била заказана конференција присталица г. Димитрија Љотића. Пред домом се развила крвава улична борба у којој је било доста повређених, *Правда*, Београд, бр. 11.623, 1. март 1937, стр. 3—4.

Purimska balada o dobroćudnom i lakovjernom reporteru koji je sanjao pravoslavne cioniste, *Židov*, Zagreb, br. 9, 26. februar 1937, str. 5.

Рад добротворних задруга Српкиња Новосаткиња, *Женски свећ — лист добротворних задруга Српкиња*, Нови Сад, бр. 12, 1. децембар 1892, стр. 183—185.

Сергије Димитријевић, Деветнаеста - хроника прве године Партије. Борбени лик чланства, *Борба - орган Социјалистичког савеза радног народа Југославије*, Београд, 10. април 1979, стр. 15.

„Смјернице“ Данић — Дијамантштајна, односно оснивачког одбора „Техничке уније“, на чијем се челу налазио Милан Данић

- Дијамантштајн, *Полиџика*, Београд, бр. 10326, 21. фебруар 1937, стр. 7—8.
- У својој другој исправци Милан Данић истиче да су сви чланови управе „Техничке уније“ знали да су Данић и Дијамантштајн једно исто лице, *Полиџика*, Београд, бр. 10324, 19. фебруар 1937, стр. 6.
- Хроничар Х., Преглед, *Правда*, Београд, бр. 11.612, 18. фебруар 1937, стр. 8.
- Целокупна загребачка штампа се опширно бави афером „Техничке уније“, а „Нова ријеч“ вели да је др. Кох направио лом на седници „Уније“ од 14 фебруара, *Полиџика*, Београд, бр. 10324, 19. фебруар 1937, стр. 5.
- Ционистичко-ревизионистичка организација „Владимир Жаботински“ изјављује да Данић — Дијамантштајн није њен члан, *Полиџика*, Београд, бр. 10324, 19. фебруар 1937, стр. 6.
- Црвени календар. 15. јул. Монтирани процес против комуниста 1919, *Борба - оріан Социјалистичкој савеза радној народа Јујославије*, Београд, бр. 196, 15. јул 1987, стр. 15.
- Чланак г. Већеслава Вилдера о г. Љотићу, „Техничкој унији“ и Данићу — Дијамантштајну, *Полиџика*, Београд, бр. 10324, 19. фебруар 1937, стр. 5—6.
- „Шаховски потези“ г. Милана Данића, *Правда*, Београд, бр. 11.614, 20. фебруар 1937, стр. 14.

Литература, објављени извори, зборници радова и дневници:

- Кољанин Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Јујославији 1918—1941*, Институт за савремену историју, Београд 2008.
- Korać Vladimir, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine. Knj. 1*, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1929.
- Krleža Miroslav, *Dnevnik 1933—42*, Oslobođenje, Sarajevo 1981.
- Krleža Miroslav, *Moj obračun s njima*, NIŠRO „OSLOBOĐENJE“ / IKRO „MLADOST“ / ČGP „DELO“ — OOUR „GLOBUS“, Sarajevo / Zagreb 1988.
- Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“*. *Jevreji u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd 2002.

- Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd — Banjica (1941—1944)*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2009.
- Lompar Rastko, „The Yugoslav National Movement ZBOR and Nazi Germany, 1934—1941“, in: Bakić Dragan (ed.), *The Serbian Right-wing Parties and Intellectuals in The Kingdom of Yugoslavia, 1934—1941*, Institute for Balkan Studies of The Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2022, pp. 225—246.
- Миловановић М. Мирослав, *Немачки конценџрациони лојор на Црвеном крстју у Нишу и сџрељања на Бубњу*, Институт за савремену историју / Општински одбор СУБНОР / ИРО „Народна књига“, Београд / Ниш 1983.
- Očak Ivan, *Afera Diamantstein. Prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (1919)*, Naprijed, Zagreb 1988.
- Očak Ivan, *Krleža—Partija (Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 1917—1941)*, Spektar / Otokar Keršovani / Jugoslavijapublik, Zagreb / Rijeka — Opatija / Beograd 1982.
- Sremac Radovan, *Jevrejske porodice u Novom Sadu i okolini*, Zavičajni klub Opštine Šid, Šid 2019.
- Фридлендер Сол, *Године исџребљења. Наџсџичка Немачка и Јевреју 1939—1945*, Завод за уџбенике, Београд 2013.
- Šosberger Pavle, *Novosadski Jevreji*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1988.

Instead of Conclusion

The biography of Alfred Diamantstein, an Ashkenazi Jew and native of Novi Sad, whose life was taken away from him during the Second World War due to his ethnicity, will be researched and presented throughout this work. Although his familial roots were in the Serbian Athens, and indeed it was in Backa's largest city where much of his life's journey unfolded, Diamantstein perished on the territory of occupied Serbia where he lived and hid in the days leading up to the April War and the occupation of the Yugoslav state. Diamantstein was a fairly controversial figure who, during the peaceful period between the two world wars, was enmeshed in a number of corruption scandals and political affairs that shook the

newly formed Balkan monarchy. He diverged from the general course taken by Yugoslav Jewry in certain aspects of his private life, professional ethics, and political activism. This divergence was reflected not only in his apostasy but also in his political and ideological partnerships with far right-wing and anti-Semitic elements on the broader political spectrum in Yugoslav society. His conversion to Eastern Orthodoxy and subsequent „Serbianization” two decades before the emergence of the mortal danger manifested in the occupier’s „final solution to the Jewish question”, proved to be an insufficient formula for his survival. The systematic execution of the Holocaust on the enslaved territories of the European continent resulted in Diamantstein’s detection and liquidation, whose life we will explore over the course of this work.

Уморени Срби Сарајева 7. септембра 1941. г. према књизи „Протокол умрлих Српске православне цркве Храма светог Преображења у Новом Сарајеву“ (извор за истраживање злочина над Србима Сарајева 1941–1945)

Жељко Јандрић

Грађа

професор Богословије

УДК 341.322.5(=163.4(497.15Сарајево)»1941»

Светог Петра Дабробосанског

COBISS.RS-ID 143166465

у Фочи

DOI 10.7251/TOP2511107J

zeljkojandric@gmail.com

Апстракт: Протокол умрлих СПЦ Храма Светог Преображења у Новом Сарајеву, књига V, прворазредни је историјски извор за истраживање злочина над сарајевским Србима у периоду 1941–1945. г. Књига умрлих садржи податке о жртвама рата парохије Храма Преображења почевши од првих дана рата до послјератних допуна књиге вршених од надлежног свештенства. Након протјеривања свештенства СПЦ, вођење протокола наставили су органи НДХ, а по оснивању органи тзв. Хрватске православне цркве. Неке од српских жртава уписиване су од стране органа НДХ у књигу протокола гдје је за узрок смрти навођена одредница „несретан случај“. Након повратка надлежног свештеника Вељка Шкаљка, те других канонских свештеника СПЦ, извршене су корекције о начину страдања (узроку смрти). Класификована одредница узрока смрти „несретни случај“ коригована је у „убијени од стране усташа“. Рад доноси биографске податке Срба страдалих 7. септембра 1941. парохије Ново Сарајево, међу којима неки од њих нису обухваћени нити једним послјератним пописом жртава. У наредној ревизији списка страдалих овај

рад би могао да донесе нове податке о страдалим српским цивилима у Сарајеву којих је до сада пописано само 819.

Кључне ријечи: Срби, НДХ, тзв. Хрватска православна црква, парох Вељко Шкалак, Сарајево, Ново Сарајево, Пофалићи, Алипашин мост, Рељево, Швракино село, Јошаница, Кривоглавци.

У муњевитом априлском нападу који отпочиње 6. априла 1941. г. без претходне објаве рата, њемачке групе брзо продиру на територију Краљевине Југославије која је 17. априла 1941. г. принуђена да потпише капитулацију. Отворена дејства хрватског и муслиманског фактора у војсци и међу становништвом огледала су се у дефетистичком опхођењу, дезертерству, саботажама, диверзијама и другим облицима подмукле борбе против Краљевине. Издаја Хрвата и муслимана, те јачина њемачких снага доводе до брзог слома краљевске војске, те њемачке јединице улазе у Сарајево 15. априла 1941. г. Тадашња штампа улазак окупационих снага у Сарајево описује ријечима да су Сарајлије дочекале окупатора „са усхићењем и радошћу, те да су окитили своје куће хрватским и њемачким заставама са кукастим крстом...“.¹

Усташки органи процес преузимања војне, полицијске, управне и административне власти завршавају 1. јула 1941. г., када је успостављена жупа Врхбосна са Сарајевом као центром.² Након успоставе органа НДХ донесене су и законске одредбе које су водиле ка постепеном укидању националне свијести Срба. Након забране Српске православне цркве већина свештенства у Сарајеву одведена је у усташке логоре или протјерана у Србију.³ По налогу НДХ Одбора за исељавање 15. јул 1941. г. у Сарајеву је ухапшено 10 свештених

1 Safet Šefkić, *Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja*, u: *Sarajevo u revoluciji*, 2, ur. Nisim Albahari i dr., Sarajevo, 1977, 88—95.

2 Борис Томанић, Небојша Стамболија, Драган Цветковић, *Цивилне жртве Другој светској рати у срезу Сарајево: Оштри преглед и квантификација*, у Војно-историјски гласник, 2024, бр. 2, 47—74.

3 Српска црква на простору НХД остала је без клира који је или мучки уморен или протјеран у Србију. Мученичку смрт доживјела су три епископа, а број убијених клирика Српске цркве достигао је цифру од укупно 196 (Вељко Ђурић, *Усшање и православље, Хрватска православна црква*, Београд 1989, 107—117).

лица са њиховим породицама, који су потом послати у логор у Сиску.⁴ Међу прогнаним свештеницима налазио се и Вељко Шкаљак, парох долачки Храма Преображења Господњег у Новом Сарајеву.

Након прогона српског свештенства, усташки политичари и представници Римокатоличке цркве, у циљу денационализације Срба, приступили су процесу насилног превођења у римокатолицизам. Прекрштавање православних Срба подстицали су истовремено клер Врхбосанске надбискупије у Сарајеву са надбискупом Шарићем, жупницима Бралом, Вајсом и бројним другим.⁵

Тзв. Хрватска православна црква створена је због умиривања Срба који су већ покренули устанак против НДХ, али и због спознаје усташких власти да превођење православних Срба у римокатолицизам није довољно за губљење њихове националне свијести. Након прогона српског свештенства, на подручје канонског дјеловања Српске православне митрополије дабробосанске, прокламовани су током 1942. г. као архијерејски намјесници (наджупници): Пародијев Анатолије архимандрит за Зеницу, те Руженцов Николај за намјесника сарајевског. У Сарајеву је, поред Николаја Руженцова, постављен за свештеника и Мрачковски Иван. Василије Добронравов као „Духовник за хрватску православну исповијед при III. Зборном подручју“ имао је дозволу од 6. новембра 1943. г. за службу у Преображенском храму у Пофалићима те у Храму Св. Николе Чудотворца у Рељеву.⁶ Из докумената Заповједништва III зборног подручја од 12. јануара 1945. г., видљиво је да су у храму у Пофалићима, од октобра 1944. г. до времена настанка документа, обављена само три богослужења, док у Рељеву није био постављен свештеник.⁷

4 Јован Мирковић, *Хронологија злочина (април - август 1941. г.) - прилози доказима о ђеноцидном карактеру Независне Државе Хрватске*, у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, ур. Јован Мирковић, Београд 2009, 18.

5 Жељко Јандрић, *Прилози истраживању прозелитизма клера Римокатоличке цркве у НДХ: неколико случајева насилног прекрштавања православних Срба*, у: Топола, ЈУ Спомен-подручје Доња Градина, бр. 6, 2020, 89–90.

6 АМДБ, Храм Св. арханђела Михаила и Гаврила — Стара црква у Сарајеву, *Duhovnik za hrvatsku pravoslavnu ispovijed pri III. Zbornom području*, *Episkopu hrvatske pravoslave eparhije sarajevske*, предмет: *Molba se dozvoli bogoslužnje za pripadnike oružanih snaga u crkvama u Novom Sarajevu i u Reljevu*, 5. 1. 1945.

7 Жељко Јандрић, *Прилози за истраживање дјеловања тзв. „Хрватске православне цркве“ на подручју канонске Српске православне митрополије*

Покушаји денационализације Срба у Сарајеву одвијали су се са ратним пошастима праћеним пљачкама, убиствима и свим облицима физичког насиља. Као важан стратешки град, Сарајево је било добро осигурано полицијским ефективима НДХ и Њемачке те је до краја рата држано под окупацијом. Ова чињеница проузроковала је излагање перманентном терору српског становништва Сарајева.⁸ Српско цивилно становништво у Сарајеву доживљавало је свакодневно најсвирепије насиље и различите погубне репресалије (у затворима, логорима, на кућном прагу). Као дио мреже логора смрти у НДХ, у Крушчици код Витеза основан је крајем јула 1941. г. логор за Србе и Јевреје. Његово стварање потакнуо је Вјекослав Лубурић Макс, начелник свих концентрационих логора, док је оперативну контролу вршио Јуре Францетић, усташки повјереник за БиХ.⁹

Ова рана фаза терора била је само увод у још масовније злочине који су спроведени у годинама окупације које су усплиједиле када је насиље ескалирало до геноцидних размјера. Међу најпознатијим мјестима масовних егзекуција налазе се: Враца, Јеврејско гробље у Ковачићима, у близини Мерхемића циглане у Велешићима, у Алипашином мосту, у Вогошћи, Рељевоу и Доброшевићима, простор испод мртвачнице данашње Клиничке болнице Медицинског факултета, и бројне друге.¹⁰

Један од највећих злочина над сарајевским Србима извршен је 7. септембра 1941. г. над цивилима сарајевског насеља Алипашин мост, Рељево, Јошанице, Кривоглаваца и других оближњих села. Након што су насумична хапшења извршена 7. септембра у Новом Сарајеву, заробљеници су спроведени у насеље Алипашин мост.

Дабробосанске у времену НДХ окупације (кроз изворе и документарну грађу), у: Годишњак за истраживање геноцида, св. 16/1, Београд 2024, 49—77.

8 Борис Томанић, Небојша Стамболија, Драган Цветковић, *Цивилне жртве Другог светског рата у срезу Сарајево: Остаци прејед и квантификација*, у Војно-историјски гласник, 2024, бр. 2, 47—74; Драган Цветковић, *Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губиљака у Другом светском рату*, у: Годишњак музеја жртава геноцида, тематски број, Прилози истраживања злочина геноцида и ратних злочина, ур. Јован Мирковић, Београд 2009, 79—156.

9 Danilo Jakovljević, *O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva*, у: Sarajevo u revoluciji, 2, ур. Nisim Albahari i dr., Sarajevo 1977, 158—166.

10 Josip Bilik Pepo, *Prva streljanja na Vracaма*, у: Sarajevo u revoluciji, 2, ур. Nisim Albahari i dr., Sarajevo 1977, 167—171.

Прва фаза злочина извршена је у Алипашином мосту (у бившем Соколском дому), гдје је група усташа ликвидирала 60 заробљених српских цивила. У извјештају о овим догађајима органа НДХ се наводи: „Дана 8 рујна 1941. г. дознао је оружнички наредник ове постаје Мујо Саџак да су усташе табора Алипашин мост 7. рујна 1941. г. лишили слободе и отјерали у свој табор око 60 лица из мјеста Алипашина Моста, Ченгић Виле, Швракина Села и Брешћа... које су повезали у жицу осим тројице које су у дворишту табора стрељали из пушака...“.¹¹ И други извјештаји усташких органа о овим злочинима наводе: „У Алипашином Мосту, усташе поубијали и спалили 60 Срба, а љешине нису покопали... Нијемци по налогу дивизије испитују случај и фотографирају...“.¹² Извјештаји органа НДХ наводе имена око 60 страдалих из Алипашиног моста и околних насеља, који су убијени у Алипашином мосту.¹³

11 Izveštaj oružničke postaje Alipašin Most od 9. septembra 1941. Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije o pokolju pravoslavaca od strane ustaša na svojoj teritoriji, oružnička postaja Alipašin Most broj 1600, 9. rujna 1941. g. br. 271 (Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941—1945, 674—676)

12 Telegram Zapovjedništva Bosanskog divizijskog područja od 10. septembra 1941. Ministarstvu domobranstva o zločinu ustaša u Alipašinom Mostu, br. 273 (Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941—1945, 686—687).

13 У Алипашином пољу, према извјештајима НДХ, усташе су поименице убили: Милана Ћокића, Грују Ћокића, Славка Ешпека, Велемира Ешпека, Милоша Крајишника, Тому Вујасиновића, Тришу Божића, Богдана Кнежевића, Богдана Мићића, Драгу Кнежевића, Среду Кнежевића, Перу Кнежевића, Обрада Копривицу, Митра Копривицу, Тришу Јошила, Максима Јошила, Мирка Јошила, Ристу Јошила, Бранка Јошила, Марка Јошила, Остоју Јошила, Богдана Јошила, Јовицу Јошила, Раду Јошила, Јову Кравића, Мару Кравића, Вукашина Стојевића, Предрага Чангаловића, Луку Ковачевића, Радована Кукића, сви из Алипашина моста, Игњата Милошевића, Божићара Милошевића, Ристу Милошевића, Душана Јањића, Ћорђа Јањића из Ченгић виле, Перу Радаковића, Милу Радаковића, Јанка Гулију, Милана Младена, Луку Младена, Данила Младена, Ћорђа Младена, Миладина Младена, Мирка Младена, Тану Младена из Швракина села, Митра Милићевића, Милу Нинковића из Брешћа, Перу Ћоковића из Швракина села, Јову Дукића и Велемира Дукића из Новог Сарајева, Ћорђа Ћурића, Милана Нинковића из Сарајева (Izveštaj oružničke postaje Alipašin Most od 9. septembra 1941. Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije o pokolju pravoslavaca od

Остали заробљени Срби заточеници у Алипашином мосту, везани и мучени, стрпани су у неколико вагона и транспортовани у Рељево. Тамо су сви ухапшени, затворени и спаљени у непосредној близини жељезничке станице, у кући, подруму и штали Васе Васића. Истовремено су спаљени и укућани Васићи. Овом приликом у Рељеву је 7. септембра поубијано или живо спаљено око 300 људи, жена, дјеце и стараца. О овом догађају извјештаји органа НДХ кажу: „остале укрцали у два вагона на жељезничкој постаји Алипашин Мост и одвезли до жељезничке постаје Рељево, гдје су их искрцали и везане у кућу Васе Васића утјерали, која се налази у непосредној близини споменуте жељезничке постаје, гдје су још у исту кућу дотјерали Владу Бучибабу његово троје дјеце, мајку, 2 сестре, 2 дјеце брата и мајку из села Пиривоја и још неколико лица чија се имена и презимена до сада нису могла установити. Кућу су упалили и сви су напред споменути у њој изгорјели...“.¹⁴ У извјештајима се наводи да су овај злочин починиле усташе Францетића бојне, те усташе из Сарајева на челу с логорником Бећиром Локмићем. У Рељеву су уморени већином парохијани долачки из Швракиног села, Алипашина моста и Новог Сарајева.

Након рата подигнута су спомен-обилежја за страдале у Алипашином мосту и Рељеву. За страдале у Алипашином мосту обилежје је постављено на стамбеној згради у Тимочкој улици број 9, на објекту подигнутом на мјесту гдје су усташе 7. септембра 1941. извршиле злочин над локалним Србима. Обилежје је поставио Општински одбор Савеза бораца НОР-а Долац — Алипашин мост 27. јула 1953. г. Спомен-обилежје за убијене Србе у Рељеву подигнуто је на њиви Вељка Васића, у предјелу Градац, подручје Двор, од стране Савеза бораца НОР-а, 5. септембра 1954. г. На овом локалитету сахрањене су кости око три стотине људи, одраслих и дјеце,

strane ustaša na svojoj teritoriji, oružnička postaja Alipašin Most broj 1600, 9. rujna 1941. g. br. 271, Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu : zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941—1945, 674—676).

14 Izveštaj oružničke postaje Alipašin Most od 9. septembra 1941. Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije o pokolju pravoslavaca od strane ustaša na svojoj teritoriji, oružnička postaja Alipašin Most broj 1600, 9. rujna 1941. g. br. 271, Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941—1945, 674—676.

житеља околних села Сарајевског поља, које су 7. септембра 1941. г. побиле усташе.¹⁵

Савезна комисија је 1964. спровела и формирала попис „Жртве рата 1941—1945“ у који су уведене жртве Среза Сарајево према тадашњем територијалном уређењу СР БиХ.¹⁶ Музеј жртава геноцида у Београду по свом оснивању 1992. г. наставио је даљи рад на систематској ревизији и допуни непотпуног пописа из 1964. Према ревидираном и допуњеном попису са простора Среза Сарајево евидентирано је 38.110 цивилних жртава.

Националну структуру према овом попису чине: Муслимани 15.757 (41.35 %), Срби 10.918 (28.65 %) Јевреји 9.216 (24.18 %) остали и непознате националности 1.113 (2.92 %), Хрвати 1.016 (2.90 %). Наведени проценат страдалих српских жртава на простору Среза Сарајево од 28,65% знатно је мањи од процента пописаних српских жртава СР БиХ који износи чак 73,74% (од 126.265 цивилне жртве СР БиХ). Према попису у граду Сарајеву и ближој околини је током рата страдало 10.789 становника. Највећи број до данас пописаних цивилних жртава по националној структури чине Јевреји са 8.727 жртава (84.22%), док је број пописаних српских жртава укупно 819 (7.9%). Осталу структуру пописаних жртава чине Хрвати са 423 жртве (4.08%), муслимани са 305 жртава (2.94%), те остали и непознати са 88 жртава (0.85%).¹⁷ Међу погинулим борцима према националној структури највише страдалих бораца било је 821 Срба, 499 муслимана, 316 Јевреји, 189 Хрвата и 65 осталих.¹⁸

15 Smail Tihic, *Katalogski pregled spomen obilježja na području grada Sarajeva od 1945. do danas*, u: Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, godina IV, knjiga IV, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1974, 313—344.

16 Срез Сарајево је тада сачињавало 30 општина: Брежа, Бусовача, Вареш, Високо, Витез, Вишеград, Вогошћа, Горажде, Зеница, Илијаш, Илића, Какањ, Калиновик, Кисељак, Крешево, Нови Травник, Ново Сарајево, Олово, Пале, Рогатица, Рудо, Соколац, Травник, Трново, Фојница, Фоча, Хан Пијесак, Хаџићи, Центар Сарајево и Чајниче. Град Сарајево чиниле су четири општине: Центар Сарајево, Илића, Ново Сарајево и Вогошћа.

17 Цветковић, Драган, „Босна и Херцеговина- нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату“, Годишњак музеја жртава геноцида, тематски број: Прилози истраживања злочина геноцида и ратних злочина, ур. Јован Мирковић, Београд 2009, 79—156.

18 Božo Madžar, „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku drugog svetskog rata“, u: Sarajevo u revoluciji, 4, urednik Nisim Albahari i dr. (Sarajevo:

Црква Преображења Господњег у Сарајеву изграђена је 1940. г. према пројекту архитекте Александра Дерока. Освећење је 8. септембра 1940. г. извршио патријарх српски Гаврило (Дожић) уз саслужење митрополита дабробосанског Петра, епископа жичког Николаја, зворничко-тузланског Нектарија, захумско-херцеговачког Николаја и више свештеника и ђакона.¹⁹ Рат и окупација 1941. г. на овој парохији затекли су свештеника Вељка Шкаљка, који је на овој парохији био од 1933. г., пошто је наслиједио свога оца пароха Јована Шкаљка.²⁰

Након окупације и забране ћирилице, парох Вељко Шкаљак наставља вођење књиге на латиничном писму све до свог протјеривања. Тако је на страни 40. протокола за 1941. г. уз оригиналан ћирилични печат парохије долачке остављен је запис: „Po naredenju (касније дописано „усташких власти“, прим. Ж. Ј.) od danas imaju se matice voditi latinicom. N. Sarajevo 20/7 VI 1941.g. paroh Veljko Škaljak“. Недуго затим Шкаљак је од НДХ власти протјеран из Сарајева, те се након протјеривања од 15. јула 1941. г. све до 17. септембра 1941. г. нису водиле матичне књиге. Након прогона свештеника попис протокола вођен је нехронолошки и од стране неколико лица, све до ослобођења и до повратка надлежног свештеника.

Istorijski arhiv Sarajevo, 1981), 649–650;

19 Борис Баца, *Храм Преображења Господњег у Сарајеву, Византијска умјетност у архиепископском изразу Александра Дерока*, Бања Лука, 2023, 36.

20 Вељко Шкаљак рођен је 9. јуна 1910. г. у Сарајеву. Потиче из породице Шкаљак из Ступне код Шипова. Ова породица дала је велики број свештенослужитеља и једног свештеномученика Саву Шкаљка. Основну школу завршио је 1921. г., а четири разреда гимназије у Сарајеву 1926. г. Богословију у Сарајеву завршио је у јуну 1931. г. За ђакона је рукоположен 22. фебруара 1932. г. у Храму Рождества Просвете Богородице у Сарајеву, а за презвитера 23. фебруара 1932. г. у Цркви Св. арханђела Михаила и Гаврила од Његовог високопреосвештенства г. митрополита Петра. Ожењен супругом Стојанком (рођена Петровић). Постављен за привременог пароха на парохију добрунску одлуком број 707/1932. од 8. марта 1932. г. Премјештен је за привременог пароха долачког у Новом Сарајеву рјешењем број 1143 од 29. новембра 1933. г. Произведен је од митрополита Нектарија одлуком број 11/59. у чин протојереја на Божић 1959. г. Преминуо је 29. новембра 1980. г. а сахрањен на гробљу Баре у Сарајеву (Архив Митрополије дабро-босанске, Индекс свештенства и свештенмонаштва Митрополије, Сарајево, страна 170).

Податак о преузимању вођења књиге од органа НДХ остављен је на страни 41. након што је остављен запис: „Zaključno sa red. brojem 60. Sarajevo 17. 9. 1941. g.“ (потпис нечитљив, прим. Ж.Ј.). На странама од 41. до 50. уписани су први преминули тј. убијени парохијани жртве усташког злочина извршеног 7. септембра 1941. г. Жртве ових злочина уведене су у протокол 17. септембра 1941. г. од стране непознатог лица на латиничном писму. Ово лице као узрок смрти за прве двије уписане жртве навео је „ubijen kod željezničke stanice Reljevo“, да би исто накнадно прецртао, те дописао „nesretni slučaj“. Тек након рата унесена је од стране пароха Шкаљка права одредница о узроку страдања када је дописано „убијени од усташа“. Овај свештеник након рата је извршио опијело жртвама, што је и навео у одређеној рубрици. Истинитост наведених података на овим страницама о својим страдалим сродницима и познаницима потписом или отиском прста потврђују бројни свједоци. То су: Његослава Кнежевић, Милан Савић, Кате Луповац, Стана Драганић, Емилија Станојевић, Божица Деретић, Марица Кнежевић, Милка Ешпек, Роса Ешпек, Ристо Милошевић, Јока Божић, Мара Кнежевић, Роса Јошило, Нинковић Ангелина, Саво Радаковић, Јованка Јањић.

Жртве страдале 7. септембра у Алипашином мосту и Рељеву накнадно су уписиване у Протокол и 23. априла 1942. г. на странама 48, 49 и 50, а на основу потврде главару села Николе Гргића. На латиничном писму жртве је у протокол унио Љ. Ристић, а као узрок смрти више не уписује одредницу „несретни случај“ већ наводи „погинуо“. Парох Шкаљак након рата на овим страницама врши корекције тако што је на страни 49 у рубрици узрок смрти поред изворног навода „погинуо“ додао и „Убијен и спаљен од усташа“ уз знак понављања (дито марк) за све страдале уписане по свједочењу главару села од 23. априла 1942. г. Након рата надлежни свештеник Шкаљак уписан је као свештеник који је извршио опијело, о чему је оставио на овим страницама свој потпис и натпис „опојао 7. IX 1945. г.“. Вељко Шкаљак код двије жртве уноси измјене у години рођења наводећи године старости код Мирка Млађена (са 55 година старости на 41 годину) те код Ђорђе Млађена (са 30 година на 32 г. старости).

У протоколу за 1944. г. на страни 58 уписане су двије жртве од 7. септембра 1941. г. Ове жртве уписали су свештеници тзв. Хрватске православне цркве: Иван Мрочковски и Николај Руженцов, на

основу пријаве о смрти број 125/44 издате по Општинском поглаварству рајловачком.

На страни 96 протокола за 1945. г. по повратку у Сарајево свештеник Шкаљак поред осталих уписао је једну жртву страдалу 7. септембра 1941. г. за коју је навео узрок смрти „Убијен од стране усташа“.

По ослобођењу, почевши са 7. мајем 1945. г. и странице 72, вођење протокола умрлих преузимају свештеници СПЦ. Поред надлежног пароха Вељка Шкаљка, сахране су вршили и протојереј Симо Беговић, протојереј Јанко Брежанчић, те јереј Милош Минић. Одмах по повратку, парох Вељко Шкаљак, заједно са преживјелим члановима Црквеног одбора, одржао је сједницу и извршио примопредају парохије и Црквене општине.

Персонални подаци о дјелимичним жртвама рата 1941—1945. наведени су у Књизи V протокола умрлих Српске православне црквене општине, Храма Светог Преображења у Новом Сарајеву. Ова књига садржи укупно 100 страница, а кориштена је од 13. септембра 1939. г. Књига није закључена, али је била у употреби до почетка 1946. г.

Списак се доноси у изворном облику уз наведене напомене када су извршене допуне и корекције. Навођење потпуних података о жртвама доноси се у изворном облику, онако како су записана са циљем очувања аутентичности. Подаци се наводе чак и када су у питању очигледне граматичке грешке, те онако како су уписане на латиничном и ћириличном писму. У тексту ће се наводити пуни наслови рубрике због очувања аутентичности и разумијевања контекста пописа жртава. Имајући у виду разлоге истраживања и писања овог рада, није потребно преписивање свих преминулих ове парохије, већ ће бити наведена имена страдалих за које постоји увјерење да су жртве рата.²¹ Упоредном анализом са списком жртава

²¹ У књизи умрлих Српске православне цркве Храма Светог Преображења у Новом Сарајеву по црквеном праву наведено је следећих 11 категорија података: 1. Име, презиме, занимање, пол и брачно стање умрлог, а) Код супруге и удове: име, презиме, занимање и место становања

Музеја жртава геноцида Београд уочена је несразмјера у подацима код неких пописаних жртава овог злочина, при чему су биографски подаци из Протокола умрлих детаљнији у већини пописних рубрика.

Као напомена код потврђених жртава доносе се биографски подаци жртава евидентираних у попису Музеја, „Поименични попис жртава Другог свјетског рата“, са идентификационим бројем, док се подаци о жртвама које нису на попису Музеја преносе у изворном облику.²² Списак страдалих од 7. септембра настао је хронолошки најближе септембарском злочину, те као прворазредни извор уз опширнију анализу на широј изворној основи може служити за корекције и ревизију списка „Поименични попис жртава Другог свјетског рата“. Списак Књиге V за многе жртве доноси податке потребне за прецизнију одредницу у категорији „Учиниолац злочина“ гдје се усташке јединице могу јасно одредити као извршитељи злочина. У књизи се наводи неколико истих особа код којих се поклапају сви или већина осталих података (Радаковић Перо страна 45, текући број 27, и страна 48, текући број 45; Јањић Ђорђо, страна 49, текући број 47, и страна 46, текући број 29).

Страна 41 — Протокол умрлих Српске православне цркве, Храма Св. Преображења у Новом Сарајеву за 1941. г.

Текући број 1. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Knežević Sredo, skupinovođa u želj. radioni, oženjen, muško, sin Petra i Ljubice r. Kapkeljić, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. god. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. god.; Место и гробље сахране: Rajlovac; Место рођења: Vardište; Година, ме-

супруга, б) Код деце: име, презиме и место становања родитеља; 2. Место где је умро (-ла, -ло); 3. Година, месец, дан и час смрти; 4. Година, месец и дан сахране; 5. Место и гробље сахране; 6. Место рођења; 7. Година, месец и дан рођења; 8. Узрок смрти; 9. Име и презиме свештеника који је опело извршио; 10. Да ли је умрли исповеђен и причешћен; 11. Примедба.

²² Претрага података о жртвама извршена је на сајту Музеја жртава геноцида у рубрици „Поименични попис жртава Другог свјетског рата“ <https://www.popis.muzejgenocida.rs/en/> (1. 7. 2025).

сец и дан рођења: 1900. godine; Узрок смрти: ubijen kod željezničke stanice Reljevo (касније исто било прецртано и дописано истим рукописом „nesretni slučaj”, прим. Ж.Ј.); Примедба: da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom сас. 18. 9. 41. Njegoslava Knežević”.²³

Текући број 2. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Knežević Petar, đak učiteljske škole, neoženjen, muško, sin Srede i Njegoslave r. Jovičić, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. у 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. г.; Место и гробље сахране: Rajlovac; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 1924. god.; Узрок смрти: ubijen kod željezničke stanice Reljevo (касније исто било прекрижено и дописано истим рукописом „nesretni slučaj” прим. Ж.Ј.); У ставци примедба наведено је да су „navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom сас. 18. 9. 41. Njegoslava Knežević”.²⁴

Текући број 3. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Đukić Jovo, žandarmerijski p. narednik, oženjen, muško, sin pok. Mihajla i Joke r. Rađević, Dr. A. Starčevića 66; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. г. у 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Krupa na Vrbasu; Година, месец и дан рођења: 55 godina; Узрок смрти: nesretni slučaj. Примедба: Da su navodi navedeni pod red. br. 3 i 4 u svemu tačni jamčim svojim potpisom сас. 19.9.41. Milan Savić.²⁵

23 Име Презиме Родитељ Средо Кнежевић Петар, Година рођења: 1900, Општина боравка 6. априла 1941. Брежа, Место рођења Вардиште, Националност: Србин, Општина рођења: Брежа, Место боравка 6. априла 1941: Вардиште, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: као цивил, Учиниолац злочина: усташе, Идентификациони број: 5026с00499.

24 Име Презиме Родитељ Петар Кнежевић Средоје, Година рођења: 1924, Општина боравка 6. априла 1941. Ново Сарајево, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1574029003.

25 Име Презиме Родитељ Јово Ђукић Михајла, Година рођења: 1889, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Центар, Место рођења Крупа на Врбасу, Националност: Србин, Општина рођења: Бања Лука, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место

Текући број 4. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Đukić Predrag, neoženjen, muško, sin Jove i Marije r. Herceg, Dr. A. Starčevića 66; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Pale; Година, месец и дан рођења: 1925. g.; Узрок смрти: nesretni slučaj; Примедба: Da su navodi navedeni pod red. br. 3 i 4 u svemu tačni jamčim svojim potpisom sac. 19.9.41. Milan Savić.²⁶

Страна 42. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 5. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Pupovac Mirko, žandarmerski narednik, oženjen, muško, sin pok. Stevana i Božice r. Gnjatović, Dr. A. Starčevića br. 66; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Obrovac; Година, месец и дан рођења: 1898. g.; Узрок смрти: Nesretni slučaj (дода-то накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је покојник „опојат 7.9.1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sac. 19.9. 41. Kate Lupovac.²⁷

Текући број 6. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Draganić Jovo, penzioner, oženjen, muško, sin Jovana i Ksenije r. Petrić, Dr. A. Starčević 66; Место где је умро: Alipašino most; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. u 12 sati; Годи-

страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1126005051.

26 Име Презиме Родитељ Предраг Дукић Јово, Година рођења: 1925, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Центар, Место рођења Бања Лука, Националност: Србин, Општина рођења: Бања Лука, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1944, Место страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1126005052.

27 Име Презиме Родитељ Мирко Пуповац Стеван, Година рођења: 1898, Општина боравка 6. априла 1941, Сарајево Центар, Место рођења Билишане, Националност: Србин, Општина рођења: Обровац, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.07.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: убијен директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 2175078021.

на месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и гробље сахране: Alipašin most; Место рођења: selo Zukići opć. Konjic; Година, месец и дан рођења: 58 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је покојник „опојат 7.9.1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas. 20/9. 41. Stana Draganić (отисак прста, прим. Ж.Ј.).²⁸

Текући број 7. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Stanojević Jovan, zidar, oženjen, muško, sin Stanoja i Kaline rođ. Jović, Dr. A. Stračevića 66; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. рујна 1941. г. у 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Brestovac, Zaječar; Година, месец и дан рођења: 1897. г.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“. прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „опело извршено 7. IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sar 20/9. 41. Emilija Stanojević.

Текући број 8. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Deretić Todor, ljevar želj. radione, oženjen, muško, sin +Jovana i Drage Čučković, Dr. A. Stračevića 66; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. рујна 1941. г. у 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Bijela Boka Kotor; Година, месец и дан рођења: 11/3. 1915. г.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „опело извршено 7. IX

28 Име Презиме Родитељ Јово Драганић Јован, Година рођења: 1887, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Титоград, Националност: Србин, Општина рођења: Титоград, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1577069019.

1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sar 20/9. 41. Božica Deretić.²⁹

Текући број 9. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Knežević Bogdan, radnik želj. radi., oženjen, muško, sin pok. Pere i Ane r. Krsman, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 34 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „опело извршено 7. IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas 22/9. 41. Marica Knežević (отисак прста прим. Ж.Ј.).

Текући број 10. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Ešpek Slavko, kovač želj. radione Sarajevo, neoženjen, muško, sin Pere i Milke rođ. Janković, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 1920. god; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „опело извршено 7. IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas. 22/9. 41 Milka Ešpek (отисак прста прим. Ж.Ј.).³⁰

29 Име Презиме Родитељ Тодор Деретић Јован, Година рођења: 1915, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Центар, Место рођења Бијела, Националност: Црногорац, Општина рођења: Херцеговини, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учинилац злочина: непознат, Идентификациони број: 1577072011.

30 Име Презиме Родитељ Славко Ешпек Перо, Година рођења: 1920, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.06.1941, Место страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учинилац злочина: усташе, Идентификациони број: 1576056011.

Страна 43. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 11. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Ешпек Velimir, zidar, neoženjen, muško, sin Janka i Rose rođ Milanović, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година, месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец, дан рођења: 1914. g.; Узрок смрти: nesretni slučaj; Примедба: Da su navodi svemu tačni jamčim svojim potpisom sas 22/9.1941. Rosa Ešpek (отисак прста, прим. Ж.Ј.).³¹

Текући број 12. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Milošević Božidar, naučnik, neoženjen, muško, sin Riste i Milke r. Filipović, Čengić vila broj 31; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година, месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Alipašin most; Место рођења: х; Година, месец, дан рођења: 1922. g.; Узрок смрти: nesretni slučaj; Примедба: da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas. 27.9.41. Risto Milošević.³²

Текући број 13. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Božić Griša, težak, oženjen, žena Joka, muško, sin pokojnog Milana i Ilinke r. Ninković, selo Halilovići opština Rajlovac; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 s.; Година, месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: selo Halilovići opć. Rajlovac; Година, месец, дан рођења: 44 godine; Узрок смрти: nesretni slučaj; Примедба: da su navodi u svemu tačni jedančim svojim potpisom sas 2/10 41. Joka Božić (отисак прста, прим. Ж.Ј.).

31 Име Презиме Родитељ Велимир Ешпек Јанко, Година рођења: 1914, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.09.1941, Место страдања: Релјево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1575046024.

32 Име Презиме Родитељ Божидар Милошевић Риста, Година рођења: 1922, Општина боравка 6. априла 1941. Краљево, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Краљево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 0796018004.

Текући број 14. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Knežević Drago, radnik, muško, oženjen, žena Mara r. Knežević, sin pokojnog Milana i pokojne Ruže, selo Halilovići opć. Rajlovac; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 s.; Година, месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: selo Halilovići opć. Rajlovac; Година, месец, дан рођења: 48 godina; Узрок смрти: nesretni slučaj; Примедба: da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas. 8/10. '41 Mara Knežević (отисак прста, прим. Ж.Ј.).³³

Текући број 16. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Jošilo Griša, težak, muško, oženjen, žena Rosa r. Šoja, sin pokojnog Đorđe i Simane rođene Studić, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 s.; Година, месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец, дан рођења: 48 godina; Узрок смрти: nesretni slučaj.

Страна 44. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 17. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Risto, težak, muško, oženjen, žena Mara r. Ešpeg, sin +Đorđe, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 60 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj.³⁴

Текући број 18. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Branko, težak, muško, neoženjen,

33 Име Презиме Родитељ Драго Кнежевић Милан, Година рођења: 1898, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.09.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576057024.

34 Име Презиме Родитељ Ристо Јошило Ђорђо, Година рођења: 1878, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Јошаница, Околност страдања: масовни покољ, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1506026001.

sin Riste i Mare r. Ešpeg. Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 30 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj.³⁵

Текући број 19. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Marko, težak, muško, neoženjen, sin Riste i Mare r. Ešpeg. Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 26 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj.³⁶

Текући број 20. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Rade, težak, muško, oženjen, žena Desanka r. Ružić, sin +Stevana i Cvije r. Popović. Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 30 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj.³⁷

Текући број 21. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Maksim, težak, muško, oženjen, žena Stana r. Štaka, sin +Spasoja i Milke r. Bugor, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941.

35 Име Презиме Родитељ Бранко Јошило Ристо, Година рођења: 1914, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Јошаница, Околност страдања: масовни покољ, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1506026002.

36 Име Презиме Родитељ Марко Јошило Ристо, Година рођења: 1917, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Јошаница, Околност страдања: масовни покољ, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1506026003.

37 Име Презиме Родитељ Раде Јошило Стеван, Година рођења: 1910, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 06.09.1941, Место страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576051017.

г. и 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 60 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj.³⁸

Текући број 22. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Mirko, težak, muško, oženjen, žena Janja r. Tintor, sin Maksima i Stane r. Štaka, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. рујна 1941. г. и 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 30 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj.³⁹

Страна 45. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 23. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Ostoja, težak, muško, oženjen, žena Milka r. Njego, sin +Spasoje i Milke r. Bugor, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. рујна 1941. г. и 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 62 godine; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „извршено опијело 7/IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.).⁴⁰

38 Име Презиме Родитељ Максим Јошило Спасоје, Година рођења: 1880, Општина боравка 6. априла 1941. Доњи Вакуф, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Доњи Вакуф, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учиница злочина: непознат, Идентификациони број: 1576051024.

39 Име Презиме Родитељ Мирко Јошило Максим, Година рођења: 1909, Општина боравка 6. априла 1941. Доњи Вакуф, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Доњи Вакуф, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учиница злочина: непознат, Идентификациони број: 1576051025.

40 Име Презиме Родитељ Остоја Јошило Спасоје, Година рођења: 1875, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 06.09.1941, Место страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учиница злочина: непознат, Идентификациони број: 1576051021.

Текући број 24. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Bogdan, težak, muško, neoženjen, sin Ostoje i Milke r. Njego, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 28 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „извршено опијело 7/IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.).⁴¹

Текући број 25. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Jošilo Jovo, težak, muško, neoženjen, sin Ostoje i Milke r. Njego, Alipašin most; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna 1941. g. u 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. rujna 1941. g.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Alipašin most; Година, месец и дан рођења: 22 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „извршено опијело 7/IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.). Примедба: Da su navodi navedeni pod tačkom 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 i 25 u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas. 15/10. 41 Rosa Jošilo (отисак прста, прим. Ж.Ј.).⁴²

Текући број 26. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Ninković Milan, saobraćajni čin., neoženjen, muško, sin +Đorđe i Stanojke r. Mandić, Sarajevo Podcarina br. 55; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. rujna

41 Име Презиме Родитељ Богдан Жошило Остоја, Година рођења: 1912, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 06.09.1941, Место страдања: Релево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576051020.

42 Име Презиме Родитељ Јово Жошило Остоја, Година рођења: 1921, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 06.09.1941, Место страдања: Релево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576051018.

1941. г. у 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Sarajevo; Година, месец и дан рођења: 1918. god.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим.. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „извршено опијело 7/IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas. 24/10.41 Ninković Angelina.⁴³

Текући број 27. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Radaković Pero, podvornik, muško, oženjen, žena Mitra r. Leković, sin +Dane i +Save, Švrakino selo; Место где је умро: Alipašin most; Година месец дан и час смрти: 7. рујна 1941. у 15 s.; Година месец и дан сахране: 14. рујна 1941; Место и гробље сахране: Ваџићи; Место рођења: Gospić; Година, месец и дан рођења: 57 god.; Узрок смрти: nesretni slučaj (додато накнадно: „убијен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.). Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак (име свештеника накнадно је уписано, уз напомену да је „извршено опијело 7/IX 1945. г.“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom sas. 31/10. 41 Savo Radaković.⁴⁴

Страна 46. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 29. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Đordo, kuvar, muško, oženjen, žena Danica r. Radan, sin Milana Janjića i Jovanke r. Đokić, Čen. vila; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. рујна 1941. г. у 17 sati; Година месец и дан сахране: 15. рујна 1941. г.; Место и

43 Име Презиме Родитељ Милан Нинковић Ђорђе, Година рођења: 1927, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Центар, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.06.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: остали, Учиница злочина: усташе, Идентификациони број: 1570135028.

44 Име Презиме Родитељ Перо Радаковић Дане, Година рођења: 1888, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Босанска Крупа, Националност: Србин, Општина рођења: Босанска Крупа, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Алипашин мост, Околност страдања: директни терор, Учиница злочина: непознат, Идентификациони број: 1576053003.

гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Čengić vila; Година, месец и дан рођења: 30 god.; Узрок смрти: Nesretni slučaj Примедба: Da su navodi u svemu tačni jamčim svojim potpisom 18/XII/1941. Jovanka Janjić (отисак прста, прим. Ж.Ј.). (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело Вељко Шкаљак, парох, који је поред свога имена написао за ову жртву „опојао 7-IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).⁴⁵

Страна 48. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 42. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Mladen Mirko, muški, zemljoradnik; Место где је умро: Alipašin most; Година месец дан и час смрти: 7-IX-1941. г.; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец и дан рођења: 1900. г.; Узрок смрти: poginuo; Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 23.IV.1942. г.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао 7/IX-1945. г.“, уз корекцију година старости прекрижено 55 година те дописано 1900. година рођења, прим. Ж.Ј.).⁴⁶

Текући број 43. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Mladen Đorđo, muški, zemljoradnik; Место где је умро: Alipašin most; Година месец дан и час смрти: 7-IX-1941; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец и дан рођења: 1909. г.; Узрок смрти: poginuo; Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 23.IV.1942. г.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао

45 Име Презиме Родитељ Ђорђо Јањић Милан, Година рођења: 1912, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.09.1941, Место страдања: Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учинилац злочина: усташе, Идентификациони број: 1576047003.

46 Име Презиме Родитељ Мирко Млађен Јово, Година рођења: 1900, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Рељево—Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учинилац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576049007.

7/IX-1945. г.“, уз корекцију година старости прекрижено 30 година те дописано 1909. година рођења, прим. Ж.Ј.).⁴⁷

Текући број 44. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Radaković Mile, muški, trg. pomoćnik; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7-IX-1941; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец и дан рођења: 18 god.; Узрок смрти: poginuo; Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 23.IV.1942. г.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао 7/IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).

Текући број 45. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Radaković Pero, muški, podvornik; Место где је умро: Alipašin most; Година месец дан и час смрти: 7-IX-1941. г.; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец и дан рођења: 55 god.; Узрок смрти: poginuo; Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 23.IV.1942. г.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао 7/IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).⁴⁸

Текући број 46. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Stojović Vukašin, muški, bravar, oženjen; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7-IX-1941; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: Danilov grad, Crna Gora; Година, месец и дан рођења: 30 god.; Узрок смрти: poginuo; Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 23.IV 1942. г.; Накнадно уписан

47 Име Презиме Родитељ Ђорђо Млађен Симо, Година рођења: 1910, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Сарајево—Рељево, Околност страдања: директни терор, Учинилац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576048007.

48 Име Презиме Родитељ Перо Радаковић Дане, Година рођења: 1888, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Босанска Крупа, Националност: Србин, Општина рођења: Босанска Крупа, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Алипашин мост, Околност страдања: директни терор, Учинилац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576053003.

као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: опојао 7. IX 1945. г.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао 7/IX-1945. г.“. Шкаљак је накнадно допунио биографске податке наводећи имена родитеља страдалог те име супруге „Син: Велише и Милене. Супруг: Љиљане р. Колунџић“ прим. Ж.Ј.).⁴⁹

Страна 49. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 47. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Janjić Đorđo, muški, bravar, oženjen; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7-9-1941. г.; Година, месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец, дан рођења: 30 godina (1912. g.); Узрок смрти: Poginuo (накнадно од стране свештеника Вељка Шкаљка уписано: „Убијен – спаљен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 23.IV 1942. g.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао 7-IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).

Текући број 48. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Janjić Dušan, muški, neoženjen, težak, sin Milana; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. 9. 1941. г.; Година, месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец, дан рођења: (1918) 24 godine; Узрок смрти: Poginuo (накнадно од стране свештеника Вељка Шкаљка уписано: „Убијен–спаљен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 23. IV 1942. g.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао 7-IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).⁵⁰

⁴⁹ Име Презиме Родитељ Вукашин Стојовић Данило, Година рођења: 1910, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Титоград, Националност: Црногорац, Општина рођења: Титоград, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.10.1941, Место страдања: Релево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1575046009.

⁵⁰ Име Презиме Родитељ Душан Јањић Милан, Година рођења: 1920, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 15.09.1941, Место

Текући број 49. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Đoković Petar, muški, oženjen, težak, Švrakino selo; Место где је умро: Alipašin most; Година, месец, дан и час смрти: 7. 9. 1941. г.; Година, месец и дан сахране: 7-9-1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Ђајниће; Година, месец, дан рођења: 55 godina (1891); Узрок смрти: Poginuo (накнадно од стране свештеника Вељка Шкаљка уписано: „Убијен-спаљен од стране усташа“, прим. Ж.Ј.); Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavarara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 4.V 1942. г.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „опојао 7-IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).

Текући број 50. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Gulija Janko, muški, oženjen, težak, Švrakino selo; Место где је умро: Alipašin most; Година, месец, дан и час смрти: 7-9-1941. г.; Година, месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец, дан рођења: 45 godina; Узрок смрти: Poginuo (накнадно од стране свештеника Вељка Шкаљка уписано: „Убијен-спаљен од стране усташа“); Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavarara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 4.V 1942. г.; (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „опојао 7-IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).⁵¹

Текући број 52. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Mladen Danilo, muški, težak, Švrakino selo, sin Milana i Milene (Након рата од свештеника Шкаљка дописано: „Муж Савете Ђокић“, те мјесто рођења „Швракино село“, прим. Ж.Ј.); Место где је умро: Alipašin most; Година, месец, дан и час смрти: 7-9-1941. г.; Година, месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Švrakino selo; Година, месец, дан рођења: 23 godine; Узрок смрти: Poginuo (накнадно од стране свештеника Вељка Шкаљка уписано: „Убијен од стране усташа“. прим. Ж.Ј.); Примедба: Uvedeno na osnovu potvrde glavarara sela Grgić Nikole. Lj. Ristić 4.V 1942. г.;

страдања: Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: усташе, Идентификациони број: 1576047004.

51 Име Презиме Родитељ Јанко Гулија Перо, Година рођења: 1904, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.08.1941, Место страдања: Рељево-Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учиниолац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576049006.

(Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, те напомена: „Опојао 7-IX-1945. г.“, прим. Ж.Ј.).⁵²

Страна 50. Протокол умрлих Српске православне цркве

Текући број 53. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Mladen Gavro, sin Riste i Joke, muško, oženjen, težak, Švrakino selo; Место где је умро: Alipašin most; Година месец дан и час смрти: 7- IX-1941. г.; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: х; Година, месец и дан рођења: х; Узрок смрти: Poginuo; Примедба: Uvedeno po prijavi gl. sela N. Grgića 4.V.1942.g.

Текући број 56. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Mladen Tane, muško, oženjen, težak. Sin Tane i Janje; Место где је умро: Švrakino selo; Година месец дан и час смрти: 7-IX-1941. г.; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: х; Место рођења: Švrakino selo; Година, месец и дан рођења: 30 god.; Узрок смрти: Poginuo; Примедба: Uvedeno po prijavi gl. sela Grgića N.; 9.6.1942. г.⁵³

Страна 57. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храма Св. Преображења у Новом Сарајеву за 1943. г.

Текући број 93. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Milinković Vaso, sin Vukana, težak, Svrake; Место где је умро: Krivoglavci; Година месец дан и час смрти: 7. IX 1941. г.; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране:

52 Име Презиме Родитељ Данило Млађен Милан, Година рођења: 1919, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Рељево-Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учишилац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576049012.

53 Име Презиме Родитељ Гавро Млађен Ристо, Година рођења: 1886, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Рељево-Сарајево, Околност страдања: директни терор, Учишилац злочина: непознат, Идентификациони број: 1576049009.

Svrake Krivoglavci; Место рођења: х; Година, месец и дан рођења: 1919. г.; Узрок смрти: poginuo.⁵⁴

Текући број 95. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Mladen Luka, sin Milana, težak, Švrakino selo; Место где је умро: Reljevo; Година месец дан и час смрти: 7. IX 1941. г.; Година месец и дан сахране: х; Место и гробље сахране: Švrakino selo; Место рођења: х; Година, месец и дан рођења: 1914. г.; Узрок смрти: poginuo.⁵⁵

Страна 58. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храма Св. Преображења у Новом Сарајеву за 1944. г.

Текући број 101. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Kovačević Luka, želj. čin., sin Mitra i Jovanke rođene Božanović, pravoslavne vjere iz Alipašinoг polja Rajlovac, pol muški; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. IX 1941. г.; Година, месец и дан сахране: 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Doboј; Година, месец, дан рођења: 30. 10. 1906. г.; Узрок смрти: Poginuo; Примедба: Ubilježen na temelju prijave o smrti broj 125/44 izdane po опс. poglavarstvu rajlovačkom broj 816/44, ubilježio protoјereј I. Mročkovski.

Текући број 102. Презиме, име, занимање, пол и брачно стање умрлога: Lalović Vasilj, želj. dočinovnik, roditelji Lozo i Ruža, pravoslavne vjere, muško, oženjen iz Čengić vile, опсина Rajlovac, supруга Ljeposava г. Knežević; Место где је умро: Reljevo; Година, месец, дан и час смрти: 7. IX 1941. г.; Година, месец и дан сахране: 1941. г.; Место и гробље сахране: Reljevo; Место рођења: Kalinovik; Година, месец, дан рођења: х; Узрок смрти: poginuo; Примедба: Ubilježen na temelju

54 Име Презиме Родитељ Васо Милинковић Вукан, Година рођења: 1919, Општина боравка 6. априла 1941. Вогошћа, Место рођења Кривоглавци, Националност: Србин, Општина рођења: Вогошћа, Место боравка 6. априла 1941: Кривоглавци, Година страдања: 07.09.1941, Место страдања: Кривоглавци, Околност страдања: директни терор, Учиница злочина: усташе, Идентификациони број: 1602013003.

55 Име Презиме Родитељ Лука Млађен Милан, Година рођења: 1917, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Непознато, Националност: Србин, Општина рођења: Непозната, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 07.09.1941. Место страдања: Рељево-Сарајево, Околност страдања: директни терор Учишила злочина: непознат.

prijave o smrti broj 126/44 izvoda po opć. poglavarstvu Rajlovac broj 126 od 29. 8. 1944. g., ubilježio arhimandrit Nikolaj (Ružencov).

Страна 64. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храма Св. Преображења у Новом Сарајеву за 1944. г.

Текући број 33. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Đokić Milan, težak, muški, oženjen, pravosl. vjere, sin: Riste i Milene rođ. Vasić iz Halilovića; Место где је умро: Halilovići obć. Rajlovac; Година месец дан и час смрти: 7. септембар 1941; Место и гробље сахране: Halilovići; Место рођења: Halilovići; Година, месец и дан рођења: star 32 god.; Узрок смрти: poginuo; Примедба: ubilježeno na temelju izjave obć. Rajlovačke broj 7731/44. (Накнадно уписан као свештеник који је извршио опијело: Вељко Шкаљак, парох, који је након рата додао и датум смрти/сахране ћириличним писмом, прим. Ж.Ј.).

Страна 96. Протокол умрлих Српске православне цркве, Храма Св. Преображења у Новом Сарајеву

Текући број 180. Презиме име занимање пол и брачно стање умрлога и место становања: Вујасиновић Томо, жандармер наредник војник. Муж: Љепосаве р. Зечевић из Алипашина моста. Син: Богдана и Марије. Мушки, ожењен; Место где је умро: Рељево; Година месец дан и час смрти: 7. септембар 1941. г.; Година месец и дан сахране: 14. септембар 1941. г.; Место и гробље сахране: Рељево; Место рођења: Ивошевци; Година, месец и дан рођења: 29. јули 1878. г.; Узрок смрти: убијен од стране усташа; Презиме и име свештеника који је опело извршио: Вељко Шкаљак, парох.⁵⁶

⁵⁶ Име Презиме Родитељ Томо Вујасиновић Богдан, Година рођења: 1880, Општина боравка 6. априла 1941. Сарајево Ново, Место рођења Ивошевци, Националност: Србин, Општина рођења: Книн, Место боравка 6. априла 1941: Сарајево, Година страдања: 08.09.1941, Место страдања: Рељево, Околност страдања: директни терор, Учиница злочина: непознат, Идентификациони број: 1506031023.

Резиме:

Књига број V Протокол умрлих СПЦ општине у Новом Сарајеву прворазредни је историјски извор за изучавање страдања Срба Сарајева 7. септембра 1941. г. Књига доноси појединости о страдању Срба непосредно по окупацији, времену прогона православних свештеника, успостављању хибридне творевине 'Хрватске православне цркве', те њене улогу у прикривању злочина вршених над Србима. Карактер тоталне деструктивности које је имала квислиншка НДХ, те идеолошки приступ попису жртава комунистичких власти након рата нису оставили простора за документовање и евидентирање свих српских жртава на простору Сарајева. Да би се заокружиле чињенице и хронолошки преглед страдања, ови спискови су важна ставка с обзиром на то да су у случају Сарајева објављени примарни извори више него оскудни, сиромашни и недовољни. Специфичности настанка спискова преминулих, те детаљни подаци унесени након рата представљају референтне стопе које доприносе историографији у покушају да се страдање Срба у Сарајеву дјелимично или у потпуности расвијетли.

Библиографија

Извори:

Необјављени извори:

1. Архив митрополије дабробосанске (АМДБ) (фонд Храма Св. арханђела Михаила и Гаврила - Стара црква у Сарајеву), Сарајево
2. Архив митрополије дабробосанске (АМДБ) (фонд Храма Рођења Пресвете Богородице у Зеници), Зеница

Литература

- Ђурић, Вељко, *Усџаше и ѓравославље, Хрваџска ѓравославна црква*, Београд 1989.
- Џутић, Nikola, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugoslaviji 1934—1946*, Beograd 2017.
- Јовић, протојереј Саво Б., *Свешџеномученик Еџиској Варнава Насџић (1914—1964)*, Београд 2004.

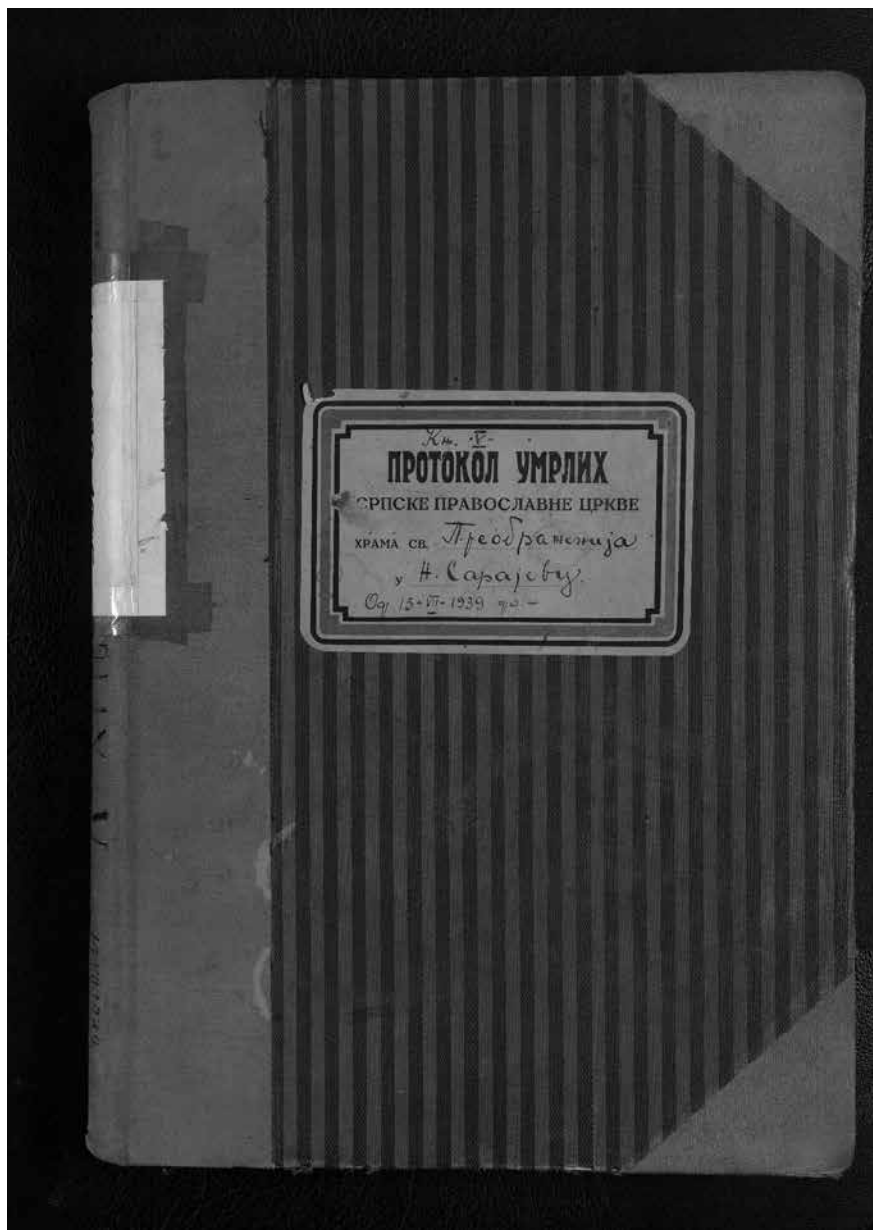
- Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице: 1945—1970*. I, Београд 2002, 62.
- Radić, Radmila, *Verom protiv vere – država i verske zajednice u Srbiji 1945—1953*, Beograd 1995.
- Požar, Petar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb 1996.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве II књиџа: Ог ѿочейџка XIX века до краја Друѿиѿ свейџскоѿ раѿѿа*, Минхен 1966.
- Slijepčević, Đoko, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, knjiga 2, Minhen 1978.
- Баџа, Борис, Храм Преображења Господњег у Сарајеву, Византијска умјетност у архитектонском изразу Александра Дерока, Бања Лука 2023.

Чланци

- Milošević, Slobodan, „O prekrštavanju pravoslavnog stanovništva u NDH u vreme Drugog svetskog rata“. *Istorija 20. veka: Časopis Instituta za savremenu istoriju*, br. 3 (1985), 71—92.
- Пилиповић, Радован, „Руско емигрантско свештенство на простору Независне Државе Хрватске (1941—1945)“. *Годишњак за истраживање јеноцида*, Св. 11/1 (2019), 121—137.
- Стојановић, Александар, Ломпар Растко, «Ангажман Независне Државе Хрватске на међународном признању Хрватске православне цркве 1942—1944», *Токови историје: часопис Института за нову историју Србије*, бр. 27 (2/2019), 35—58.
- Јандрић, Жељко, „Прилог истраживању прозелитизма клера римокатоличке цркве у НДХ: неколико случајева насилног прекрштавања православних Срба“, *Тоїола, ЈУ „Спомен-подручје Доња Градина“*, година VI, бр. 6 (2020), 89—118.
- Јандрић, Жељко, „Прилози за истраживање дјеловања тзв. ‘Хрватске православне цркве’ на подручју канонске Српске православне митрополије дабробосанске у времену НДХ окупације (кроз изворе и документарну грађу)“, *Годишњак за истраживање јеноцида*, св. 16/1, Београд 2024, 49—77.
- Tihić, Smail, „Kataloški pregled spomen obilježja na području grada Sarajeva od 1945. do danas“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, godina IV, knjiga IV, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1974, 313—344.

Зборници

- Brčić, Rafael, „Okupacioni sistem i ustaška Nezavisna Država Hrvatska u Sarajevu 1941—1943“. *Sarajevo u revoluciji* II. Urednik Nisim Albahari, 243—284. Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977.
- Šefkić, Safet, „Stradanja stanovništva od prvih bombardovanja“, *Sarajevo u revoluciji* II. Urednik Nisim Albahari, 88—95. Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977.
- Jakovljević, Danilo, „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva“, *Sarajevo u revoluciji* II. Urednik Nisim Albahari, 158—166. Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977.
- Madžar, Božo, „Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku drugog svetskog rata“, *Sarajevo u revoluciji* IV. Urednik Nisim Albahari, 649—650. Sarajevo: Istorijski arhiv, 1981.
- Pepo, Josip Bilik, „Prva streljanja na Vracama“, *Sarajevo u revoluciji* II. Urednik Nisim Albahari, 167—171. Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977.
- Мирковић, Јован, „Хронологија злочина (април - август 1941. године) - прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске“. *Прилози истраживању злочина јеноцида и ратних злочина*. Уредник Јован Мирковић, 11—78. Београд: Музеј жртва геноцида, 2009.
- Томанић, Борис, Стамболија Небојша, Цветковић Драган, „Цивилне жртве Другог светског рата у срезу Сарајево: Општи преглед и квантификација“, *Војно-историјски гласник*, 2024, бр. 2, 47—74.
- Цветковић, Драган, „Босна и Херцеговина - нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату“, *Годишњак музеја жртва јеноцида*, тематски број: Прилози истраживања злочина геноцида и ратних злочина, ур. Јован Мирковић, Београд 2009, 79—156.

Прилог 1: Насловна страна књиге

Прилог 2: Протокол умрлих СПЦ општине
у Новом Сарајеву страна 40

Прилог 3: Протокол умрлих СПЦ општине
у Новом Сарајеву страна 41

Протокол умрлих српске православне цркве, храма									
Број	Име, презиме, датум и место рођења, датум и место смрти	Место где је рођен	Година, месец, дан рођења	Година, месец, дан смрти	Место где је умро	Возраст	Пол	Знак	Забелешка
1	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
5	Јован Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
6	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
7	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
8	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
9	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		

Прилог 4: Протокол умрлих СПЦ општине у Новом Сарајеву страна 42

Протокол умрлих српске православне цркве, храма									
Број	Име, презиме, датум и место рођења, датум и место смрти	Место где је рођен	Година, месец, дан рођења	Година, месец, дан смрти	Место где је умро	Возраст	Пол	Знак	Забелешка
11	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
15	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
16	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
17	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
18	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
19	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		
20	Михаило Јован Костић, рођен 1881. године у селу Костић, умро 1891. године у селу Костић	Костић	1881. године	1891. године	Костић	10 година	М		

Прилог 5: Протокол умрлих СПЦ општине у Новом Сарајеву страна 43

Прилог 6: Протокол умрлих СПЦ општине
у Новом Сарајеву страна 49

Abstract

Volume V of the Book of Deaths of the Serbian Orthodox Church's municipality in Novi Sarajevo is a first-rate historical source for studying the suffering of the Sarajevo Serbs on 07 September 1941. The Volume provides details about the suffering of the Serbs immediately after the occupation, the time of the persecution of Orthodox priests, the establishment of the hybrid creation of the „Croatian Orthodox Church“, and its role in concealing the crimes committed against the Serbs. The character of total destructiveness of the quisling NDH /*Independent State of Croatia*/, and the ideological approach to the list of victims of the communist authorities after the war left no room for documenting and recording all Serbian victims in the Sarajevo area. In order to complete the facts and the chronological overview of the suffering, these lists play an important role in view of the fact that, in the case of Sarajevo, the primary sources that have been published are more than scarce, poor and insufficient. The specificities of the creation of

the lists of the deceased, as well as the detailed data entered after the war, represent reference rates that contribute to historiography in attempting to partially or fully shed light on the suffering of the Serbs in Sarajevo.

Документи и сјећања

Documents and Testimonies

Усташки злочини почињени у Козарској Дубици од 18. до 20. септембра 1944. године

Мирко Димић

Виши кустос,
ЈУ СП Доња Градина
mirkodimic@jusp-donjagradina.org

Стручни рад

УДК 341.322.5(497.15Козарска Дубица)»1944»

COBISS.RS-ID 143166721

DOI 10.7251/TOP2511145D

Апстракт: У септембру 1944. године усташе су починиле више масовних злочина који су у раду поменути. Рад има за циљ помињање тих злочина као дијела веће цјелине, док је циљ истраживања злочини који су почињени 18. и 19. септембра 1944. године у Босанској и Хрватској Дубици. Наведени злочини имали су вид одмазде због усташких губитака у борби са партизанима али и масовна убиства људи који су сарађивали са партизанским покретом. Овај злочин документован је од стране њемачке обавјештајне службе у којем се наводе поједина имена жртава, док се за већину убијених Срба користи број. Овакви документи су ријетки, поготово када се односе на навођење имена жртава злочина. Углавном се наводе уопштени бројеви или процјене броја убијених. Циљ рада је да обједини све што је о овом злочину објављено и да га стави у контекст планских злочина усташа из тзв. сигурносног појаса око Концентрационог логора Јасеновац према православним Србима.

Кључне ријечи: Срби, Дубица, Јасеновац, усташе, злочини.

Ратна 1944. година на подручју Козарске Дубице¹ имала је за посљедицу масовно страдање цивилног становништва. Злочини које су починиле усташке јединице из Јасеновца погодили су подручје које је гравитирало Концентрационом логору Јасеновац. Усташе

¹ Назив Босанска Дубица био је у употреби све до 1993. године, када је промијењен у Козарска Дубица.

су приступиле системском уништењу преосталог српског живља. У раду ћемо спорадично поменути села погођена овим злочинима.

У извјештају котарске области Босанска Дубица из јуна 1944. године наводи се да је само ужи дио града под контролом НДХ, док је територија читавог котара под контролом партизана.²

Напад на Босанску Дубицу који су извеле партизанске јединице у ноћи 21/22. јула 1944. године показао је да су војне снаге НДХ све више слабиле. Иако извјештаји дају различите бројеве о страдалима, партизанске снаге су успјеле да заузму град који су усташке јединице повратиле након доласка помоћи из Јасеновца.³

Усташки напад је за посљедицу имао покретање читавог низа акција како би се стабилизовало ово подручје, од проналажења доушника у својим редовима до масовних убистава и депортације српског становништва које је преостало да живи у усташком сигурносном појасу око Концентрационог логора Јасеновац.

Љубо Милош у свом исказу наводи да је током 1944. године на подручју Новске дигнут читав низ села те наводи села Рајић, Рожданик, Јазовица, Пакленица, Воћарица, Субоцки град.⁴

Партизанске јединице су ослободиле град Приједор са околином 7. септембра 1944. године. Било је то друго и посљедње ослобођење града у Другом свјетском рату. Територија коју су партизани контролисали простирала се од линије Босанско Грахово — Гламоч — Доњи Вакуф на југу до Саве на сјеверу односно до комплекса јасеновачких логора на сјеверу.⁵

2 ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, регистратор 1/20, фасцикла 8, документ 73.

3 Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018, 78—79.

4 ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, регистратор 1/18, фасцикла 5, документ 1.

5 Славко Комарица Славко Одић, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, Београд 2005, стр 212.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
Broj: Taj. 90/44

KOTARSKA OBLAST BOS. DUBICA
Bos. Dubica, 1. lipnja 1944. g.

Predmet: Tjedno izvješće o obćem
stanju - dostavlja se.

ЈУСП ДОЊА ГРАДИНА

REG. FASCI. DOK.
1/20 8 73

ŽUPSKOJ REDARSTVENOJ OBLASTI
VELIKOJ ŽUPI LIVAC-ZAPOLJE

Nova Gradiška

Prema postojećim naredjenjima natpisa a po prikupljenim podatcima dostavlja se tjedno izvješće o obćem stanju na području ove kotarske oblasti.

I.

JAVNA SIGURNOST

Javna sigurnost na području ovoga kotara je ugrožena s obzirom, da se van mjesta Bos. Dubica ne može, jer partizani drže u svojim rukama ostalo područje ove oblasti, te je bez više oružane snage izlaz na teren uobće nemoguć. U posljednjih osam dana nije bilo nikakvih napada od strane partizana na mjesto Bos. Dubica.

II.

POLITIČKI DOGAĐAJI I RAZPOLOŽENJE NARODA

Razpoloženje muslimanskog i katoličkog pučanstva prema N.D.H. na području ovoga kotara je dobro, međusobni odnosi su dobri i na povoljnoj visini, te ne dolazi ni do kakvih međusobnih trvenja. Pravoslavnog pučanstva je veoma mali broj u samom mjestu Bos. Dubica ali okolica Bos. Dubice tj. sela ovoga kotara su nastanjena samo sa pravoslavnim pučanstvom koji su pod upravom partizana.

III.

DJELOVANJE ČETNIKA I PARTIZANA

Komunističko partizanska djelatnost na području ovoga kotara tj. u selima ovoga kotara je neznatna. Jedino je primjećeno odnosno po izjavama pojedinih osoba koje slučajno izbjegn iz rodstva, da partizana u šumi Kozari i Prosari - područje ovoga kotara - ima mnogo, ali se ne usudjuju napasti mjesto Bos. Dubicu, zbog jake posade i Ustaškog obranbenog združenja iz Jasenovca - od kojega se nalazi čitava IV. bojna u Bos. Dubici na bunkerima. Četničkim bandi na području ovoga kotara nema, te akcija bivše Jugoslavenske vlade nije primjećena.

IV.

VJERA I MORAL

Vjersko i moralno stanje na području mjesta Bos. Dubica je na visokom stupnju.

ZARAZNE BOLESTI

25
 ./.
 Tokom ovoga tjedna nijesu primjećene zarazne bolesti na području ovoga mjesta, kako ljudske tako ni stočne. -

VI.

GOSPODARSKO STANJE.

Sva zemljišta u okolici Bos. Dubice kao i u mjestu Bos. Dubica su obradjena i zasijana, ali to nije ni u kom slučaju dovoljno za izhranu pučanstva mjesta Bos. Dubica.

VII.

OBRT, VELOBRT I TRGOVINA.

Tokom ovoga tjedna obrt, veleobrt i trgovina se odvija prema raspoloživim količinama tvoriva a koje nije dovoljno za pučanstvo ovoga kotara - mjesta.

VIII.

PROMET I GRADJEVINARSTVO.

Prometa na području ovoga kotara uobče nema, pošto su partizani sve ceste izpresjecali - prorovali, a mostove porušili koji vode Priedor - Bos. Graniska i Bos. Kostajnica, jedino je izlaz prema Hrv. Dubici na kolodvor.

Gradjevinarstvo je uobče u zastoju.

IX.

RAD PROSVJEŠTNIH I ULJUBENIH DRUŽTAVA

Na području ovoga kotara postoje sljedeća društva odgođeni i nadzorni i to:
 Narodna Uzdanica, Hrv. Radiša, Napredak, H.C.K., Vatro-
 gasno udruženje, Sportski klub "Una", koji su do danas u poduno
 dobrom razvitku.

X.

ELEMENTARNIH NEPOGODA.

Tokom ovoga tjedna nije bilo elementarnih nepogoda.

XI.

NEDOZVOLJENA KRITIKA

Tokom ovoga tjedna nije primjećena nedozvoljena kritika, a niti sakupljanje na kakovih potpisa.

XII.

IZBJEGLICE.

Na području ovoga kotara tj na mjestu Bosunska Dubica nalazi se od oko 800 izbjeglica iz Hercegovine o kojima mnogo vodi Brige Ministarstvo Skrb, a ova oblast o smještaju istih te su isti svi smješteni u nastambama.

Prednje izvješće se dostavlja, molim na znanje.
 Za Dom spremni

У другој половини септембра отпочела је 2. бањалучка операција или покушај ослобађања града Бањалучке 18—28. септембра 1944. године. Док су борбе трајале отпочела је ликвидација логора у Старој Градишци 21. септембра 1944. године. Јасеновачки логораш Јакица Финци свједочи о посљедњем дану у логору Стара Градишка: „...У мјесецу септембру почела је ликвидација логора Ст. Градишка. На дан 21. IX 1944. одвели су око двије стотине Срба и ликвидирали их, вјероватно у Кули. Сутрадан су опет одвели двије стотине Срба и ликвидирали их, вјероватно у Кули. Сутрадан су опет одвели двије стотине Срба. На 23. IX усташе су наредиле да се изброје сви заточеници Хрвати, муслимани и Јевреји те да се спреме за пут, а преостали Срби су одведени у Кулу и ондје убијени. Како смо се спремали, кренули смо пјешице за Јасеновац уз Саву. Путем су нас тјерали и тукли толико, да смо скоро сви побацали ствари. Сваког, који није могао да иде, убили су на путу. На пут је кренуло око седам стотина заточеника, а погинуло је око двјеста.“⁶

У овом периоду припадници првог Здруга усташке одбране починили су масовне злочине у селима Бобовац, Црквени Бок и Стрмен. У овој акцији ухапшено је око 300 становника и депортовано у јасеновачке логоре, а 46 је убијено у самим селима.⁷

Читав низ села у Лијевчу пољу страдао је од стране усташа, а посебно села у којима су убијени становници српске националности: Мрчевци (100), Косјерево (14), Маглајани (120), Петошевци (131), Лакташи (46), Јакуповци (49), десетине у селима Ламинци, Сефировци, Вакуф. Из Лијевча је преко 600 људи отјерано у логоре.⁸

Ликвидација логораша у Концентрационом логору Јасеновац, група на челу са др Милом Бошковићем 22. септембра 1944. године је повезана са убиствима у Босанској и Хрватској Дубици 18/20. септембра 1944. године.

Наредни злочин усташе су починиле 30. септембра 1944. године, а предводио их је Жарко Марко. Том приликом убијено је 16 лица из Дубице.⁹

6 *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972, 194.

7 Марко Ручнов, *Зашићо Јасеновац*, Доња Градина 2022. (Сулић Никола је дан од усташа који је учествовао у овим злочинима), 426.

8 Историја Босанске Градишке и њене околине од најстаријих времена до 1985. године (Душан Лукач, *Босанска Градишка и околина у Друјом свјетском рају*, Градишка 2008, стр. 484).

9 М. Ручнов, *н. г.*, Жарко Марко, 157.

Октобар 1944. године обиљежила су убиства српске дјеце удомљене у поједине хрватске и муслиманске породице након козарске офанзиве. Један од ових починиоца био је усташа Антун Криваја. Према свједочанству Марије и Нике Удића, убијено је 23 малишана.¹⁰

Злочину о коме се пише у раду претходила су усташка хапшења људи који су сарађивали са партизанским покретом. Хапшење Бахрије Шерић¹¹, општинске службенице која је сарађивала са партизанским покретом, 18. августа 1944. године, и њено депортовање у Концентрациони логор Јасеновац, наговијестило је усташке акције.¹² На основу извјештаја Земаљске комисије из 1946. године, у септембру 1944. године усташе из Јасеноваца сазнале су за планове појединих логораша за бијег као и за сарадњу са партизанима. Ово је довело до формирања усташких судова, за које се није тачно знало зашто су формирани када су стотине хиљада људи убијене без икаквог основаног разлога.¹³

Др Арнолд Шен, јасеновачки логораш, у свом исказу пред Земаљском комисијом наводи да је 19. септембра 1944. године одведен у Концентрациони логор Јасеновац и да је његова супруга 22. септембра одведена пред јасеновачког крвника Јосипа Јоју Судара. Др Шен наводи да је у току тих септембарских дана Судар заједно са другим усташама са Дубичких кречана поубијао око 150 преосталих Срба, жена и дјеце у Хрватској и Босанској Дубици. Убијени су клањем и након тога бацани у ријеку Уну или у пећ кречане. Помиње и имена усташа који су били на Дубичким кречанама, а који су њему познати: Марко Жарко, Бено, Марко Мајсторовић, Ивица Сигмундовић, Васиљ Станиша, Илија Сабљић, Мајић, Јоја Су-

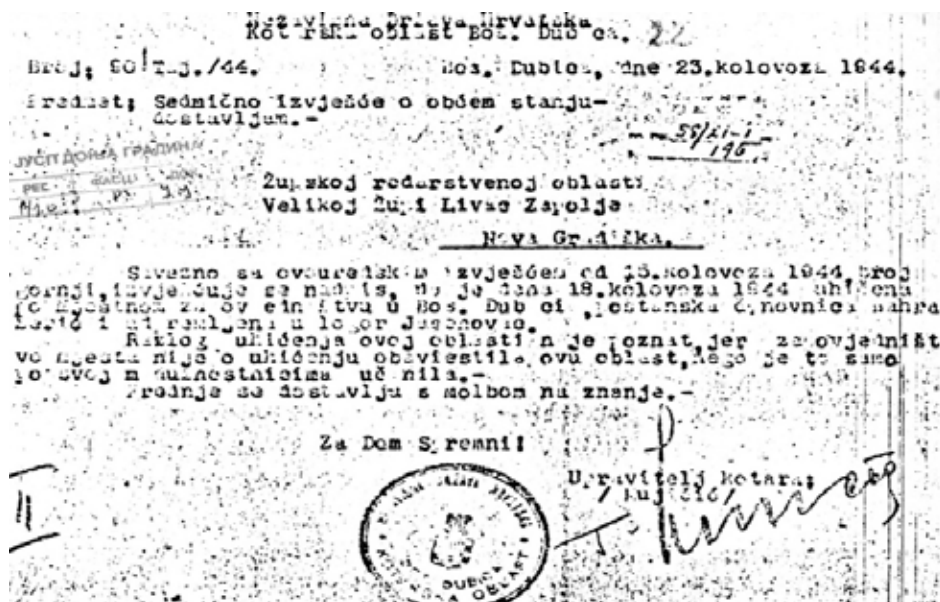
10 М. Ручнов, н .g., Криваја Антун, 224.

11 Бахрија Шерић рођена је 1922. године у Босанској Дубици у познатој муслиманској породици Шерића. Имала је два брата, Фадила и Смаила Шерића, оба припадника НОБ-а. Објављена је и фотографија страдале Бахрије. Osman Zubović, *Dubička svitanja. Sjećanje na događaje iz NOR-a 1941–1945*, Zemun 2005, 165.

12 Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Bosanska Dubica 1984, str. 255.

13 Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločin u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946, Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“ 2013, 64.

дар, Омер Хајдаровић, Павличевић, Драгутин Гаце, Десковић, Анте Зринушић, Др Коморски, Шиме Цвитановић.¹⁴

ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, рег. 1/20, фас. 8, док. 77

Злочини су почињени у периоду од 18. до 20. септембра 1944. године у Хрватској и Босанској Дубици. Извјештај о усташким злочинима написао је официр при њемачкој обавјештајној служби АБВЕР.¹⁵

У Хрватској Дубици 18/19. септембра 1944. године убијени су у Дубичким кречанама:

1. Гина Бакић, трговац из Босанске Дубице, стара 39 година.
2. Љубица Боровић, учитељица, стара 63 године.
3. Душко Радивојевић, домобрански капетан, стар 38 година.
4. Мајка домобранског капетана, стара 70 година.
5. Око 50 сељака из околине Босанске Дубице.

Сви првославне вјере.

14 Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni. Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Donja Gradina 2015, 562—564.

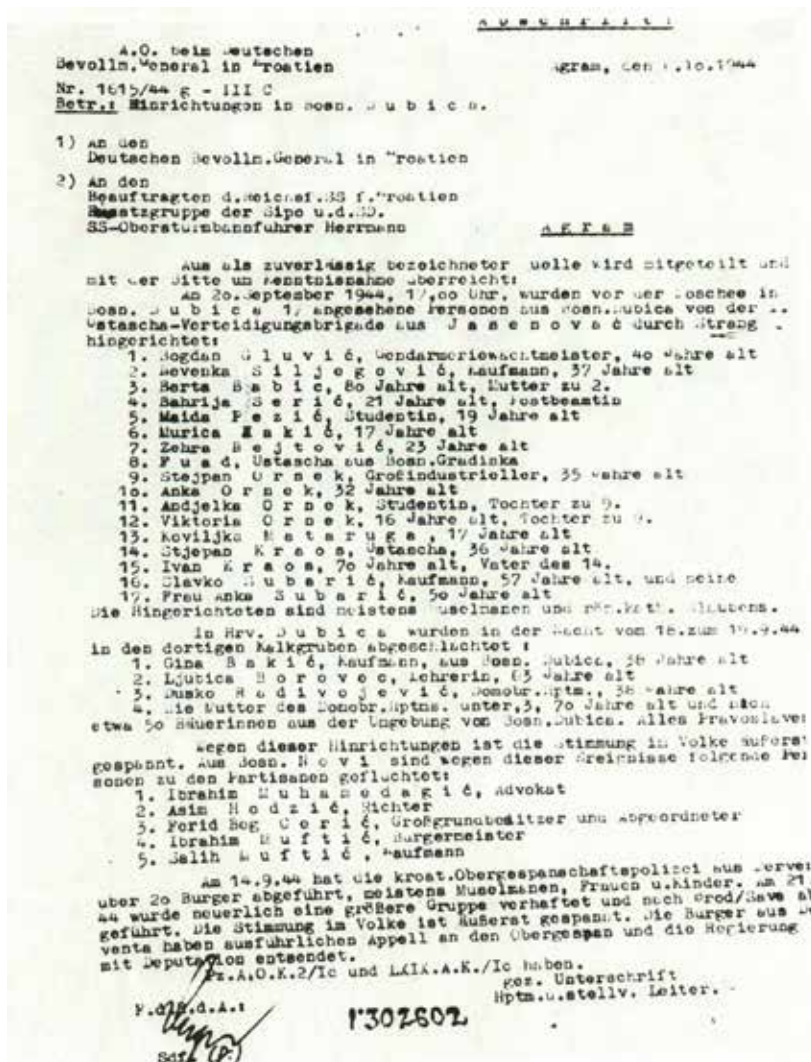
15 ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената

У Босанској Дубици 20. септембра у 17.00 часова пред џамијом објешено је 17 грађана:

1. Богдан Глувић, жандармеријски наредник, стар 40 година
2. Невенка Шиљековић, трговкиња, стара 37 година
3. Берта Бабић, мајка личности под 2, стара 80 година
4. Бахрија Шерић, стара 21 годину, поштанска чиновница
5. Мајда Пезић, студенткиња, стара 19 година
6. Муриса Јахић, стара 17 година
7. Зехра Бејтовић, стара 23 године
8. Фуад, усташа из Босанске Градишке
9. Стјепан Орнек, велеиндустријалац, стар 35 година
10. Анка Оренд, стара 32 године
11. Анђелка Орнек, студенткиња, ћерка лица под 9
12. Викторија Орнек, стара 16 година, ћерка лица под 9
13. Ковиљка Матаруга, стара 17 година
14. Стјепан Краос, усташа, стар 36 година
15. Иван Краос, стар 70 година, отац лица под 14
16. Славко Шубарић, стар 57 година, и његова жена
17. Анка Шубарић, стара 50 година.

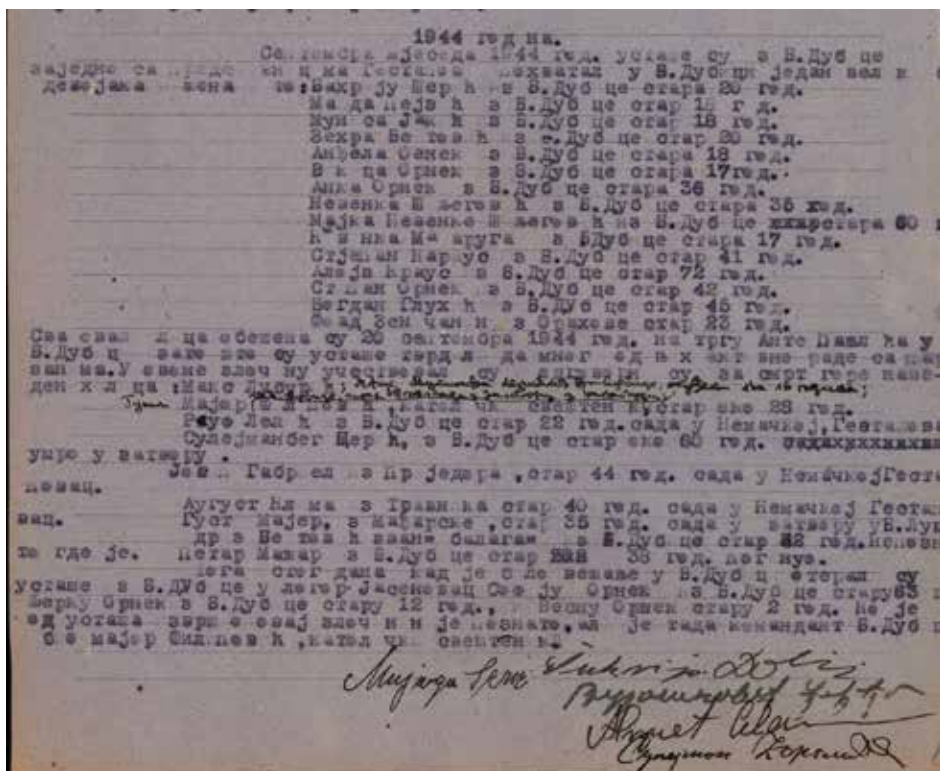
Један од комаданата логора и познати јасеновачки злочинац Мирослав Мајсторовић Филиповић на саслушању 29. јуна 1945. године изјавио је следеће: „У 1944. г. у мјесецу рујну (септембар) био сам члан преког покретног суда у Јасеновцу, а чланови су били Матија Јосип усташки сатник Милковић Мартин усташки надпоручник Личанин Динко Шакић усташки надпоручник из Бос. Брода. Ми нисмо судили него само потписивали осуде. Осуде је израђивао и нама давао на потпис Др. Прпић Миховил, шеф правосудног одијела за подручје Јасеновац. Тако сам потписао смртну осуду Јурчев Марину усташком сатнику љекару и његовој жени Марији, Белушић Винку, усташком надпоручнику, Јанковић Жарку, електричару из Пакраца, Рукавина Фрањи бившем финанси. Ове смртне осуде донесене су наводно ради везе коју су имали с партизанима. Исто тако сам потписао смртне осуде цивилима из Дубице, мислим 17-орици, а који су били оптужени ради везе с партизанима. Ових 17 објешено је у Дубици. Напокон потписао сам као члан преког суда 8 смртних

осуда у Новској жељезничарима, те су и ови објешени. Сва ова вјешања извршена су у један дан...“¹⁶

Документ АБВЕР-а на њемачком језику, ЈУСП
Доња Градина, Збирка докумената

У записнику Земаљске комисије¹⁷ група свједока износи следеће податке о овом злочину:

Поред појединих имена жртава која су већ позната из њемачког документа, иако се не наводе свих 17 убијених, помиње се локација вјешања — Трг Анте Павелића, као и поједина имена починилаца овог злочина на основу свједочења четирију свједока.

1. Нечитко писано име, муслиман (стар 38 година) из Дубице, осуђен на 10 година затвора.
2. Филиповић, католички свештеник.
3. Реуф Лелић (стар 22 године), сада у Њемачкој.

17 Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Zapisnici, Srez Bosanska Dubica, kutija 23, zapisnik 55883.

4. Сулејманбег Церић (стар 60 година), умро у затвору.
5. Нечитко из Приједора (стар 44 године), сада у Њемачкој.
6. Густо Мајер (стар 35 година), у Бањалуци у затвору.
7. Идриз Бејатовић (стар 32 године), звани Балага.
8. Петар Маџар (стар 38 стар), погинуо у борбама.

Ово је један од ријетких злочина за који имамо документ, а да се односи на подручје општине Козарска Дубица, и који наводи имена и презимена жртава иако за 50 убијених немамо тај податак. Оно што у раду аутор није могао пронаћи јесу имена убијене групе српских сељака из околине Козарске Дубице. На основу увида у попис страдалих, који је објавио Душан Самарџија,¹⁸ ријетко која жртва као годину страдања има 1944. годину. Да ли су пописани под годином 1942. или се не налазе на списку, можемо само претпостављати. Једини документ који више говори о страдалим у Дубичким кречанама је документ Удружења бораца из Босанске Дубице из 1957. године који потписује Срето Буква, али за сва имена се наводи као година страдања 1942. година.¹⁹

Закључак

Злочин који су починили припадници усташке одбране открива стварне намјере формирања ове јединице: истријебити све оно што није било у складу са усташком идеологијом. Већином су убијени православни Срби али су злочини почињени и над лицима хрватске и муслиманске националности, што само потврђује да су усташе и према припадницима свог народа поступали сурово ако нису били подршка НДХ.

¹⁸ D. Samardžija, *n.d.*, str. 275—568.

¹⁹ ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената, рег. 1/21, фас. 4, док. 8, Општински savez boraca Bosanska Dubica, broj 62, 15. jul 1957. godine.

Споменик жртвама у Козарској Дубици, подигнут 1984. године, фотографисао Мирко Димић 2019. године

Извори и литература

Arhiv Bosne i Hercegovine,

ЈУСП Доња Градина, Збирка докумената.

Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločin u logoru Jasenovac, Zagreb 1946, Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“ 2013.

Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni. Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Donja Gradina 2015.

- Марко Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018.
- Osman Zubović, *Dubička svitanja. Sjećanje na događaje iz NOR-a 1941—1945*, Zemun 2005.
- Марко Ручнов, *Зашто Јасеновац*, Доња Градина 2022.
- Историја Босанске Градишке и њене околине од најстаријих времена до 1985. године, Градишка 2008.
- Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, Bosanska Dubica 1984.
- Славко Комарица, Славко Одић, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, Београд 2005.
- Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972.

Conclusion

The crime committed by members of the Ustasha Defense reveals the true intentions behind the formation of this unit: to exterminate everything that was not in accordance with the Ustasha ideology. Most of the victims were Orthodox Serbs, but crimes were, also, committed against persons of Croatian and Muslim ethnic background, which only confirms that the Ustasha treated members of their own people cruelly if they did not support the NDH.

Сјећање Стоје Стијак

Тања Стијак

Сјећање

УДК 343.819.5(497.13):929Стијак С.

COBISS.RS-ID 143166977

DOI 10.7251/TOP2511159S

Моја бака, Стоја Стијак, рођена је 1935. године у селу Влашковци код Козарске Дубице. Преминула је 2023. године. Њено сјећање забиљежила сам као вјечан помен и очување истине о страдању српског народа Козаре и Поткозарја.

* * *

„Ја се зовем Стоја Стијак, рођ. Лазић. Рођена сам 1935, год. у селу Влашковци, од оца Ђуре и мајке Паве рођ. Пекић. Иначе, село Влашковци удаљени су око седам километара од Козарске Дубице. Моји родитељи су имали нас шесторо дјеце. Мој најстарији брат Миле рођен је 1931, сестра Анка 1933, сестра Стана 1938, брат Стево 1939. и најмлађи брат Ратко 1940. год. Живота прије рата слабо се сјећам, родитељи су се бавили пољопривредом и знам да сам као дијете вољела гледати братове књиге, јер је он ишао у школу. И још се сјећам да су родитељи, идући са вашара, донијели нам бостан и да смо се ми дјеца томе пуно радовали. Још ми је остало у сјећању како смо славили Аранђеловдан, имали смо слику нашег свеца на зиду. То је била посљедња слава прије рата. Да се спрема рат сазнала сам од једне дјевојке која је била наша комшиница. Док сам се ја играла, пришла ми је и рекла: ‘Стојо, сад ће почети рат’. Ја сам питала шта је то рат! А она ми је показала да је то нешто гадно и опасно. Једне ноћи отац је стигао из резерве. Рекао је матери да се заратило и сутрадан су људи пролазили са вилама и сјекирама да дочекају војску на Крушковцу. Ту је изгинуло доста наших. Када је устанак подигнут, ми смо бјежали у шуму, јер нисмо смјели спавати у кући. Тако је трајало до лета 1942, када смо побјегли

у Козару. У Козари смо били око мјесец дана. Нисмо имали ништа јести, скупљали смо буково лишће па смо јели. У Козари је било доста народа. Док смо били у Козари, авиони су бацали бомбе и летке у којима је писало 'предајте се, народе, неће вам се ништа десити'. Онда је кренула војска на нас. Тада смо кренули према Моштаници и онда у Дубицу. На мосту у Дубици отац је одвојен од нас. Њега је препознао и одвојио усташа Марко Сабљак, по националност Хрват. Био је са Парница и са мојим оцем заједно је служио војску. Мога оца су усташе са још триста душа стријељале на Козарицама. То је мојој матери испричала Ката Кличковић, Хрватица са Парница. Она је мога оца познавала и познала га када су их водили на стријељање. Из Дубице смо ишли према Церовљанима, киша је падала из неба и земље. На Церовљанима смо ноћили онако покисли. Сутрадан је дошао марвени вагон и усташе су нас стрпале у те вагоне. Из Церовљана смо кренули према Јасеновцу. Не знам тачно колико смо остали у Јасеновцу. Чим смо стигли у логор, усташе су почеле на нас да галаме, псују нам српску мајку, рекли су нам да ћемо сви бити заклани. Својим сам очима видјела гдје усташе извукоше једног младића из колоне и бацише га живог у пећ. Пошто у логору нисмо имали шта да једемо, усташе су нам давале кувано зрње кукуруза у шаку. Мати је знала да моли усташу да је пусти да оде тражити од жена мало хране, кромпира. У Јасеновцу сам видјела три пећи и казњеве који су остали и након рата, али не дуго. Пошто је било доста народа у логору, почели су долазити људи и узимали кога су хтјели да им ради на њиховим имањима. Нас је узео Перо Антонић из села Кричке. То је било српско село и газда је био Србин, а жена католикиња. Ми смо се морали крити од усташа. Код њега смо радили углавном сеоске послове. Не знам тачно колико смо ту остали. Можда око два мјесеца. Онда је стигла вијест да се можемо вратити у Босну. Добили смо пропусницу и нас око триста душа, жена, дјеце и понеки старац, кренуло је назад у Босну. Дошли смо у Хрватску Костајницу и ту су нас усташе затвориле у цркву и рекли су нам да идемо на стријељање. Жене су почеле јаукати, неке од њих су љубиле усташама чизме и молиле да нас не убију. И онда је главни усташа, сатник, рекао: 'Народе, идем сутра у Дубицу па ћу питати да вас пусте'. Ми смо ноћили у тој цркви. Сутрадан је сатник дошао и рекао: 'Народе, немојте плакати, бићете пуштени'. И онда смо кренули према једном брду, а са нама су ишли че-

тири-пет домобрана. Одједном се са тог брда чула пуцњава и неки гласови да се војници макну из колоне, да нас побију. Домобрани нису хтјели да се склоне. Када смо дошли до страже, жене и дјеца су јаукали. Домобрани су нас довели до ровова, у њима су биле усташе. Усташе су питале домобране што се нису склонили да побију народ, они су им рекли 'па шта су они криви'. Ту су нам домобрани рекли да можемо сами јер су тамо, како су рекли, 'ваши'. Ми смо из Костајнице дошли у село Тукључане. Из Тукључана смо дошли у Влашковце. Никога нисмо затекли. Све је било попаљено, не знамо ни гдје је кућа била. Када смо се вратили, крили смо се по селима, по каналима од војске. Једном приликом, док смо били у Влашковцима, мати ме је послала по воде. Тада сам видјела војску у црним униформама, послѣје сам сазнала да је то била Црна легија. Ја сам дошла кући и рекла матери да сам видјела војску. Она нам је рекла да легнемо и покрила нас першуном као да имамо тифус, јер се војска бојала тифуса. Недуго затим, у ту нашу бајтицу (направљено од пружа као кућица) ушао је један војник. Питао је моје матере шта је дјеци. Она је рекла да имамо тифус. А он је њу питао које је вјере, она је рекла да је католикиња (мати је била православка). Он јој је рекао да склони дјецу, јер ће сутра наићи војска која неће оставити ни мачке. Чим су они отишли, мати је нас дјецу одвела у Међувође и сакрила нас у неки канал. Сутрадан је наишла војска, послѣје су рекли да су то били Черкези. У Мљечаници су побили пет породица, а међу њима била је и моја ујна Босиљка Пекић и њен син који је имао око четири године. Жене су силоване, сјекли су им груди. Покољ је преживио један дјечак који је успио да се сакрије у буре. Сви су сахрањени у једну гробницу у Мљечаници. Исто тако, док је нас неколико дјеце звало стоку, наилазила је војска на коњима. Ми нисмо знали ко су они. Са њима је био један што је знао наш језик. Питали су нас да ли има партизана, ја сам рекла да има и показала куда су отишли. Тако су нам партизани рекли - 'ако вас ко пита да ли има партизана ви реците да има, немојте рећи да нема'.

Било је јако тешко, хране је било слабо, одјеће исто тако. Моја два млађа брата су умрла од посљедица оспѣца. Два моја ујака су исто тако настрадала. Један је био партизан, звао се Јован. Њега су усташе заробиле на Козари и заклале. Други, Перо, убијен је у логору Јасеновац. Ми смо се крили до краја рата. Једном нас је мајка одвела чак и у село Прусце, да нас спаси. Тежак живот се наставио

и после рата. Мајка је умрла 1950. године. Најмлађа сестра Стана отишла је у дом за ратну сирочад. На огњишту је остао брат Миле. Он је умро 1994. Сестра Анка након удаје наставила је да живи у селу Влашковцима. Умрла је 2013. год. Ја сам се 1953. год. удала за Милу Стијака из Брекиње, гдје и данас живим.

Стоја Стијак 1935—2023 (породична архива)

The Testimony of Stoja Stijak

Stoja Stijak from the village Vlaškovci near Kozarska Dubica testifies about the Kozara Offensive to the terrible conditions for women and children in the camps Cerovljani and Jasenovac.

Страдање моје породице

Стево Јаћимовић

acimovicstevo69@gmail.com

In memoriam

УДК 343.819.5(497.13):929.52Јаћимовић

COBISS.RS-ID 143167745

DOI 10.7251/TOP2511163J

Мој прадјед Војин имао је шесторо дјеце: три сина – Стеву, Бранка и Неду, и три кћерке – Митру, Јефу и Јелицу. Кћерке су у то вријеме биле поудате а синови су остали са оцем и били су ожењени. Стево је имао осморо дјеце, два сина и шест кћери: Саву, Војина, Даницу, Милицу, Јелицу, Пелку, Стану и Петру. Бранко је имао петоро дјеце, три сина и двије кћерке: Петра, Живка, Војина, Тоду и Милицу, а Недо је имао седморо дјеце, пет синова и двије кћерке: Стеву, Јовицу, Тошу, Косту, Мићу, Савку и Митру. Живјели су у селу Врањачка Требава надомак Дуге њиве у општини Модрича.

У прољеће 1942. године мој дјед Стево, са браћом Бранком, Нedom и њиховим оцем Војином, ујутро су отишли у њиве да ору. Жене и дјеца су остали код кућа. Усташе су из сусједних села Бабешнице и Ријечана кренули да заузму стратешко мјесто Дугу њиву. Ријечани су била два села: Горњи и Доњи Ријечани, а тако и Бабешнице – Горња и Доња Бабешница. У Доњој Бабешници и Доњим Ријечанима били су насељени Хрвати а у Горњим Срби. То јутро зачули су се пуцњи и јауци у селу. Усташе су упале у село, почели су да хапсе и да пале куће. Ове жене, када су прумијетиле да се спрема опасност, купиле су дјецу и дале се у бијег у сусједно село Копривну. У кући је остала само стара и непокретна бака, жена од Војина. Чувши јауке и пуцњаву, мушкарци кренуше кући јер су се уплашили за жене и дјецу. Кад су дошли кући усташе су већ биле код њихове куће. Једну кућу су запалили а другу, у којој је била стара бака, жена од Војина, нису. Њих су похватили, заробили, стоку отјерали, а да још буде чудније и жалосније, кокошке су хватили и набијали на тарабу (то је зашиљена дрвена тесана даска којом се ограђивало двориште). Ту су још неке мјештане похватили али су доста кућа попалили. У међувремену су четници са Озрена крену-

ли према Дугој њиви, јер су чули пуцање и видјели дим запаљених кућа. Запуцали су према усташама и тако спријечили да напредују према Дугој њиви. Задржали су се ту на Ћеришту и сутрадан су одступили, а био им је циљ да изађу на Дугу њиву, тако да су озренски четници спасили да усташе не направе још већи покољ. Ухапшени Војин, Стево, Бранко и Недо су одведени. Када су их усташе довеле на жељезничку станицу почело је пребирање на старе, болесне и здраве. Питали су ко је болестан и тако су их раздвојили и болесне отпремили у логор Јасеновац а здраве у логоре по Њемачкој. Недо је неком срећом успио побјећи, а Бранко је одведен у Њемачку у логор. Он је био у неком селу код газда који су се бавили пољопривредом, одатле је успио побјећи али је у Аустрији поново ухапшен и враћен код другог газде у Њемачкој. Ту је провео непуне четири године, када му је нека жена из тог села помогла да побегне и тако је пјешице из Њемачке дошао кући. Војин и Стево су одведени у логор Јасеновац и само су се једном преко Црвеног крста јавили и послали писмо да им требају вунене чарапе. Након тога никад више се ништа није чуло о њима. Убијени су 1942–43. године¹.

Бранко је свједочио да су после хапшења три дана чекали у Модричи да се доведу људи из села Толисе, Скугрица, Зелиње. Кад су се сви окупили, кренули су за Славонски Брод. Док су се возили кроз Хрватску мјештани су на њих бацали камење и говорили да се то возе свиње. Тамо су затекли на хиљаде људи у згради фабрике солане. Добили су неки чај а ту су заједно вршили и нужду. Остали су ту до Ђурђевдана² и тад им усташе повикаше: „Хајте, Срби, славит ђурђевски уранак!“, па их постројише у колону и тако пјешице водили до логора Јасеновац. Кад су стигли у логор Јасеновац тамо је људи било толико да око није могло прегледати! Стража је била велика и на спратове, све су их посматрали. Када их построје нико није смио мркнути. Ако се неко помјери одмах га издвоје из редова и поређају их и поубијају пред свима а неке су везали жицом једне за друге па су их пуштали низ ријеку Саву и тако се људи пода-

1 Илић (Ћорђе) Војин, 1885–1942, Врањак, Модрича – логор Јасеновац (<https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 20. јуна 2025. године); Илић (Војин) Стево, 1906–1942, Врањак, Модрича – логор Јасеновац (<https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>, приступ страници 20. јуна 2025. године).

2 Прим. уредника: Ђурђевдан се празнује 6. маја

ве. Један човјек је успио скочити у Саву и пливајући је побјегао. То је било и у новинама. Звао се Коста и до Београда је отпливао. Оца Војина Бранко није више виђао у логору а брата Стеву је виђао до тренутка када су усташе раздвајали логораше на болесне и старе. Тада су наводно дошли доктори у логор да прегледају логораше а и странци су почели посјећивати логор па је тада и усташка тортура мало попустила. Стево се тад изјаснио да је болестан док је Бранко рекао да је здрав па се тако браћа раставише. Боз је чекао и ту су те здраве поубацивали у вагон а болесне одстранили и оставили у логору Јасеновац.

Када су жене и дјеца побјегли у збјегове, Митра, Бранкова жена, имала је малу бебу Живка који је стално плакао јер је био гладан. Митра, од страха да плач бебе не открије усташама њихов збјег, хтједне удавити бебу али Мара, Стевина жена, отме бебу од ње и задоји је својим млијеком, пошто је и она имала исто малу бебу, кћерку Петру. Кад је све то прошло, вратили су се кућама на згариште. Нису имали ни стоке нити било чега. Започели су живот изнова, без мушких глава у кући.

The martyrdom of my family

Stevo Jaćimović, the author of this text, sheds light on his family's plight during the Independent State of Croatia. Such accounts play a vital role in piecing together the mosaic of suffering endured by the civilian population at the hands of the Ustashe.

*Стево (Војин) Илић 1906-1942,
породична архива*

*Споменик Војину и Стеви
Илићу, породична архива*

Моје свједочење

Милица Сабљић

Сјећање

УДК 343.819.5(497.13):929Сабљић М.

COBISS.RS-ID 143168257

DOI 10.7251/TOP2511167S

Напомена уредништва: Свједочење из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука објављујемо уз сагласност Добриле Кукољ, председнице Удружења

* * *

„Рођена сам у селу Турјак, општина Градишка, 1932. године, гдје сам живјела до почетка Другог свјетског рата. Завршила сам два разреда школе и због лошег здравственог стања нисам могла наставити даље школовање. Прво бјежање из родитељске куће пред најездом усташа и црнокошуљаша било је почетком јуна 1942. године, а понављало се све до почетка Козарске офанзиве. Заробљена сам првих дана офанзиве и заједно са сестром, мајком и осталим комшијама спроведена у Градишку, а потом у казнионицу Стара Градишка, гдје смо провели недељу дана. Усташе су раздвојиле мушкарце од жена и дјеце. Мушкарце заробљенике радноспособне упутили су у Њемачку на рад. Послије неколико дана усташе су нас пребациле у Јабланац, гдје смо остали око недељу дана. Услиједио је покрет даље у логор Млака. Не сјећам се колико смо дана остали у овом логору. Били смо исцрпљени, гладни и жедни, јели смо зелене шљиве и траву. По наредби усташких власти овог логора одвојена су дјеца од мајки уз образложење да дјеца требају ићи у школу. Стрпани смо у запрежна кола и кренули у логор Јасеновац. На том путу глади и жеђи жене мјештанке су нам бацале по парче хљеба,

које смо халапљиво јели. По доласку у Јасеновац, не сјећам се да ли смо остали дан, два или три, али се сјећам да су нас стрпали у вагоне шталаре не водећи рачуна колико вагони могу примити путника логораша. Јаук, плач и умирање дјеце присутно је у сваком вагону. Једно јутро осванули смо у Сиску. Смјестили су нас на једну пољану, гдје смо затекли казане са водом. Скинули смо одјећу и предали на прање. Преко главног трга прешли смо пјешке голи носећи одјећу у рукама. Смјештени смо у једну дворану. Добили смо вечеру, обукли се и ту преспавали. Сутрадан су почели са одвајањем већих дјечака и дјевојчица. Трајало је то неколико дана. Упућивали су их у Јастребарско. Нас малу и нејаку дјецу смјестили су у једну салу у старом дијелу Сиска. Једном дневно одводили су нас преко моста на ручак. Посјећивале су нас жене мјештанке и узимале себи логорашку дјецу. Сјећам се једне жене, водила је женско дијете, али је тражила и мушко како би их отхранила и задржала као своју. Боравећи у тој загушљивој сали, угледала сам велику хрпу дјеце у једном од подрума и одмах сам помислила да су дјеца побијена, што чека и нас. И данас кад помислим на те дане сјетим се жене на бициклу која је долазила према нама. Окренула сам се према сестри и рекла – ова ће нас жена узети, што се и десило. Одведене смо у село Лукавац, удаљено 16 км од Сиска. Смјештене смо код двије породице, ја сам остала код ове жене, а сестра код друге. Добро сам пажена, док ми је сестра примала батине и поред слабог здравственог стања. Власник куће гдје сам смјештена био је партизански сарадник, што сам наравно касније сазнала. Захваљујући овој жени, сестру сам смјестила ближе себи, код боље породице. У овој кући сам остала до краја рата и дочекала ослобођење. По завршетку рата мајка ме је пронашла и одвела себи у село Бектезе код Пожеге. Ту ми није одговарало па сам се вратила код своје газдарице, гдје сам остала до 1950. године. То је вријеме великих радних акција у изградњи домовине. Омладина овог села тражила је да и ја обавезно идем, јер се изграђује моја Босна. Мајка ми је пронашла сестру и преселила се у Сарајево. У поратним посјетама овим логорима и мјестима гдје сам боравила остао ми је у сјећању детаљ када сам са логорашем Перицом, презимена се не сјећам, тражила да се отвори један бу-

нар у који је у током рата бачено око 1.500 отроване српске дјеце. Нашем захтјеву није удовољено“¹.

Милица Сабљић, фотографија из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука

The Testimony of Milica Sabljic

Milica Sabljic from the village Turjak near Gradiška testifies to the terrible conditions for women and children in the camps Stara Gradiška, Jablanac, Mlaka, Jasenovac and Sisak. She returned home in 1945.

¹ Збирка ЈУСП Доња Градина, рег. 1/24, фасц. 1, док. 9

Моја сјећања на логор и Други свјетски рат у периоду 1941—1945. године

Вељко Марић

Сјећање

УДК 343.819.5(497.13):929Марић В.

COBISS.RS-ID 143172097

DOI 10.7251/TOP2511171M

Напомена уредништва: Свједочење из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука објављујемо уз сагласност Добриле Кукољ, председнице Удружења

* * *

„Рођен сам 1934. године у селу Врбашка, од оца Николе и мајке Вукосаве, рођене Гончин, из села Совјак код Босанске Градишке. Због недостатка изворних матичних података, година рођења ми је вођена 1935. и 1934, за коју сам се определио по причању родбине као тачнију. Од рођења до 1941. године, друга половина године, живио сам у породици мога оца у родном селу. Спремали су ме да те јесени пођем у школу, с породичном намјером да ме школују за неку производну дјелатност мимо земљорадње. Томе сам се радовао, бити ћу неко и нешто што живот значи. Све то пада у воду једног августовског дана 1941. године, а то је мој први сусрет са ратом, злодјелима и смрти што је донио Други свјетски рат. Тога дана – лијеп сунчан дан, пролази група наоружаних војника – прва новообучена јединица усташа из Босанске Градишке – и одлази поред моје куће у правцу села Брдо Милошево и Совјак. Обадва ова села су настањена блиским комшијама и најближим рођацима – стриче-

ви и рођена браћа моје мајке Гончини из Совјака. Пред сумрак се усташка јединица враћа за Градишку, а за њима јаук и ужаси. Поубијали су све мушкарце из Брда Милошевог и Совјака, од 20 до 40 година старости, међу њима најстарији Илија Гончин, рођени стриц моје мајке, коју је он као малу отхранио, и најмлађи, 18-годишњак, његов син Благоја. У то вријеме, вријеме дизања устанка на Козари, Нијемци и усташе су истурили предстраже, веће или мање јачине, у сва села према Козари, па тако и моје село Врбашка, гдје се налазила школа у коју сам требао поћи, а тај простор доминирао је раскрсницом цеста од Градишке према Подградцима, једним краком, и другим према Дубици, односно према селу Орахова, којом су доминирале усташе. Поучени нечовјечним чином домаћих издајника у претходном масакру, окупљају се људи, нападају утврђења на школи и мосту звани Петнаести – јесен 1941. године. Тада престаје живот сељака неколико села из тог краја, а и мој у родним кућама. Престаје се јести своја кукуруза и пити млијеко од своје краве, иде се у кућу рођака и комшија према Козари. Тако моја породица, жене и дјеца одлазимо, бјежимо у мајчин род, гдје су мушкарци побијени па се здружи туга са невољом. Одраслији мушкарци одоше на положај, како се то тада звало, чувати нејач у Козари даноноћно, тако цијелу зиму 1941. на 1942. годину. Долази прољеће 1942. године, сваког дана све дрскије наваљују и нападају домаћи изроди вођени петоколоницима, на поткозарска села, пале, пљачкају, убијају све живо што се миче пред њима. Горе куће, штале, шупе, алатке за пољопривреду, све што служи за одржавање живота. Топови са зицина Старе Градишке свакодневно испаљују плотуне граната по положајима које држе одрасли мушкарци и снажније дјевојке, углавном по селима у границама домета. Врбашка, Бистрица, Јелићи и Требовљани, и мушко и женско, брани Козару, брани своју породицу, а заузврат јој непријатељ шаље Трећу офанзиву. Траје борба 40 дана и 40 ноћи, у то вријеме домаћин, муж, брат и сваки житељ Поткозарја на положају животом брани родно огњиште, своју Козару, а иза леђа домаћица, супруга, рађа потомка. Тако је моја мајка у мају 1942. године родила мог млађег брата у потоку Писарић у Совјаку. Издаде снага малобројне браниоце па нас непријатељ право из Козаре претјера преко Саве у сабирне логоре, односно цио тај дио Поткозарја некадашњег Градишког среза на пољане код Старе Градишке, простор који заузимају двије

ријеке, Велики и Мали Струг, пољана звана Сићарница. Из авиона су бацани леци по Козари при крају Треће офанзиве да се народ спреми и пређе преко Саве за пар дана док окупатор не пречисти Козару од партизана. Све је била подла лаж а џаба нам је било такво сазнање кад су нам иза леђа три непријатељска строја, задњи пљачкаши који су побили и опљачкали на шта су наишли, све са врха Козаре до моста званог Петнаести. Тако сам и ја са дијелом најуже породице смјештен на Сићарнице, на саму обалу Великог Струга. На пољима Сићарнице уз ријеку Стругови код Старе Градишке у ствари је, по мојој визуелној процјени, а и хиљадама доказа судбина људи и породица које су ту прошле, био сабирни логор за разврставање житеља Козаре по начину на који ће бити ликвидирани до посљедњег. Та селекција је вршена од пада Козаре почетком јула 1942. до краја септембра –почетак октобра 1942. године. Прва селекција је извршена одмах по доласку на Сићарницу тако што су све мушкарце, а и млађе јаке, здраве жене способне за рад, одвојили и отјерали у Њемачку као заробљене партизане интернирце на присилни рад. Међу њима је одведен и мој отац Никола. Од дана када је отац одвојен од нас, јула 1942. године, до краја рата, односно до септембра 1945. године, нисмо ништа знали о њему, а тада су се враћали посљедњи интернирци и отац се са њима вратио сав изнурен, сломљен и болестан. Био је у радном логору цијело вријеме од избјеглиштва у Козару када је дигнут устанак па до краја 1945. године. Моја породица и ја нисмо имали куће ни крова над главом, нити свог извора хране, све нам је било спаљено, опљачкано и уништено и воћке сасјечене, све до посљедњег кокошињца сачињеног од плетеног прућа. Из сабирног логора на Сићарницама народ је одвођен и уништаван на разноразне начине – једни су интернирани на присилни рад у Њемачку, старији болеснији су убијани углавном изнад Ускока – мјесто на Сави више Старе Градишке, сада се зове Горњи Варош, дјеца су одвајана и слата у дјечије логоре, познати Сисак, Јастребарско, Ријека итд. Један дио мушке дјеце старије од 14 година су премјештени у један дио јасеновачког логора гдје су многи стрељани, а један број њих су прије црвеног пробоја ослободили банијски партизани и одвели на Банију, од којих су јачи отишли у партизане, а слабији остали прикривени код неких породица. Од стрељаних познавао сам Стојаковић Остоју – рођени брат моје супруге Невенке, од оних који су ослобо-

дили банијски партизани и одвели са собом добро сам познавао Вељић Михајла из Подградаца. По завршетку рата био је официр ЈНА, пензионисан као активни пуковник ЈНА, прикупио много података о дједи Козаре. Публициста Марино Зурл је за свој рад за 'проналажење ваших најмилијих', тако се звала рубрика у Арени, добио од логораша дјеце градишког Поткозарја викендицу под Козаром у Подградцима, гдје је подигнут споменик 'Рањена птица', а на улазу у Градишку из правца Козаре подигнута је осмогодишња школа 'Дјеца Козаре'. Сабирни логор на Сићарницама је убрзо растурен јер је то пољана коју плави ријека Сава и Стругови па је постојала опасност да хиљаде дјеце, жена и стараца погуши вода, а у исто вријеме не може да однесе лешеве. Из наведених разлога у септембру и октобру 1942. године логор је растурен, проширена је пропаганда преко усташа да се може вратити народ на Козару, неки покушаји су успјели, а многи су повратници поклани, везани једни за друге жицом и пуштени низ Саву са транспортом: 'Конвој за Србију'. Овај чин је назван повратнички логор са Стругова. Овај поступак непријатеља није могао убрзано ријешити проблем растурања логора, па се приступило одузимању мале дјеце од мајки, при чему су многе мајке стрељане јер нису дале дјецу, а дјеца су одведена преко Врбовљана, Млаке и Јабланца у дјечије логоре, познате Сисак, Јастребарско и Ријека и остале, гдје су многи помрли од глади и заразе у прљавштини и биједи. У школском дому у Сиску била је смјештена моја супруга Невенка са старијом сестром и братом. Спасени су од стране хрватског становништва, а најмлађи им брат Мирко Стојаковић у истом том логору је умро од глади и изнурености, био је сувише млад да би те страхоте преживио. Посљедњи дио логора је у критичном моменту растурен по селима на Псуњу, од Окучана лијево према Пакрацу, а десно према Славонској Пожеги. Моја породица је у томе ходу стигла до Голеша и Бијеле стијене под Псуњом, касна јесен, пада ситна хладна киша, не знамо гдје смо ни куда ћемо. Један старац Ђорђо Павић и његова супруга Драгиња помагали су мами и стрини око нас дјеце. Ја најстарији, 6-7 година, петоро нас је, а мој брат Милан, најмлађи, ни годину дана, рођен у збјегу у Козари, одлучили да бјежимо њима у правцу Саве, тамо је Козара. Лутали смо по кукурузима необраним све до близу села Гређани. Ту су нас открили неки становници Гређана, довели нас у село и сакрили у једну кућу новонаправљену, а неусељену. Кућа

једнога од браће Богичевића, нису нас смјели држати несакривене јер су све породице имале на вратима кућне листе са именима и животној доби који ту станују. Моја стрина Магдалена је била Пољацина, њена мајка Ана, три сестре и очух Рафајло Рак (болестан човјек) живјели су у Поткозарју, село Чатрња. Некако је ухваћена веза и јављено гдје смо. На неки начин је стринин очух добио пропусницу да из Славоније преведе кћерку са дјецом, а њена сестра по мајци Ангелина је добила пропусницу да преведе сестру са дјецом, дошли су по нас у Гређане и све нас повели. Зна се правило и налог је био да се појавимо у команду града, а онда добијемо исправе или транспорт, конвој за Србију. По савјету старијих Пољака домаћина, скривали су нас до краја рата пребацујући тамо-амо по шталама и кућама. Стрина је остала код мајке са својом кћерком, гдје смо се и често скривали, а остало већином код породица Виседечки и Павликовски, највише код Мартина и Розалије Павликовски. Тако ја и моја породица у Другом свјетском рату без игдје ишта провели смо 4,5 година живота по логорским пољима и туђим шталама, али преживисмо“¹.

The Testimony of Veljko Marić

Veljko Marić, from the village Vrbaška near Gradiška testifies about the Kozara Offensive. He stayed in concentration camp Sićarnica, after that in a Slavonian village Goleš, Bijeke stijene and Gređani. He returned home in the fall of 1945.

1 Збирка ЈУСП Доња Градина, рег. 1/24, фасц. 1, док. 5

Нит дјетињства нит старости

Даница Праштало¹

Сјећање

УДК 341.322.5(497.13):929Праштало Д.

COBISS.RS-ID 143173377

DOI 10.7251/TOP2511177P

Напомена уредништва: Свједочење из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука објављујемо уз сагласност Добриле Кукољ, председнице Удружења

* * *

„Све су године лијепе а била је лијепа и добра 1942. година, али та година за мене и моју породицу била је тужна, ружна и нерадо је се сјећам. По доласку у логор Јасеновац моја породица, моја мајка, млађи брат Милорад, сестре Милица и Љубица и ја Даница као најстарија – 8 година, на великим врућинама још смо морали да идемо на сунчање, између нас су се шетали усташе и носили кишобране. Застао би усташа код нас и рекао мојој мами: ‘Кујо партизанска, држи и рашири кишобран, да не поцрним’ затим је рекао мени – ‘ти дјечија наказо, лези на земљу и тако ћеш бити ђубар за земљу’, кад легнем на земљу стави ногу под мој врат па каже – ‘Српче, гледај у сунце док ти очи не побијеле тако да више не видиш Србе’, а моја мама држи кишобран отворен изнад његове главе док год он не каже да однесе до друге мајке, која исто држи дијете у наручју, тако исто понови као код мене. Често су скидали малу дјецу да буду на ‘сунчању’ па их увече ни мајка не може препознати. Сјећам се јасеновачких ноћи, биле су јако хладне јер смо имали само голу земљу гдје смо спавали. Најтеже је било без воде јер је нисмо имали иако је око нас била

¹ Даница Праштало преминула је 8. децембра 2020. године.

ријека Сава, а ноћу се чују запомагања – ‘воде, воде’, на која се нико није оглашавао, а онај ко је и стигао до обале Саве више се никад није ни вратио, или се утопио или је прешао керепом у Градину, из које се није вратио. Тако смо се веселили киши иако смо већ сву траву појели, била је гола земља па смо пили из удубљења са земље док се мајка није досјетила да простре своју сукњу на земљу па смо лежећи пили из ње. Натапали би усне кишницом што више да ублажимо бол сувих и испуцалих усана која су често крварила. Не знам да ли је било ‘боље’ кад је киша или сунце, једно и друго је било кобно за нас. Ноћи хладне а одјећа мокра, па би мајка сјела на земљу а нас четворо њој на ноге и тако наслоњени се лакше угријемо па и заспемо. Нашој мајци је било најтеже јер је још увијек дојила најмлађу Љубицу али није било млијека па је због глади одгризла мајчину брадавицу, сјећам се њиховог плача и мајчине муке, крвари а не може да нахрани гладну дјецу. Кад су дошли неки људи и жене у цивилу, почели су да одвајају мајке са више дјеце, гдје су и нас изабрали, тако је нашој муци у Јасеновцу дошао крај, већ је почетак зиме, лишће је опало, и нас одводе у сточне вагоне, који нас довозе у логор Сисак. Уводе нас у халу, ту су нас купали, шишали и одјећу дезинфиковали. Затим нас одвајају од мајки и одводе у бараке гдје су била само дјеца која су грчевито плакала и јаукала за мајкама, а само пар метара од наше бараке биле су наше мајке које су ограђене бодљикавом жицом такође плакале и јецале за својом дјецом. Нас дјецу су предводиле часне сестре које су нас тукле штапом не гледајући куда и како туку, тако су свакодневно односили мртву дјецу тачкама и тако смо тај приказ гледали и проживљавали сваки дан. Излазећи из бараке гледали смо жене у бодљикавим жицама како довикују своју дјецу, моја мајка је дозивала – ‘Данице, чувај ми дјецу, ти си најстарија’. Тога дана смо напустили Сисак, одводе нас у Загреб, гдје смо добили мало бољи смјештај, један кревет за четворо дјеце, али наше мајке су остале у Сиску па их касније одводе за Њемачку, од тога дана нисмо више чули за њу све до завршетка рата 1945. Боравећи у Загребу неко вријеме одводе нас у Јастребарско (мјесто поред Загреба), ту смо смјештени у самостану и баракама, тада поново одвајају старију дјецу од млађе, гдје су узели брата и мене и одводе нас у Копривницу. Мале сестре остају у Јастребарском, старија Милица, 4 године, остаје ту до краја рата, док млађу Љубицу мајка никад није пронашла. У Копривници нас двоје поново раздвајају, па мене одводе у домаћинство у село Си-

гетац, а Мићу у село Ботово, ту нас је мајка пронашла у августу 1945. године. У домаћинствима у којима смо боравили приморани смо да се прекрстимо у католичку вјеру и затим нас воде у цркву сваке недеље. Када је мајка дошла по нас води нас у село Међувође код своје сестре, а она се враћа да тражи млађе двије ћерке. Послије неког времена стиже мајка са Милицом и води нас у родно село Агинци, гдје на самом огњишту полако настављамо живот².

Даница Праштало, фотографија из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука

The Testimony of Danica Praštalo

Danica Praštalo testifies to the terrible conditions for women and children in the camps Jasenovac, Sisak and Jastrebarsko. She returned home in the fall of 1945.

² Дана 13. марта 2012. године дала је своје свједочење Градском удружењу бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука; Збирка ЈУСП Доња Градина, рег. 1/24, фасц. 1, док. 2

Моје свједочење

Милан Аћимовић¹

Сјећање

УДК 341.322.5(497.13):929Аћимовић М.

COBISS.RS-ID 143173889

DOI 10.7251/TOP2511181A

Напомена уредништва: Свједочење из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука објављујемо уз сагласност Добриле Кукољ, предсједнице Удружења

* * *

„До јуна 1942. године са породицом сам живио у селу Брекиња, општина Дубица, нас троје малољетне и нејаке дјеце, отац и мајка. Отац ми је већ био у партизанима. Све до јуна 1942. године имао сам у то вријеме срећно дјетињство, које је прекинуто усташко-њемачком окупацијом општине Дубица и њених села, уз честа одвођења мушког становништва у Дубицу. Мјештани мога села, као и сусједних села, међу њима и моја породица, повукли смо се у Козару. У Козари смо остали око три недјеље изнемогли, гладни и жедни, спавајући у шуми на гранама и колибама од прућа. Често су нас нападали и бомбардовали непријатељски војници и авиони. Било је много жртава: жена, дјеце и старца, много мртве стоке, што је одавало стравичну слику, јер су крв и лешеве на све стране. Као дијете од седам година гледао сам крв и лешеве на све стране, што се дубоко урезало у мојој души. У Козари смо заробљени од стране усташа и њемачких војника. У колони смо спроведени у Моштаницу, гдје је било збирно мјесто. Ту су нас раздвојили: жене и дјецу на једну, а старе и изнемогле на другу страну, које су побили ту пред нама. Биле су то усташе и црноко-

¹ Милан Аћимовић преминуо је 8. јуна 2019. године.

шуљаша. Колона заробљене дјеце и жена наставља пут даље према ријеци Уни, коју прелазимо преко оштећеног дрвеног моста. Настаје вриска, плач и јаук дјеце и жена плашећи се оштећеног моста преко којег је прелаз неизвјестан. Заробљеници траже воду, окупатори и крвници то не дозвољавају, псујући нам српску мајку и говорећи – биће воде на другој страни колико желите.

Из Хрватске Дубице спроведени смо у сабирни логор Церовљани. Такође и у овом логору раздвајају жене и дјецу на једну, а остале на другу страну. Овдје остајемо око седам дана боравећи на пољани, логору ограђеном бодљикавом жицом. Колона изнемоглих, гладних и болесних настављају пут пјешице у село Уштица, одакле нас скелом превозе у логор Јасеновац, логор пољана ограђена жицом. Присутна је велика исцрпљеност, глад и жеђ. Дневно смо примали по један оброк курузовог брашна замућеног млаком водом, од чега су дјеца оболијевала и стомаци отицали. Ту смо логоровали око два мјесеца у логору препуном заробљеника: жена, дјеце и стараца. Много заробљеника, логор ограничених могућности, животни услови неподношљиви, глад, жеђ, болест и лешеве присутни на сваком кораку. Свакодневно присутан транспорт заробљеника у вагонима шталарима и одлазак у непознатом правцу. Дошао је ред и на нас. Ноћу смо кренули и осванули у логору у Пакрацу, гдје смо остали три до четири дана. Становништво из тога краја, посебно жене, доносиле су нам хљеб и дијелиле кроз бодљикаву жицу. Из пакрачког логора и уз наше логорске патње и муке пребачени смо у Дарувар, гдје смо остали недјељу дана. Према усташким упутама, сеоско становништво тога краја долазило је у логор и тражило радну снагу за рад на њиховим имањима. Тако сам ја са сестром и мајком отишао у село Тројеглав и распоређени смо код тројице домаћина: мајка са братом у једну, сестра у другу, а ја у трећу кућу. Нисмо били у контакту и овдје смо остали скоро годину дана, чували смо стоку и обављали друге пољопривредне послове. На моју срећу, распоређен сам код Србина газде. Спавао сам у штали на палачама, изнад стоке, а испод тавана. Имали смо три obroка хране са шнитом хљеба.

У јесен 1943. године почели смо се враћати у своја родна села. Кад смо дошли, затекли смо попаљене куће и штале. Да би преживјели, двије-три породице окупљале се у мање оштећеним и попаљеним кућама. Често смо бјежали у оближњу шуму скривајући се испред

учесталих напада усташа и Нијемаца. У селу сам дочекао слободу и ослобођење”².

Милан Аћимовић, фотографија из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука

The Testimony of Milan Aćimović

Milan Aćimović, from the village Brekinja near Kozarska Dubica testifies about the Kozara Offensive and his broken childhood. He stayed in concentration camps Cerovljani, Uštica after that in a Slavonian village Trojeglav. He returned home in the fall of 1943.

² Дана 7. марта 2012. године дао је своје свједочење Градском удружењу бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука; Збирка ЈУСП Доња Градина, рег. 1/24, фасц. 1, док. 1

Моје сјећање на Други свјетски рат

Томо Лучић¹

Сјећање

УДК 316.6:159.953(497.15Жепче)Лучић Т.

COBISS.RS-ID 143180801

DOI 10.7251/TOP2511185L

Напомена уредништва: Свједочење из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука објављујемо уз сагласност Добриле Кукољ, председнице Удружења

* * *

„Рођен сам 1. 3. 1931. године у селу Бистрица, општина Жепче, Срез Жепче. Мој отац Петар (1910) је живио у заједничком домаћинству са стрицем Душаном (1911), који је био службеник у Срезу Жепче. Моја мајка Алексић Босилка рођена је у Брезовим Данама. Родитељи и стриц су живјели у заједничком домаћинству са бабом Лучић Василијом, удовом погинулог Лучић Саве Томом, бившег земљорадника из села Бистрице, Среза Жепачког, Бановине Дринске. Мој покојни дјед је био редов 2. чете 1. батаљона 1. пјешадијског пука 1. чете Добровољачке дивизије у Добруци, одликован (О.В.З.М) сребрном Карађорђевој звездом са мачевима, по указу Министарства војске и морнарице Ађ. бр. 28833 од 22. 9. 1938 године. Пошто сам ја најстарији унук, дали су ми име Томо по покојном дједу.

Основну школу похађао сам у Жепчу. Рат ме је затекао у трећем разреду. Шестог априла учитељ Момчило Момчиловић је распустио мој разред, а мене и Илију Борбарића је задужио да сваке седмице идемо његовој госпоји да јој пљевимо башту. Ја и Илија смо били нај-

¹ Томо Лучић преминуо је у августу 2023. године

бољи ученици у разреду. Касније сам сазнао да је мој учитељ био члан усташке организације од 1934. године.

Нову кућу смо направили 1939. године и имали смо помоћне објекте. Од стоке смо имали два вола, четири краве буше и коња. Живјели смо у заједничком домаћинству, моји родитељи Перо и Босиљка, браћа Димитрије, Милан и сестре Милева и Мара, баба Василија, стриц Душан и његова супруга Мара.

Моје село је било мјешовито, пола села су Хрвати, а пола Срби. Хрвати су одмах срдачно прихватили НДХ. Многи су одмах ступили у усташку војску. Добро се сјећам Бритвар Јозана (Јозо) који је долазио мојој кући за Божић, славу и ишао са оцем и стриком у лов. Одмах је ступио у усташе. Много их је отишло на Источни фронт: Јурић Анто Антеља и многи други.

Сјећам се, стриц је одмах био отпуштен са посла из Среза. Након извјесног времена, оде стриц у Срез да прими плату. Усташе су га одмах затвориле. Када је то покојна баба сазнала, отишла је код шумара Стјепана Христића, који је становао у Кисељаку, који је удаљен од моје куће 1,5 километар. Моја баба је молила Стјепана шумара да он ургира да стрица пусте из затвора. Тада је Стјепан напао бабу и рекао јој да у њеној кући виси слика краља Петра. Баба му је рекла да то није истина, једино на зиду виси икона Светог Јована. Лугар је тада условио бабу да му да краву и одмах ће га пустити. Баба је дошла и пошто сам ја био најстарији унук, она ми је рекла: 'Сине, одвешћемо Пераву јуницу'. Ја сам узео тзв. приузу и одвели смо Пераву лугару. Након два сата стрица су пустили и он је дошао кући. Отац и стриц нису смјели спавати у кући, него су спавали у оближњој шуми, такозваној Косици, која је била удаљена 1 км од куће.

Била је недеља јуна мјесеца 1941. године. Кад смо вечерали, отац рече стрицу: 'Вечерас нећемо ићи'. Ми остали смо знали гдје неће ићи. Те вечери око 11 сати батерије се усијаше на прозоре и закуцаше на врата. Покојна баба отвори врата и усташе уђоше у кућу и дадоше рок од пет минута да изађемо и напустимо кућу. То је саопштио Анто Драгичевић који је био из села Ловница, он је био радник који је радио код бабиног брата Дабић Луке, који је био 'шкрибан' у Каменици. Када је Анто саопштио да напустимо кућу, баба је рекла: 'Немој, Анто, молим те'. Тада ју је Анто ударио кундаком у груди, баба је пала, ми смо дјеца легли по баби да је заштитимо. Усташе су нас истјерале из куће и узели кључ.

Онда су нас почели водити – спроводити на ‘цесту’ гдје су нас чекала запрежна кола. Кад су нас спроводили у Жепче, комшије Хрвати су стајали и обезбјеђивали да нико не би покушао побјећи. У Жепчу смо укрцани у ‘Г’ вагоне, стигли смо за 4 сата у Завидовиће и ту су нас затворили у школу.

Ту смо у школи били једну седмицу. Наше комшије, рођаци, доносили су нам храну, а усташе нису дозволиле да нам предају храну. Тада је завладала глад јер нисмо имали ни хране ни воде. Усташе су са часним сестрама давали по једну кашику пуре дневно по једном дјетету. Пошто сам ја био најстарији, ја сам ишао да примим пуру. Часна сестра питала је: ‘Колико вас има?’ Када сам ја рекао колико нас има, часна сестра ми је ударила шамар по лијевом уву. Тада ми је пукла бубна опна у уху, и крв је почела да цури низ лице. Када ми је ударила шамар опсовала ми је мајку српску.

Не сјећам се колико смо дана били затворени у школи. Једног дана у рану зору око 3 или 4 сата проведени смо на жељезничку станицу у Завидовићу. Одавде су нас транспортовали за Босански Брод, у који смо стигли око 15 часова. Када смо стигли у Брод, онда су нас почели спроводити преко моста ријеке Саве, који је био оштећен, преко греда су биле паране даске. Киша нас је пратила, били смо окупани, покисли, као што се каже, као мишеви.

Када смо прешли у Славонски Брод и кретали се улицом, из кућа су нас гађали цјепаницама и псовали нам српску мајку и викали: ‘Побијте говна и баците их у Саву!’. На кућама су биле исписане пароле ‘Живио Анте Павелић и НДХ’.

Када смо стигли на жељезничку станицу, мокри, гладни, укрцани смо у ‘Г’ вагоне, врата су затворили, ту смо имали проблема, било је загушљиво, нисмо имали хране, воде, ни санитарних услова.

Путовали смо цијелу ноћ до логора у Славонској Пожеги. Логор је био смјештен у бараке – хангаре бивше југословенске краљевине. Логор је био ограђен бодљикавом жицом која је била висока 2 метра. Уз жицу, на сваком ћошку биле су подигнуте стражаре.

Прије него смо били смјештени у бараке, цијели дан смо задржани пред бараком у којој су тражили дукате и осталу вриједну робу која је била ушивана у ревере капута. Прије одузимања вриједних ствари питали су оца да ли хоће примити римокатоличку вјеру. Отац је рекао да неће ни он, нити дјеца као и цијела породица. Тада су тукли до смрти моје родитеље, а усташке жене су тукле бабу, мајку и стрину.

Добро се сјећам Тодора Веселиновића коме су нашли значку округлу од метала на којој је био краљ Петар II Карађорђевић. Он је морао ту значку сажвакати и прогутати пјевајући пјесму 'Краљу Перо ала си надрљо'.

Послије тог прегледа одвели су нас у бараке – хангаре које су биле бетониране, нису имале патос. У бараци смо лежали поред зида с обје стране. Лежали смо на слами, није било ћебади нити јастука. Слама је била пуна измета – фекалија, јер смо сви имали пролив. За јело смо добијали чорбу од кукурузног брашна без соли и масноће. Хљеб нисмо имали уопште, глад смо трпили, наш лични изглед је био као костур.

Пошто ми је додијала глад, купио сам огуљине краставаца и воћа које су сељаци остављали у хладовини када су се враћали са пијаце. Када они оду ми смо ту огуљину са штапићима примицали и јели. Када су сељаци Хрвати примијетили да ми ту огуљину користимо – једемо пребацивали су је преко цесте.

Сваки дан су нас изгонили из бараке да купимо ситне каменчиће, да их носимо у рукама на једну гомилицу. То смо радили када је била висока температура у времену од 12 до 15 сати. То смо радили кад је киша падала, или ако је било невријеме (киша и град), тада су нас истјеривали из барака да покиснемо.

Остао ми је један стравичан приказ када смо купили каменчиће. Један мали усташа, који је био дијете, имао је 10 година, носио је усташку униформу са пиштољем око појаса. Позвао је попа проту и почупао му сиједу браду. Када је почупао браду, онда му је пуцао из пиштоља у главу и убио га. Тај злочиначки приказ ми смо морали проматрати.

Моје ухо је стално цурило, стално је цурио гној и сукрвица низ лице, нисам имао вату да ставим у ухо. Мушице су стално нападале, било ме је страх да се уцрва. Једно јутро је дошла болничарка и питала има ли неко болестан и ја сам се јавио једини из бараке. Болничарка је рекла да ће доћи касније по мене (у логор је дошао међународни Црвени крст). Она је дошла по мене око 14 сати и одвела ме у бараку код љекара. Тамо сам затекао три љекара у бијелим мантилима са усташким капама на којима је био амблем 'У'. Питали су ме шта ме боли, ја сам одговорио ухо (нисам им смио рећи да ме је ударила часна сестра). Када сам сјео на столицу, тада је један усташа стао иза мојих леђа и ухватио ме за косу и заврнуо главу позади, а

други ми је усташа ставио 'кољачку каму' на врат, а трећи усташа је стао испред мене и рекао: 'Када ја рекнем три да је глава одсјечена'. Усташа поче бројати: 'Један, два'. Када је рекао 'два', ја сам стравично крикнуо, а усташа који је стајао позади и држао ми главу заврнуту, подигао ме са столице, ударио ногом у леђа и ја сам се дочекао на зид. Усташе су се смијале грохотом. Врата су била отворена, ја сам ишао ходником бојећи се да ће ми у том моменту пуцати у леђа. Дошао сам у бараку плачући.

Од великог страха био сам занијемно, нисам уопште говорио један мјесец.

Логор је био препун, крцат. Мислим на вријеме послје прегледа Црвеног крста о стању логораша у логору. Једног јутра рекоше нам да изађемо из барака и да се постројимо. Тада је колона кренула према граду - жељезничкој станици. Када смо дошли на жељезничку станицу, једна композиција је већ била укрцана и воз је кренуо. Нама је било жао што ми нисмо у тој композицији. Касније смо сазнали да је та колона кренула према Јасеновцу и да су сви побијени на 'скели' и побацани у Саву.

Ми смо такође укрцани у 'Г' вагоне, путовали смо око дан без хране, воде и санитарних услова. Нисмо знали гдје идемо. Воз је стигао отприлике око 16 часова. Усташе отворише врата и повикаше да излазимо ван. Повели су нас напријед, гдје је стајао путнички воз у који смо ушли. Кад смо ушли у воз, то мјесто је било Земунски Усјек. Када смо ушли у воз, усташе су нам дали канте од 5 литара у којима је чај. Ми нисмо смјели пити чај, јер смо једни другима давали знак очима - мимиком да не пијемо чај.

Путнички воз је стигао на одредиште у Земун. Када је стигао на жељезничку станицу, тада су усташе изашле из воза. Пред станицом су били постројени Недићеви војници. Усташе су предале списак нас који смо били у возу Недићевим јединицама. Тада су недићевци ушли у воз са узвицима: 'Здраво, браћо Срби!'. Питали су нас шта нам је то у тим кантама. Ми смо одговорили чај. Они су нам рекли да тај чај проспемо кроз прозор. Рекли су: 'У Србији вас чека бели хлеб и млеко'. Воз је кренуо према Београду. Недићеви војници - наши пратиоци су нам рекли да усташама говоримо погрдне ријечи. Ми нисмо хтјели ништа говорити усташама, једноставно смо ћутали.

Воз је стигао у Београд - Топчидер. Ту су биле прихватне бараке за протјеране Србе из НДХ. Тада су у воз ушли љекари и болничари.

ри, болесне су прегледали и дали нам упутство, пошто смо исцрпљени, да мало једемо бијелог хљеба и млијека, да ће нам храну давати свака два сата, те су нам давали млијеко и бијели хљеб. Композиција – воз је кренуо за Смедеревску Паланку. У возу су сваких два сата давали храну.

Када смо стигли у Смедеревску Паланку били смо смјештени у школу – гимназију. Ту смо имали добар смјештај – сламарице, ћебад, јастуке. Имали смо љекарску његу.

У Паланци смо задржани један мјесец дана уз љекарску његу. Када смо се добро опоравили, тада су нас упутили у села, гдје смо остали до завршетка Другог свјетског рата².

Томо Лучић са Добрилом Кукољ, фотографија из архиве Градског удружења бивших логораша Другог свјетског рата и њихових потомака Бања Лука

The Testimony of Tomo Lučić

Tomo Lučić, from the village Bistrica near Žepče testifies about the situation in Žepče under Independent State of Croatia. He stayed in concentration camp Slavonska Požega and after that in a Serbian village Smederevska Palanka.

² Збирка ЈУСП Доња Градина, рег. 1/24, фасц. 1, док. 4

Неиспричана прича

Василије Шиник

In memoriam

УДК 316.6:159.953(497.15Цимироти):929

COBISS.RS-ID 143174657

DOI 10.7251/TOP2511191S

Цимироти и Драгељи су сусједна села и уско су везана родбински и судбински. Заједничка им је била црква и школа, заједнички млинови на Лубини, заједничка им бише и ратна страдања, која их задесише од 1941. до 1945. године. Искусили су избјеглиштво, страдања прије и у самој офанзиви, усташке логоре, раздвајања супружника, отимање дјеце. Оно мало становништва које се крило и није доспјело у логоре и оно које се некако извукло из логора чинило је ту некакву биолошку масу. Већином су то биле жене, те старо и нејако. Почели су прикупљати разбјежалу стоку, понешто земље обрађивати, орати и сијати, да би се некако прехранило оно преосталих гладних уста, а требало је и припремати се за предстојећу зиму. Година '43. почела је нешто мирније. Нијемци и усташе су овај простор сматрали територијом очишћеном од шумњака (то им је био погрдни назив за партизане), на којој није било фронталног сукоба. Повремено би наилазиле непријатељске патроле различитих војски. За Нијемце није било чути да су некога убили, док су усташе у својим походима оне који се нису посакривали и побјегли убијали и ако се шта затекло опљачкали. У неколико наврата наилазиле су и черкеске патроле. Тај дивљи народ на дивљим коњима са далеког Кавказа упамћен је не само по убијању, већ и по силовању. Посебно су запамћени по злочину над 13 скојевки из Грбаваца, који се десио следеће, '44. ратне године.

Црква на Главици, која је до Козарске офанзиве била на линији фронта (и сад су видљиви трагови њемачких и усташких бункера), није срушена прије, а ни у офанзиви. А онда у априлу 1943. неочекивано у рану зору чула се звоњава цркве – пошто нико није дошао

од мјештана цркви, зликовци су се иживљавали на овој Божијој светињи. Спалили су је до темеља и звоно оборили на земљу, лупали су по обореном звону, на коме су настале видне пукотине, и у току дана напустиле овај терен.

Школа се налазила на раскрсници између села Цимирота и Драгеља¹ и њу су заједно похађала дјеца ова два села. У самом дворишту школе налазило се стратиште, на којем је убијено четрнаесторо недужних цивила. У углу дворишта, на сјеверозападној страни, један омањи ћошак био је ограђен дрвеном тарабом, на ком је стајао искривљен дрвени крст за убијене у усташко-њемачкој одмазди.

У септембру ратне 1943. године, једна партизанска тројка извршила је убиство једног њемачког војника, а већ следећег дана услиједила је усташко-њемачка одмазда над цивилима ова два села и случајним намјерницима. Побили су их на најсвирепији начин без обзира на пол и узраст. О овом стравичном покољу који је извршен над цивилима Драгеља, Цимирота и случајним намјерницима који су се ту затекли, иако се много знало (било је доста живих свједока), мало се причало и није било пожељно да се о томе говори. Власти су касније сачиниле, како и за све остале, тако и за ова два села, спискове страдалих у Другом свјетском рату. На једном су били уписани борци НОР-а, носиоци Споменице 1941, а на другом сви страдали као жртве фашистичког терора и из тог списка тешко је било утврђивати датуме и околности страдања. О овом догађају писао је покојни Богдан Шмитран, тада официр ЈНА у пензији, у својој књизи „Хроника села Грбавци“ у издању „Просвете“, 2002. године. У дионици Други свјетски рат, под насловом „Покољ у Драгељима“, преноси писање ратног новинара Ђурђа Павића у ратном листу „Глас“ за септембар 1943. године о монструозности усташких кољача, не наводећи зашто је дошло до тог масакра. Аутор наводи повод: убиство њемачког официра и посљедице: одмазду над 52 Драгељчана и 4 Грбовчана и да су заплијењена два камиона. Даље наводи да су камионе воловима из Драгеља још у току ноћи превезли у Горње Подградце на слободну територију.

О овом догађају наш завичајни писац Данило Карапетровић издао је књигу под називом „Злочин у Драгељима и Цимиротима 10. септембра 1943 године“. Он такође преноси извјештавање рат-

1 Села се налазе на подручју града Градишка.

ног новинара Ђурђа Павића, а други извор му је књига „Хроника села Грбавци“ аутора Богдана Шмитрана.

* * *

Њемачки официр са возачем и пратиоцем, на мотоциклу са приколицом, 9. септембра обилазио је овај терен, а рута му је била пут од Градишке преко Драгеља и Цимирота до Кијеваца и назад. Партизанска тројка примијетила их је и, кад су били у повратку, а то су били вечерњи сати, направила им је засједу на низбрдици изнад школе. Запуцали су и мотор је слетио с пута према врелу „Точак“. Официр је рањен, а возач и пратилац су неповријеђени побјегли. Прикрили су се у оближњој шуми, попели на дрво и из крошње дрвета посматрали даљи ток догађања. Ова партизанска тројка дошла је до мјеста слијетања мотора, затекли су преврнут мотор и рањеног њемачког официра. Нашли су тезгере код оближње куће, натоварили су га и пренијели на пут испод брда Превије. Ту су га догукли и након тога, повукли су се са мјеста догађаја. Кад се добро смрачило, возач и пратилац официра сишли су са дрвета и упутили се према првој усташкој постаји. Обавијестили су их о оном што се догодило, а ови су даље вијест о страдању официра пренијели њемачкој команди у Градишци.

У току исте ноћи организована је одмазда, која је сутрадан извршена. За извршиоце су ангажоване усташе из логора Стара Градишка и околних усташких постаја, који су добро познавали терен. Са бројним снагама, у рану зору, направили су обруч око ова два села и кренули по кућама са сабирањем затеченог становништва и тјерање на мјеста ликвидација.

У овој одмазди усташе су биле извршиоци кољачи, а Нијемци бројачи. Крагујевачке жртве од њемачких егзекутора убијани су метком, док ове наше жртве од усташких ни метак нису заслужили и ликвидације су вршене на описани начин. Том приликом, поред наведеног броја побијених Драгељчана и Грбавчана, на стратиштима у Цимиротима побијено је: Јањски Крејин гај 14, кућа Милана Видачковића 23, Гробље 3, Стара школа 13, и још троје случајних намјерника, Стево Бјеловук из Драгеља, Мирко Ђукић из Церовљана и Мирко Грујчић из Кијеваца, са још појединачних шест убиства-

ва. Тиме је не само испуњен број сто за једнога, већ је драстично премашен. Убијено је укупно 59 Цимиороћана и троје намјерника. Оно преживјелих у селу, а тај број је био мањи од побијених, неколико наредних дана преносили су мртве и сахрањивали на мјесно гробље. Једино стратиште које није уписано у стратишта за Цимироте је Стара школа. Потомци тих жртава су то мјесто обиљежили мермерним спомеником и на њему су уписали своје побијене сроднике по именима и презименима.

Покојна Петра Блесић са супругом Марком имала је петоро дјеце. Живјели су у засеоку Брђани и кућа им је била неких стотину метара удаљена од главног пута. Отјерани су у логор Стара Градишка. Супруга Марка и двоје мушке дјеце више није видјела и за њих постоји податак да су живот окончали у логору Јасеновац 1942. године. Троје женске дјеце је извела из логора и довела кући у Цимироте. Због немаштине кћер Живку је дала у најам породици Поповић из Церовљана. Тог кобног дана усташе су јој опколиле кућу и на њене очи заклале двоје дјеце, а потом су у њу испуцали из пушака и она је пала преко већ мртвих дјечијих тијела. Да би били сигурни и да би је убројали у мртве, прије одласка са овог крвавог пира изболи су је бајонетима и отишли даље. Пред крај дана, кад су усташе завршиле свој крвави посао и и напустили села а народ се почео искупљати, неко је примијетио да је Петра још жива. Њена најстарија сестра Стоја, удата у Чатрњи у породицу Ковачевића, некако је организовала да се недоклана Петра превезе у Градишку и смјести у болницу. Њој су тјелесне ране извидане, а шта је са душевним ранама то нико није сазнао и ту је тајну у гроб однијела. Петра се вратила у село, а вратила је и Живку из најма као једину преживјелу. Кад је Живка стасала у дјевојку, удала се за Димитрију Шиника и одлучили су да живе на Петрином скромном имању. Напредовали су као породица и направили нову кућу уз главни сеоски пут и ту изродили двоје мушке дјеце.

Милош Видачковић, син Милана и Јованке, као дијете од шест година преживио је покољ гдје је на једном мјесту убијено двадесет и троје недужних. Кад су усташе у кућу сатјерале искупљени народ и кад је већ било извјесно да ће клање почети, неко је дијете гурнуо под кревет, гдје је он обамро од страха гледајући шта се догађа. Кад су усташе отишле и народ се почео искупљати, испод гомиле људских тјелеса и потока крви, на запрепаштење присутних, појавило

се неповријеђено дијете, у коме су препознали малог Милоша. Оца су му убили, док мајке тог јутра није било, из неких разлога била је одсутна и преживјела је покољ. Причали су његови вршњаци да Милош, до тада здраво дијете, није имао здравствених проблема, од тада је имао честе наступе падавице, што га је дуго држало и много кидало. Дјеца су то знала и прилијетали су му и држали да би било што мање самоповређивања. Након рата мајка му се преудала у Бистрицу за Марка Чекича, са собом је одвела и Милоша².

Instead of conclusion

Vasilje Šinik presents informations about the suffering of the villagers of Cimiroti and Dragelji near Gradiška during the World War II under Independent State of Croatia. These are significant data for the synthesis of the suffering of the Gradiška area.

² Записано 4. јуна 2023. године у Градишци.

СТАВОВИ

Perspectives

Nasilje nad Romkinjama u okupiranoj Srbiji — o značaju istraživanja jedne teme

Dr Kristina Jorgić Stepanović

kustos-istoričar, v. d. zamenika
direktora Spomen-park „Kragujevački
oktobar“, Kragujevac
kjorgic@gmail.com

Informativni prilog

УДК 341.485(=914.99)»1941/1945»

COBISS.RS-ID 143174913

DOI 10.7251/TOP2511199J

Instrumentalizacija rodno zasnovanog i seksualnog nasilja u svrhu prenošenja narativa o ratu i genocidu koji odgovaraju određenim interesima ne predstavlja nov fenomen. Kako primećuje Elizabeta Hajneman (Elizabeth Heinemann), „predstave o seksualnom nasilju u ratu ne nastaju neposredno nakon događaja; naprotiv, one su često deo samog sukoba“. ¹ Prikazi seksualnog nasilja neretko se koriste u funkciji učvršćivanja ratnih strana, ali ko će (p)ostati vidljiv, odnosno nevidljiv i čiji se narativi pojačavaju, a čiji glasovi utišavaju — u velikoj meri zavisi od političkih i društvenih percepcija sukoba i faktora koji su do njega doveli. ² Iskustva koja odstupaju od glavnog narativa postaju teško izreciva i vremenom nestaju. Rodno zasnovano i seksualno nasilje sa svim svojim duboko ličnim, ali i društvenim posledicama ponekad se ignoriše, pogrešno predstavlja ili namerno zamagljuje. ³

Problem (ne)vidljivosti žrtava navedenih oblika nasilja prisutan je i u istraživanjima o Holokaustu. Iako je dugo vladalo mišljenje da je beleženje slučaja seksualnog nasilja u kontekstu Holokausta bilo tabu tema, pažljiviji pogled na istorijske izvore otkrio nam je prilično

1 Elizabeth D. Heineman, “Introduction”, in *Sexual Violence in Conflict Zones: From the Ancient World to the Era of Human Rights*, ed. Elizabeth D. Heineman, Philadelphia 2011, 1—21.

2 V. Geetha, *Undoing Impunity: Speech After Sexual Violence*, New Delhi 2016), 4-12.

3 Dorota Glowacka, Regina Mühlhäuser, “Gender-Based and Sexual Violence in the Holocaust: On the Importance of Writing this History Today”, *The Journal of Holocaust Research*, n. 38(3—4), 2024, 173—174.

drugačiju sliku. Dok su Drugi svetski rat i Holokaust još trajali, slučajevi silovanja i seksualnog nasilja koje su počinili nemački vojnici i njihovi saradnici prikupljeni su i objavljivani kako bi se skrenula pažnja na užasne zločine nad Jevrejima i apelovalo za vojnu pomoć. Jedan od primera je *Crna knjiga poljskog jevrejstva* (*The Black Book of Polish Jewry*), koju je u Sjedinjenim Američkim Državama u decembru 1943. objavila grupa prognanih poljskih Jevreja.⁴ Po okončanju Drugog svetskog rata, mnogi preživeli, odnosno preživele, osećale su potrebu da se suoče sa traumom. Međutim, njihove izjave često su bile kratke i svedene na samu činjenicu. Ponekad su korišćeni eufemistički izrazi da bi preneli određeni oblik seksualnog nasilja, poput rečenice „žene su bile opljačkane“.⁵ Ipak, ove početne inicijative za beleženje iskustava seksualnog nasilja bile su prekinute sredinom 1950-ih, delimično zbog stigmatizacije i sramoćenja preživelih. Kako je ukazala Na'ama Šik (Na'ama Shik), ovome je doprinelo i to što su savremenici, uključujući i druge preživele, optuživali žene za nemoralnost, tvrdeći da su neke od njih „koristile svoju seksualnost i prostituciju kako bi preživele“.⁶

Suđenja nemačkom vojnom koru takođe su pokazala potencijal instrumentalizacije seksualnog nasilja. Kada je bivši vrhovni komandant nemačke vojske, Erik fon Manštajn (Erich von Manstein), svedočio na Nirnberskom procesu, odabrao je da ispriča priču o dvojici vojnika iz svoje jedinice koji su bili osuđeni na smrt zbog silovanja jedne Ruskinje.⁷ Istraživači ne mogu da ne zapaze jasnu diskrepanciju ne samo

4 Publikacija je sadržavala brojne iskaze očevidaca koji su opisivali nacističke zločine, uključujući seksualno mučenje, silovanje i seksualno ropstvo.

5 Natalia Aleksion, “Holocaust Testimonies in Eastern Europe in the Immediate Postwar Period,” in: *Our Courage: Jews in Europe 1945–48*, ed. Kata Bohus, Atina Grossmann, Werner Hanak, and Mirjam Wenzel, Berlin 2020, 28–43.

6 Na'ama Shik, “Description and Silence. Sexual Abuse in Early and Later Testimonies of Survivors and the Emergence of the Israeli Narrative”, *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, vol. 27(4), 2021, 481–494.

7 Preuzeto iz transkripta nirnberskih suđenja glavnim ratnim zločincima, u periodu od 14. novembra 1945. do 1. oktobra 1946. Pošto sud nikada nije istražio tu priču, danas se ne zna da li je izjava bila stvarna ili izmišljena. Međutim, Bek je pokazala da je smrtna kazna za vojnike Vermahta koji su počinili silovanje u praksi bila izuzetak. Videti: Birgit Beck, “Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht”, in: *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*, ed. Roger Chickering, Stig Förster, and Bernd Greiner, Cambridge 2005, 317–331.

u narativima, već i u samom doživljaju ovakvih zlodela: dok su tokom rata nemački vojnici mogli doživljavati seksualno nasilje kao izraz muške snage, pa čak i časti, posleratni nemački narativi prikazivali su vojnike koji su počinili silovanje kao pojedince koji su naneli vojci ogromnu sramotu. Izveštaji o seksualnom nasilju tako su postali snažno sredstvo za 'preispitivanje' vojne i nacionalne čestitosti, odnosno varvarstva.⁸

Iako su većina žrtava seksualnog i rodno zasnovanog nasilja bile žene i devojčice različitih nacionalnosti i verskih pripadnosti, različiti oblici seksualnog nasilja su, kako pokazuju novija istraživanja, bili počinjeni i nad dečacima i muškarcima. Sve veći broj istraživanja na ovu temu govori nam o različitim rodnim konfiguracijama seksualnog nasilja tokom Holokausta, te da ova vrsta nasilja dobija različita značenja u zavisnosti od toga da li je usmerena ka ženama, muškarcima ili nebinarim osobama.⁹ To da li su određeni postupci uopšte shvatani kao *seksualni* takođe je zavisilo od predstava o rodu i telu. Na primer, u koncentracionim logorima svi zatvorenici su bili prisiljeni da se svuku, ali je značenje tog čina bilo različito. Tako je, recimo, primoravanje žena da skinu košulju obično doživljavano kao seksualno poniženje, dok se isti postupak kod muškaraca uglavnom nije tumačio na isti način.

Značajan doprinos poznavanju seksualnog i rodno zasnovanog nasilja nad Romkinjama za vreme Drugog svetskog rata dala je Justina Matkowska (Justyne Matkowska), fokusirajući se na prostor okupirane Poljske. Korišćenjem svedočenja preživelih Romkinja iz Šoa fondacije (USC Shoah Foundation archive), Matkowska je ukazala na to da su iskustva Romkinja kao dvostruko marginalizovanih — i po etničkoj i po rodnoj osnovi — često ostajala van dominantnih narativa o Holokaustu. Iako je nasilje nad ženama bilo široko rasprostranjeno, priče Romkinja bile su u velikoj meri izbrisane ili zanemarene, delom zbog stereotipnih

8 Regina Mühlhäuser, "A Question of Honor: Some Remarks on the Sexual Habits of German Soldiers during World War II", in *Nazi Ideology and Ethics*, ed. Wolfgang Bialas and Lothar Fritze, Newcastle 2014, 149–174.

9 Neka od istraživanja na ovu temu: Dagmar Herzog, "Sexual Violence against Men: Torture at Flossenbürg", in *Rape: Weapon of War and Genocide*, ed. Carol Rittner and John K. Roth, St. Paul 2012, 29–44; Dorota Glowacka, "Sexual Violence Against Men and Boys during the Holocaust: A Genealogy of (Not-so-Silent) Silence", *German History*, vol 39 (1), 2021, 78–99; Tommy J. Curry, "Thinking through the Silence: Theorizing the Rape of Jewish Males during the Holocaust through Survivor Testimonies", *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History*, vol. 27 (4), 2021, 447–472.

prikaza romskih žena, a delom zbog društvene stigmatizacije i straha od sramoćenja.¹⁰ Njeno istraživanje od velikog je značaja ne samo zbog tematizovanja do sada zanemarenih iskustava Romkinja, već i zbog doprinosa širem razumevanju pitanja kako društveno-političke okolnosti utiču na to čije će traume ući u kolektivno pamćenje, a čije će biti prećutane.

Ukoliko ovu temu geografski izmestimo na prostor okupirane Srbije za vreme Drugog svetskog rata, ne možemo da ne primetimo ogroman *prostor tišine*. Premda su istraživanja o stradanju Roma za vreme Drugog svetskog rata otvorena u toku protekle dve decenije,¹¹ pitanje seksualnog i rodno zasnovanog nasilja nad Romkinjama još uvek spada u neistraženu istoriografsku temu. Međutim, uzroci neistraženosti su vrlo kompleksni i najmanje spadaju u delokrug „nezainteresovanih“ istraživača. Na prvom mestu trebalo bi istaći nedostatak dokumentovanih sećanja koji bi govorili o seksualnom nasilju. Za razliku od Matkovske, istoričari postjugoslovenskog prostora suočeni su sa posledicama potiskivanja iskustava Romkinja iz javnog diskursa. One su, i u periodu nakon 1945. godine, ostajale višestruko marginalizovane — etnički, rodno i socio-ekonomski, tako da danas gotovo da nemamo dostupna direktna svedočenja Romkinja o ovoj temi. Premda su mnogobrojni logori na prostoru bivše Jugoslavije poput Jasenovca, Sajmišta, Crvenog krsta i drugih bili mesta represije i nad romskim stanovništvom, dokumentovana romska sećanja na stradanje u njima su retka, najčešće zabeležena u sklopu kompleksnijih istraživanja, odnosno bez fokusa na ovu društvenu grupu.

Iako se seksizam ne može smatrati centralnim elementom nacističke ideologije, tokom nemačke uprave na prostoru okupirane Srbije neke devojke i žene iz grupa predviđenih za istrebljenje postale su žrtve rodno zasnovanog nasilja. U tom kontekstu se i za Romkinje može reći da su seksualno nasilje sasvim sigurno pretrpele kao deo sistemskog nasilja. Iz različitih izvora indirektno saznajemo da se seksualno i rodno zasnovano nasilje nad jevrejskim i romskim ženama

10 Justyna Matkowska, "Sexual and Gender-Based Violence Against Romani Women and Girls in Occupied Poland during World War II", *The Journal of Holocaust Research*, vol.38 (3—4), 2024, 292—315.

11 Ovde ćemo istaći monografiju koja se u potpunosti bavi ovom temom, za razliku od drugih koje to uglavnom čine u segmentima: Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Beograd 2014.

ispoljavalo u brojnim oblicima: prisilno fotografisanje nagih žena, javna poniženja i zlostavljanja na individualnom i kolektivnom nivou.

Međutim, osnovno pitanje koje se nameće istraživaču jeste kako premostiti praznine i obraditi ovu temu sa vremenskom distancom od gotovo osamdeset godina. Osim ponovnog iščitavanja različitih izvora i, uopšte arhivske građe, fokus bi trebalo staviti na dokumentaciju koja do sada nije okupirala značajnu pažnju, kao što su lokalne zdravstvene službe, dokumentacija Crvenog krsta i drugih institucija koje su mogle da pribeleže traumatična iskustva Romkinja tokom rata. Intervjui sa potomcima preživelih Romkinja, pod uslovom da su prenele svoje iskustvo mlađim generacijama, takođe mogu značajno upotpuniti naše trenutno poznavanje ove teme. Za realizaciju ovakvih polustrukturisanih intervjuva, od velikog bi značaja bilo uključivanje i samih romskih organizacija.

* * *

Otvaranje novih tema neretko sa sobom nosi preispitivanje kompleksnosti događaja i procesa u prošlosti, kao i postojećih narativa. Usmeravanje na teme koje preispituju žensko iskustvo najčešće za ishod ima suočavanje sa činjenicom koliko su žene, naročito iz ekonomski ranjivih društvenih grupa, bile marginalizovane i koliko je naše (ne) razumevanje njihovih autentičnih iskustava i perspektiva zapravo veliko. Budući da ćutanje kao društveno-kulturni obrazac nije odlika demokratskih društava, pisanje o jednoj visoko senzitivnoj i kompleksnoj temi poput ove čini da se utišani i marginalizovani glasovi žena (ponovo) čuju, što svakako predstavlja svojevrsnu obavezu savremene istoriografije.

* * *

Opening of new topics often entails reexamining the complexity of events and processes in the past as well as the existing narratives. Focusing on topics that review women's experience results, most frequently, in dealing with the fact of the extent of marginalization of women, especially those from economically vulnerable social groups,

and of the real extent of our (mis)understanding of their authentic experiences and perspectives. Since silence as a social and cultural pattern is not a feature of democratic societies, writing about a highly sensitive and complex topic like this makes the silenced and marginalized voices of women heard (again), which certainly represents a kind of obligation of contemporary historiography.

Прилози

Contributions

Dragoljub Acković, Samudaripen Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, „Službeni glasnik“, Beograd 2023, 744.

Gideon Greif

Review

УДК 341.485(=914.99)(094.5)

COBISS.RS-ID 143178497

DOI 10.7251/TOP2511207G

With great sadness, upon completing the writing of this review, we received the bitter and sad news of the death of the great researcher, the distinguished historian of the Roma Community during World War II, Prof. Dragoljub Acković, a courageous spokesman for the Serbian Roma community throughout the world and a wonderful man, a personality amazing in his qualities.

We are obliged with sorrow to dedicate the attached article to the memory of Prof. Acković.

May his memory be blessed.

His contribution to the world of science and to the perpetuation of the Gypsy heritage will remain with us forever.

In history there are always areas that no one has yet explored, unknown areas, and these areas are really begging and desperate for a serious researcher who will devote himself to them and discover their secrets and redeem them from their anonymity. Prof. Acković is just such a historian, who exposed the empty space of the study of the Roma in the Jasenovac camp and other Croatian concentration and extermination camps and devoted his entire life to this important subject. Prof. Acković's latest book, as well as all his other books and many articles, is in a sense a masterpiece. It is hard to believe that a future historian will be found who, after such masterful work, will be

able to innovate something in the field of Roma history in the Jasenovac camp or other camps of its kind. This is truly the magnum opus of Prof. Acković, who in his diligent work did not overlook any document, any photograph, which has the potential to shed light on all sides of the case of the arrest, torture, humiliation and murder of the thousands of Roma in Jasenovac. This and only this is how serious, in-depth and authentic research should look. Prof. Acković is an asset to the Serbian nation, to the Roma community, to the history of the Jasenovac camp and above all - an ambassador of the pure, realistic, reliable and fair truth.

Acković has written around twenty books and several hundred articles on the Roma community. Thus, as a true expert of Romology, Prof. Dr. Acković will be the first one to make a comparative analysis of Auschwitz and Donja Gradina, as part of the notorious Jasenovac brutal murder site, having interviewed child survivors of Jasenovac, and gathering experts on death factories, historians, in order to shape it and have it published in first in Serbian, with ambition to translate into English, German, Hebrew and Russian.

The monumental book was published in 2023 by Službeni Glasnik, and its encyclopedic format seems to be the only one worthy of the Great Martyrs of Jasenovac. On 744 pages, Prof. Dr. Acković depicts the crimes committed in Jasenovac against Serbs, Jews and Roma focusing on Roma and Sinti suffering in detail and with historical factography and archive documents. The size of the book is monumental as it is written in encyclopedic format with a plethora of documents, photographs, personal belongings of victims, excerpts of their testimonies, tools of brutal murders, reconstructions of massgraves and posters of the first Memorial Park for Roma and Sinti in the heart of Germany in its capital. The Permanent Exhibition on Roma and Sinti suffering is a reminder on the seize of massive genocide committed during Nazi regime in WWII throughout the whole Europe.

Shortly after coming to power, the Ustaša authorities passed their version of racial laws that were directed against the Roma. In the summer of 1941, however, a decision was made that all Roma should be registered, ie their personal information should be collected and their life style recorded. The mass and systematic persecution of Roma began after 19 May 1942, when a decision was made to round-up all Roma. From May to the end of July 1942, arrests and deportations had taken place. The final destination of the Roma was the Jasenovac camp.

The suffering of Roma and Sinti in WWII was of such large scale, so that facing historical revisionism, he was compelled to work with forensics and other experts and read many testimonies of survivors which helped him immortalize it through a portrayal of brutal methods of torture and bestial murders especially over Roma and Sinti. This tremendous effort of Prof. Acković to do this monumental monography on suffering of Roma and Sinti in Jasenovac and Independent State of Croatia was a big challenge. In this monumental monography Prof. Acković uses statistical data in explaining the number of brutally murdered Roma and Sinti in Jasenovac death camp and in Ustaša Independent State of Croatia.

Truth be told, there are several articles on this topic in the press, and several scientific studies, which one could count on the fingers of one hand. However, the scholarly community should feel a pressing desire and good will to help in this historical endeavor of Prof. Dr. Acković to correct the injustice made to the matter of the suffering of Roma and Sinti in WWII. The „oblivion“ of suffering of the Roma in the NDH, which was created, both intentionally and unintentionally, by many who have dealt with this topic in the past eightdecades.

Also a chapter of note is the one Acković dedicated to the reconstruction of the size and look of the Jasenovac death camp which was about 240 km², or approximately 150 football stadiums, but also to the number of victims showing the first and only model of Jasenovac camp which was constructed by Architectural Faculty of University of Belgrade. The described results of his research and the parallel drawn with the world-notorious death camp of Auschwitz aim to give unequivocal evidence that Jasenovac was the most brutal and most infamous death camp out of the total of 8 that existed in the Second World War.

Acković points out, that revisionist trends tend to qualify Jasenovac as a mere labour camp, which it was not. Therefore he points out that there were 8 extermination camps in WWII: Auschwitz, Chelmno, Belzec, Maydanek, Sobibor, Treblinka, Maly Trostenets and Jasenovac.

Dragoljub Acković was a writer, academic, activist, and politician in Serbia. He was a prominent member of the Roma community in Serbia and has written extensively on the history and identity of the Roma people. Acković, born in 1952, in the village of Osipaonica, Smederevo, in what was then the People's Republic of Serbia in the Federal People's

Republic of Yugoslavia. He attained university degrees in political science and ethnology, took post-graduate studies at the University of Belgrade Faculty of Law, and received a doctorate in Romological studies from the United Nations University for Peace. He joined the Association of Writers of Serbia in 1997 and also has been a member of the Commission for the Study of Roma Life and Customs in the Serbian Academy of Sciences and Arts. In 2011, he became deputy president of the International Roma Academy of Arts and Sciences and a member of the National Committee for Intangible Culture Heritage in the Serbian ministry of culture, information, and informational society. Acković became a member of the International Commission for the Truth About Jasenovac in 2007. Three years later, he became president of Milan Bulajić's Genocide Research Fund.

Dragoljub Acković, 1952—2025

Споразум о сарадњи Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“ и Националног центра историјског сјећања из Руске Федерације

Тања Тулековић

Музејски савјетник, директор

ЈУСП Доња Градина

tanjatulekovic@jusp-donjagradina.org

Кратко саопштење

УДК 726.84(497.6 Доња Градина)

COBISS.RS-ID 143179009

DOI 10.7251/TOP2511211T

Дана 23. маја 2025. године у Изложбеној сали Спомен-подручја Доња Градина потписан је споразум о сарадњи Националног центра историјског сјећања при предсједнику Руске Федерације и Јавне установе „Спомен-подручја Доња Градина“. Споразум су потписали директори ЈУСП Доња Градина Тања Тулековић и директор Националног центра историјског сјећања при предсједнику Руске Федерације Елена Петровна Малишева. Уговорено је учешће ЈУСП Доња Градина у научним и изложбеним програмима Националног центра у Русији, као и стручна сарадња на задатку просвећивања будућих генерација.

Споразум ће унаприједити меморијализацију и истраживање историјских чињеница на основу архивске грађе, што је уједно и неотуђиви дио преношења истине о догађајима у Јасеновцу и Доњој Градини. Планира се одржавање различитих конференција и округлих столова у сарадњи ова два центра као и припрема тематских изложби.

Министар просвјете и културе Републике Српске Жељка Стојићић примила је 23. маја 2025. године делегацију Националног центра историјског сјећања при предсједнику Руске Федерације на челу са Еленом Петровном Малишевом, директором Центра, а поводом потписивања споразума о сарадњи између Јавне установе „Спо-

мен-подручје Доња Градина“ и Националног центра историјског сјећања.

Споразум о сарадњи доприноси и успостављању сарадње у области очувања културе сјећања на жртве усташког злочина геноцида као и на жртве фашизма.

Извештај са Летњег БДС форума са радним планом РУ: РС ЛИБ форума

Јелена Глишовић

Библиотекарско друштво Србије
jelenaglisovic82@gmail.com

Кратко саопштење

УДК 316.48:159.9(497)»2025»

COBISS.RS-ID 143179265

DOI 10.7251/TOP2511215G

Летњи БДС форум 2025. са темом „Култура сећања. Улога архива, библиотека и музеја“, који је трајао пет дана (23—27. 6. 2025), одржан на четири локације (Новом Саду, Лакташима, Доњој Градини и Београду) у сарадњи културних посленика из три државе, обележили су динамичан и предан рад свих учесника, који су представили своја сазнања и искуство на тему неговања и унапређења културе сећања и остварили нове контакте са колегама из других земаља које ће даље бити реализоване у оквиру РУ:РС Либ форума.

Форум је реализован као заједнички пројекат Библиотекарског друштва Србије, Библиотекарског друштва Русије, Архива Војводине, Друштва библиотекара Републике Српске, Музеја жртава геноцида и Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“, а уз велику подршку и помоћ и других установа културе у Републици Србији и Републици Српској. Радни језици форума били су српски и руски.

У „Спомен-подручју Доња Градина“ одржан је трећи дан програма Летњег БДС форума. Након обиласка меморијалног центра са кустосом Дејаном Мотлом, уз превод на руски језик Верице Шево, поздравном речју учесницима скупа обратила се Тања Тулековић, директор Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“.

У наставку је одржана четврта сесија *Пројами за стручно усавршавање и обуку на радном месту. Најбоље праксе Русије, Републике Српске и Србије.*

У току сесије обрађене су теме могућности које међународна сарадња отвара на пољу стручног усавршавања, иновативни програми обуке за библиотекаре и примери постигнутих резултата,

усавршавање на пољу рестаурације и конзервације са историјском и садашњом перспективом и инфраструктура библиотека као основа за програме и специјализације запослених у библиотекама. Учесници из Србије и Републике Српске указали су на тренутни пресек стања на пољу стручног усавршавања и показали значај индивидуализације у развоју културе сећања као и примере рада са документарном грађом у оживљавању догађаја из прошлости са циљем бољег разумевања историјских прилика и појединачних судбина страдалих невиних жртава.

У припреми је електронски зборник са Летњег БДС форума 2025. на српском и руском језику, који ће бити објављен и доступан у отвореном приступу у другом делу 2025. године.

За посебан допринос раду БДС и сарадњу додељене су захвалнице др Небојши Кузмановићу, директору Архива Војводине, Љиљани Кнежевић, председнику ДБРС, Дијани Трубајић, директору Народне библиотеке „Веселин Маслеша“ у Лакташима, Тањи Тулековић, директору Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“, Бојану Арбутини, директору Музеја жртава геноцида, и Марку Милошевском, извршном директору Музеја жртава геноцида.

Програмски и организациони одбор Летњег БДС форума:
Светлана Горохова, Библиотекарско друштво Русије;
Љиљана Кнежевић, Друштво библиотекара Републике Српске;
Никола Милошевски, Музеј жртава геноцида;
Љиљана Радовац Бубњевић, Архив Војводине;
Тања Тулековић, Спомен-подручје Доња Градина;
Дијана Трубајић, Друштво библиотекара Републике Српске;
Милица Матијевић, Библиотекарско друштво Србије (координатор);

Јелена Глишовић, Библиотекарско друштво Србије.

Међународна научна конференција „НДХ и Концентрациони логор Јасеновац у свјетлу савремених истраживања“, Доња Градина, 22—23. април 2025. године

Др Милош М. Дамјановић

Приказ

Косовска Митровица,
Република Србија

УДК 341.322.5(497.5+497.6)»1941/1945»

COBISS.RS-ID 143179777

DOI 10.7251/TOP2511219D

У Козарској Дубици, питорескном градићу на обали умирујуће реке Уне и чаробног природног пејсажа, средишту дубичке регије у Републици Српској, током 22. и 23. априла 2025. године одржана је међународна научна конференција „НДХ и Концентрациони логор Јасеновац у свјетлу савремених истраживања“, у организацији Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“ и под покровитељством предсједника Републике Српске, а поводом 80. годишњице пробоја јасеновачких логораша. Први радни дан скупа одржан је 22. априла, а отворен је уводним излагањима домаћина, директорице ЈУ „Спомен-подручје Доња Градина“, гђе Тање Тулековић, којој се придружио и сарадник наведене установе, проф. др Драга Мاستиловић, да би се на концу, учесницима, гостима и присутној седмој сили, обратио и уважени гост из Израела, г. Гидеон Грајф.

Од укупно 21 учесника конференције, већина је долазила са српског говорног подручја: седморо учесника било је из Србије и шесторо учесника из Републике Српске, односно Босне и Херцеговине. Остали учесници били су из иностранства, са несрпског говорног подручја, од којих су двојица учесника дошла из будимпештанског Меморијалног музеја Холокауста, једна учесница са ЕЛТЕ универ-

зитета у Будимпешти, двојица учесника из Израела, од којих један са Универзитета у Тел Авиву, један из Норвешке, једна са Европског института за ранословенске студије и један са Универзитета у Трсту. С обзиром на чињеницу да је обухватила истраживаче из различитих научних области и реферате шареноликог тематског спектра (историја, етнологија, књижевност, богословље, архивистика, компаративна анализа, култура сећања, мемоаристика, студије национализма, пропаганде, геноцида и Холокауста, студије случаја итд.), конференција је имала мултидисциплинарни карактер. Структурисана је у три панела и конципирана, колико је било изводљиво, по тематском принципу.

У првој сесији насловљеној „Нови прилози истраживању усташког злочина геноцида у Независној Држави Хрватској – узроци и посљедице усташке идеологије“ учествовали су проф. др Драга Мاستиловић („Гдје и када је убијен свештеник Богдан Лалић“), који је уједно модерирао овом сесијом; др Драго Његован („Елаборати Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини на подручју Срема у оквиру НДХ (1941—1945)“); др Андраш Зима у коауторству са др Норбертом Гласером („Промјена оквира империја и националних концепата; представа националних покрета на Балкану у мађарској јеврејској штампи“); Ана Ћирић Павловић („Пријатељство Срба и Јевреја у усташкој пропаганди: Сарајевски нови лист 1941—1945“); Тања Тулековић („Страдање дјеце у Независној Држави Хрватској: посљедице усташке идеологије“) и Мирко Димић („Страдање становника села Пуцари током Другог свјетског рата – анализа броја страдалих села у односу на општину Козарска Дубица“).

Другом сесијом, чији је радни наслов гласио „Холокауст и Порајмос“, модерирао је Ана Ћирић Павловић, а излагачи су били: проф. др Кринка Видаковић Петров („Јасеновац, логор смрти: сведочанства и сећања јеврејских заточеника“); у међувремену преминули проф. др Драгољуб Ацковић („Самударипен на просторима Републике Српске у светлу нових истраживања“); др Гидеон Грајф („Компаративна анализа два логора истребљења: Јасеновац и Аушвиц“), коме су због непроцењивог значаја реферата модератор и учесници једногласно допустили излагање знатно дуготрајније од предвиђеног; мр Данијела Мрда и коаутор проф. др Драга Мاستиловић („Грађа о Холокаусту у Архиву Босне и Херцеговине“);

Дејан Мотл („Холокауст породице Волнер“) и Нађа Греку („Порајмос и сећање: између признања и заборављања – политике сећања и колективно памћење / заборављање о страдању Рома“).

Трећа сесија именована „Студије о рату и геноциду током Другог свјетског рата“ започета је после радног ручка и паузе. Њен модератор био је Дејан Мотл, а резултате својих истраживања на овом панелу изнели су следећи учесници: Кнут Фловик Тхоресен („Норвешка као испостава усташког злочина геноцида“); Јасмина Тутуновић Трифунов („Сећања Јане Кох као извор за истраживање: страдања деце у Другом светском рату“); др Милош М. Дамјановић („Судбина белоимиграната јеврејског порекла у Југославији током Другог светског рата“); Георгије Вулић („Попис жртава јеромонаха Симеона (Биберића) као извор за страдање столачких Срба током Другог свјетског рата“); Владимир Бурсаћ („Корак ка разумевању дешавања у Независној Држави Хрватској (НДХ)“); др Драгана Лазаревић („Теорија интерпретације – објашњавање националне трауме кроз споменике“); Мирко Галасо („Надбискуп Алојзије Степинац: италијанска тачка гледишта на веома контроверзну фигуру“) и Барак Габор („Животна прича Шошане Габор“).

Радни језици конференције били су српски и енглески. После сваке сесије учесници конференције су дискутовали о покренутим темама, мотивисани интересантним презентацијама и динамичним наративима која су отворила бројна и хетерогена питања из повести усташке творевине, ратних злочина и Другог светског рата. Конференција је допринела размени стручних мишљења и продубљивању знања о историји и карактеру Независне Државе Хрватске, нарочито оних њених саставних компоненти у релацији са србцидом, Холокаустом и Порајмосом.

Други дан научне конференције предвиђен је за обилазак меморијала. Радне активности започете су посетом „Спомен-подручју Доња Градина“, где су домаћини упознали учеснике са мисијом њихове установе и богатим наслеђем активности иза којих стоје. Приређен је историјски час, а у изложбеним просторијама учесници су имали прилику да погледају сталну поставку која укључује и оригиналне артефакте који сведоче о бруталности и монструозности усташке страховладе, подсећајући их на етичку врлину историјске науке, развијајући емпатију према жртвама и опомињући на дужност и сврсисходност сећања и активног супротстављања злу.

Боравак на простору некадашњег масовног усташког стратишта нарушио је спокојство посетиоца, свешћу, промишљањем и подсећањем на не тако далеку прошлост датог места. Обилазак је завршен код „Тополе ужаса“ — јединственог природног објекта и симбола геноцида који одваја и разликује усташке логоре од свих осталих нацистичких логора смрти.

Следећа дестинација био је Храм Св. апостола Петра и Павла у селу Драксенић, живи сведок историје патњи српског народа овог дела НДХ у Другом светском рату. Месни парох детаљно и акрибично је гостима представио мучну и језиву судбину сеоске православне цркве и њених верника који су искусили најтамнију страну усташких власти. У порти новоподигнутог храма налазе се остаци првобитног храма — места страшног масовног злочина, и уређена, у свету јединствена „Гробница крви и мозга“, где су похрањени посмртни остаци, крв и мозгови великог броја измасакираних српских стараца, жена и деце овог несрећног села.

Имајући на уму да је ово био пионирски подухват организатора на пољу одржавања научних конференција, уложени труд, демонстрирана озбиљност и професионализам препознат у сваком сегменту њеног рада заслужује сваку похвалу. За успешно организовање скупа најзаслужнија је директорица наведене установе, гђа Тања Тулековић, која је у стратегији планирања и свеукупног ангажмана око њене реализације уживала несебичну и енергичну потпору својих колега. Ово својеврсно пробијање леда уједно је гаранција да њихов велики ентузијазам неће опати у будућности, те да ће ускоро поново обрадовати стручну и лаичку јавност новим сродним садржајима. Надамо се да ће у томе имати пуно разумевање и подршку надлежних органа задужених за колективно памћење и развој научног прегалаштва и да ће једновременно свест друштва и државних институција о важности одржавања оваквих научних конференција бити још већа него што је данас. Објављивање зборника радова предвиђено је по окончању конференције. Верујемо да ће ускоро изаћи на светлост дана, на радост и задовољство свих љубитеља музе Клио.

Наставни час „Трагови лица у вјечном сјећању”

Катица Смиљанић

проф. италијанског језика и књижевности и српског језика и књижевности, - библиотекар, ЈУ ОШ „Вук Стефановић Караџић”, Козарска Дубица
smiljanic.katica@yahoo.com

Приказ

УДК 371.213.1:930.85

COBISS.RS-ID 143180545

DOI 10.7251/TOP2511223S

Апстракт: Рад о одржаном часу „Трагови лица у вјечном сјећању” у школској библиотеци на тему страдања и сјећања на жртве Другог свјетског рата. Часови су одржани за ученике 9. разреда основне школе.

Кључне ријечи: наставни час, култура сјећања, жртве, мултидисциплинарни приступ.

Поводом обиљежавања Седмице културе сјећања на жртве Другог свјетског рата, у школској библиотеци одржани су часови посвећени овој теми за ученике деветог разреда. О овој теми се у школама у Козарској Дубици говори током цијеле године када Наставни план и програм то дозвољава, али и мимо тога, с обзиром на то да се на подручју општине Козарска Дубица налази и „Спомен-подручје Доња Градина”. Управо залагањем ове установе, све школе у Републици Српској добиле су едукативни материјал у виду фотографија страдалих у Концентрационом логору Јасеновац — Доња Градина. Важно је напоменути да су ово фотографије жртава настале прије почетка рата, односно да нису трауматичне већ да показују жртву у свакодневном животу прије страдања.

Републички педагошки завод Републике Српске организовао је онлајн едукацију на тему реализације наставног часа са горепомену-

тим фотографијама за наставнике српског језика и историје, као и за све друге заинтересоване просвјетне раднике. Предавање је одржала мр Силва Добраш, инспектор — просвјетни савјетник за српски језик и књижевност. Циљ предавања био је јачање педагошких компетенција на тему културе сјећања и памћења наставника за предавање о осјетљивим темама како би се ова тема приближила ученицима на начин који не трауматизује већ се историја посматра из позиције појединца, обичног човјека са нашег подручја, који има своје име и презиме.

Крајем 1990-их година у Европи су се развијале расправе у ком узрасту би дјеца требало да се суоче са темама Холокауста, да ли је то период основне или средње школе.¹ И данас постоје заговорници да је узраст ученика у основној школи премален за овако тешку тему. Међутим, данас је све више оних који заговарају тезу да ученици основне школе треба и мора да се сусрећу са овом темом, нарочито у времену интернета када ученици имају отворен приступ информацијама, те уколико не посједују развијену критичку свијест да сами расуђују, улога наставника је више него икада прије неопходна. Бојазан је да уколико са ученицима у овом узрасту не говоримо о овим темама, у периоду средње школе може бити касно. У овим моментима је улога наставника кључна, односно приступ и методологија коју он користи приликом обраде ове теме. Један од најбољих приступа развија Међународна школа за образовање о Холокаусту, у оквиру Меморијалног центра „Јад Вашем“ у Израелу. У питању је тзв. *спирални педагошки приступ*. Кључни елементи овог приступа су: садржај прилагођен узрасту (специфичној психолошкој и емоционалној зрелости ученика); мултидисциплинарност (књижевност, ликовна и музичка умјетност служе као средства за разумијевање Холокауста); емпатија и етичка одговорност; педагошки припремљени наставници (знају како пажљиво „ући“ и сигурно ‘изаћи’ из теме штитећи емоционалну добробит ученика). Сви ови елементи се користе како би се ученицима приближила тема без додатне трауматизације.

У наставку рада представљам наставни час који сам одржала по узору на препоруке Републичког педагошког завода као и ча-

1 „Holocaust education: A Primary or Secondary Concern?“, у: *Holocaust Education in Primary School in the Twenty- First Century*, ур. Claus-Christian W. Szejnmann, Paula Cowan, James Griffiths, Cham 2018.

сове са званичног сајта „Јад Вашема“² уз допуне и измјене, прилагодивши час конкретним разредима и свом личном начину рада.³

Циљ часа био је да се говори о жртвама Другог свјетског рата без шокантних слика и бројки, већ да се жртвама да име, презиме и лик, а све са циљем да се говори о драгоцјености људског живота и очувања мира и слободе као универзалне људске вриједности. Ученици развијају емпатију према жртвама поистовјеђивањем са њиховим животима и навикама у времену које претходи тренутку кад постају жртве.

Сет садржи 23 фотографије гдје на полеђени сваке фотографије стоји објашњење фотографије. Пријератне фотографије показују да жртве нису само неки имагинарни број већ су имали идентитет. Видимо породице, дјецу и обичне тренутке из свакодневног живота, што помаже ученицима да схвате да су то биле праве особе чији су животи угашени из разлога што су били друге националности или се нису слагали са режимом. Ове фотографије служе као визуелни траг историје и покрећу низ питања: Ко су били ти људи? Како је изгледао њихов живот? Зашто су постали жртве? Тиме се подстиче емпатија код ученика и указује се на шири друштвени, етнички и културни контекст прије Холокауста.

Фотографије особа сам поставила на један сто са јасним упутством да се не смију окретати и читати.⁴ Ученици пролазе поред фотографија те након неколико минута разговарамо шта виде (бура мозга). Најчешћи одговори су да су то неки људи из давних времена, писци, жене у народној ношњи са нашег краја и сл. На основу фотографија тешко је закључити да су то људи и дјеца страдали у логору, али има и случајева да ученици по изгледу фотографије закључе да је то период Другог свјетског рата. На овај начин, без уводног објашњења, жељела сам да ученици стекну свијест да су

2 https://www.yadvashem.org/education/educational-materials/lesson-plans/remember-faces.html?utm_source

3 Напомињем да се ове фотографије користе као едукативан материјал и да их наставник користи на разне начине, тако сам и ја овдје представила један од часова из разлога што нису сви часови изгледали једнако, зависно од динамике одјељења као и претходног знања ученика.

4 Ученицима нисам показала фотографију на којој је била приказана ознака коју су морали носити Јевреји приликом кретања на територији НДХ, фотографију траке којом су Срби били означени у Бјеловару те мапа јасеновачког Логора III – Циглана, с циљем да задатак буде тежи.

то људи који су имали лик, животе те да су живјели неким обичним животом прије рата.

Затим ученике дијелим у групе и свакој групи дајем по једну фотографију. Задатак је да разговарају о фотографији помоћу следећих питања:

- Ко би могла бити особа на фотографије?
- Какав је био њен/његов живот прије рата?
- Шта гардероба / предмети / изрази лица говоре о њеној судбини?
- Каква осјећања и/или мисли буди ова фотографија?
- Каква додатна питања ова фотографија покреће код вас?⁵

Ученици прво без знања ко је на фотографији размишљају о животима људи са фотографије, покушавају на основу одјеће и предмета са фотографије закључити каквим су животом живјели. Затим, заједно са сваком групом читам објашњење фотографије те им дајем појашњења уколико је то потребно. Остављам ученицима времена да направе кратку презентацију добијене фотографије те да своја запажања представе остатку разреда.

У наставку неке од фотографија које сам користила:

5 Силва Добраш, „Смјернице за употребу фотографија ЈУ ‘Спомен-подручја Доња Градина‘“, Републички педагошки завод 2025.

Ромски оркестар ђрије Друјої сејејскої раїа. „Циїани су свирали себи ђосмрїни марш и мноїма су сузе цуриле низ образе. Лоїораши коїи су слушали ђај ђосмрїни марш, ђричали су да никад ниїїа ђоїшресније и језивције нису чули.“ (из књиїе „Јасеновачки лоїор смрїи“ др Николе Николића)

Вивијен Сџолзер је заједно са родиџељима дејорџована из Зајреба у лојор Јасеновац. Док је била заџочена у лојору, Вивијен је од ђријаџеља, који је џакође био заџоченик, добила рођендански ђоклон, дрвену куџију.

На ђоклојцу куџије уђравирани су иницијали Вивијен и ђријаџеља који јој је дао куџију, а иумеђу њих даџум Вивијениној рођендана, 28. окџобар 1943. јодине. Децеџбра 1943. сви чланови ђородице су убијени.

*Ромкиња Узеиша Хаџијусуфовић, рођена у Босанској Градишци,
убијена у јануару 1944. године у лојору Сјара Градишка.*

На Голој џланини испод Козаре 7. јула 1942. године ухваћен је збјеї од 50 жена са дјецом. Нелу Бојанић, учитељицу из Ламовиће, и њену кћерку Бранкицу, осмоїодишњу дјевојчицу, сїријељали су одмах, као оїомену.

Бранко Босанац, учишћел у Мошћаници, са суїруїом Даницом и дјецом: Срђаном, Немањом, Дивном и Љиљаном. Године 1942. чланови породице одведени су у сисћем јасеновачких лоїора. Исће їодине Даница и дјеца су убијени у лоїору Сћара Градишка, а Бранко у лоїору Јасеновац.

*Јулија Израел рођена 1928. године у Бакићу код Слашине.
Заједно са мајком Маријом одведена је у лојор Тења
код Осијека, из којеј се никад нису враћиле.*

Након њихових излагања настављамо разговор о судбинама људи у концентрационим логорима, са посебним нагласком на комплекс концентрационих логора Јасеновац гдје су страдали Срби, Роми, Јевреји и Хрвати антифашисти. Од ученика не тражим фактографске податке, напротив циљ је да жртва не буде само број, већ да јој се да стварни лик и животна прича.

Из публикације Каталог изложбе „Јасеновац – моја прича“ коју је приредила Бранка Ковачевић, библиотекарка Угоститељско-економске школе из Приједора, ученицима читам једну животну причу/судбину преживјелих. Ова публикација је скуп прича о судбинама предака ученика и радника поменуте школе. Ученицима читам причу „Дај, газда, банку“ која говори о судбини човјека из околине Сарајева који је доведен у Јасеновац и коме је живот спасио чувар логора (муслиман) којем је он некад раније у животу помогао. Напомињем ученицима да је било много оваквих прича гдје су људи помагали једни другима без обзира на националност и вјероисповијест и да је то нешто чему треба да тежимо у свом свакодневном живот, те да не смијемо допустити да се икада више овако зло понови, да су сви људи на планети једнако важни, те да нико нема право да сматра да је изнад осталих. Овдје видимо побједу живота над смрћу с циљем да се код ученика не развија мржња и жеља за осветом.

Питам ученике да ли је неко од њихових предака страдао у Јасеновцу, знају ли / желе ли судбину својих предака подијелити са разредом, те их позивам да, уколико желе, да запишу причу, могу да је оставе у библиотеци. Овдје је веома важно појаснити ученицима зашто многе приче нису забиљежене, те да им објаснимо зашто су многе жртве ћутале и нису жељеле причати о страхотама кроз које су прошли.

ЛИТЕРАТУРА:

- “Holocaust education: A Primary or Secondary Concern?”, у: *Holocaust Education in Primary School in the Twenty- First Century*, ur. Claus-Christian W. Szejnmann, Paula Cowan, James Griffiths, Cham 2018.
- Силва Добраш, „Смјернице за употребу фотографија ЈУ ‘Спомен-подручја Доња Градина’“, Републички педагошки завод 2025.
- Бранка Ковачевић, „ЈАСЕНОВАЦ, моја прича“ : [80 година од пробоја јасеновачких логораша]: [каталог изложбе], Вишеград - Приједор 2025.

Упутство сарадницима

Топола: часопис Спомен-подручја Доња Градина представља научни часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, који излази једном годишње у једној или више свесака. Главни циљеви часописа су истраживање историје шире околине Козарске Дубице, затим истраживање историје геноцида и ратних злочина на подручју Независне Државе Хрватске (1941–1945) са фокусом на логор Јасеновац и стратиште у Доњој Градини, као и развој критичког промишљања тема као што су геноцид, ратни злочини и Холокауст у Другом свјетском рату.

У складу с тим циљевима, часопис одликује посебна структура и тематика, изражена кроз следеће рубрике:

1) Историјска истраживања

Рубрика научно обрађује историју Дубице и ширег дубичког подручја (Козаре, Поткозарја и Просаре) те подручја са обје стране ријека Уне и Саве од Костајнице до Градишке, без временског ограничења. За ову рубрику прихватљиви су и научни радови који обрађују историју већих географских јединица (нпр. Поуња, Босанске Крајине, Баније или западне Славоније), као и реринти старијих ауторских текстова историографског карактера.

2) Студије о рату и геноциду

Сегмент часописа посвећен темама које су важне за дјеловање и мисију Спомен-подручја Доња Градина. У овој рубрици објављиваће се научни текстови који говоре о логору Јасеновац и стратишту Доња Градина, о ратним злочинима, страдању становништва, геноциду и другим логорима у НДХ и шире, те о геноциду и Холокаусту у Европи под Трећим рајхом. Рубрици одговарају и текстови општег типа који са теоријског или психолошког гледишта прилазе овим темама, као и текстови који се односе на Други свјетски рат на подручју окупиране Југославије.

3) Документи и сјећања

Дио часописа посвећен објављивању историјских извора — архивске грађе и ауторизованих сјећања. Примарна тематика извора односи се на логор Јасеновац, односно на рат и ратне злочине на територији НДХ (1941–1945). Секундарно, објављиваће се и архивска и мемоарска грађа од посебног научног и образовног значаја која се односи на историју Дубице и ширег дубичког подручја, без временског ограничења.

4) Ставови

Часопис обезбјеђује простор за краће полемичке текстове који аргументовано образлажу одређени критички став у односу према процесима и дешавањима, односно другим ставовима и текстовима, а који су уско тематски везани за питања страдања, ратних злочина и Холокауста у Другом свјетском рату, те пратеће културе сјећања. У изузетним случајевима прихватљиви су и текстови већег обима.

5) Прилози

Простор за прилоге резервисан је за текстове који се због своје форме не уклапају у претходне рубрике. Поред приказа књига, које су садржајем сродне тематици часописа, ова рубрика је превасходно намијењена извјештајима о дјелатностима Спомен-подручја Доња Градина и других сродних установа, те прилозима просвјетних и научних радника из области педагошко-образовног рада на тему ратних злочина и геноцида под НДХ.

Сарадници који шаљу своје радове дужни су да наведу своје пуно име и презиме, институцију у којој раде и своју и-мејл адресу. Радови за прву, другу и трећу рубрику третирају се као научни радови и уз себе морају имати апстракт (до 150 ријечи), клучне ријечи (до 10) и сажетак на енглеском језику (прихвата се и превод апстракта).

Текстови достављени за прву и другу рубрику морају бити квалитетни радови научног карактера и морају посједовати научни апарат. Од ових радова очекује се да испуњавају један од два услова: 1) оригиналан научни допринос у тематици коју обрађују, са изношењем нових чињеница и сазнања добијених употребом научне методологије са могућношћу провјере извора (оригинални научни рад), 2) квалитетан синтетички преглед досадашњих резултата науке, односно критички осврт на исте (прегледни чланак). У трећој рубрици, уколико се објављују преписи архивских докумената, сваки документ мора уз себе имати име архивске установе у којој се чува, назив фонда и сигнатуру. Приређивачи су одговорни за тачност преписа докумената, односно за тачност и аутентичност транскрипције сјећања. Текстови за четврту и пету рубрику не сматрају се научним радовима, па стога не морају имати уз себе ни научни апарат.

Текстови се достављају на мејл адресу редакције у DOC или DOCX формату, папир А4, фонт *Times New Roman* или *Liberation Serif*, величина слова 12 (за фусноте 10), без проред (1.0). Обавезни су наводници у складу са језичким стандардом, дупли доњи па дупли горњи, [„] и [“], који се на тастатури за српски језик добијају комбинацијом *AltGr + S* и *AltGr + D*. Фусноте уноси обавезно иза интерпункције. Не уносити фусноте у апстракт.

Пожељно је да текстови за прве двије рубрике садрже до 16 страница. Уколико се ради о текстовима од посебног значаја, могуће је, у сагласности са редакцијом, премашити ову границу. Преписи докумената у радовима за трећу рубрику морају имати величину слова 11, а ауторски коментар величину 12. Пожељна величина текстова за четврту рубрику („Ставови“) је до шест страница А4 формата, док ће већи текстови бити прихваћени само у изузетним околностима.

Научни апарат наводи се у фуснотама (*Footnote*). Архивска грађа наводи се на следећи начин: установа (скраћеница), фонд (број или скраћеница), сигнатура; даље у тексту у скраћеној верзији. На примјер:

- Архив Републике Српске (АРСБЛ), Изванредни народни суд Бањалука (88), бр. 4.
- АРСБЛ, ф. 88, бр. 30.

Књиге се наводе тако што се наведе аутор, наслов (у курсиву), мјесто и година издања и број странице:

- Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 199.
- D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u...*, 240.

Текстови објављени у зборницима и часописима наводе се тако што се наводи аутор, назив текста (под наводницима, без курсива), назив публикације (без наводника, у курсиву), уредник, мјесто и година издања (уколико је часопис, мјесто долази у загради иза назива публикације, а број и година након те заграде), број странице:

- Sanja Gladanac, „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna“, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2012, 67.
- S. Gladanac, „Uspostava državnog školstva...“, 71.
- Miladin Životić, „Patriotizam i socijalizam“, *Praxis* (Zagreb), br. 3-4, 1972, 489.
- M. Životić, „Patriotizam i socijalizam“, 495.

Текстови са интернета наводе се на исти начин, с тим да се назив сајта ставља у једноугласте заграде уз навођење датума приступа:

— Slavko Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“, *Novosti* (Zagreb), 24. 7. 2011. <www.novosti.com> (25. 9. 2020)

— S. Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“.

Прихватају се и ћирилички и латинички текстови. Текстови на српском језику биће лекторисани о трошку редакције. Аутори који своје текстове достављају на другим језицима дужни су да обезбиједe лекторисање својих текстова.

Достављене текстове разматраће чланови редакције. Редакција шаље текстове на двије анонимне рецензије. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обје рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Они који не испуњавају услове биће одбијени, а они који би могли бити објављени уз извјесна побољшања, биће враћени ауторима на дораду, уз коментар рецензента или редактора. Редакција задржава право да измијени наслов рада уколико сматра да исти није сагласан са садржајем текста.

Рок за доставу радова: 31. март 2026.

И-мејл адреса: redakcija@jusp-donjagradina.org

Instructions for authors

*Topola: Journal of Memorial Zone Donja Gradina*¹ is a scientific journal published annually in one or more issues. Two primary goals of this journal are: 1.) to foster the research of history of the wider geographic region of Kozarska (Bosanska) Dubica, 2.) to further the ongoing historical and multidisciplinary research into the history of genocide and war crimes on the territory of the Independent State of Croatia (NDH) (1941–1945), focusing on the Jasenovac concentration camp, as well as to encourage the critical examination of issues such as genocide, war crimes and the Holocaust during the Second World War.

Based on those premises, the journal is structured through following sections:

1.) Historical Research

This section is intended for scholarly texts that explore the history of Dubica, its wider geographic region, including Kozara and Prosara mountains, as well as the entire territory surrounding the Una and Sava rivers from Kostajnica to Gradiška, with both sides of the riverbanks, and without a time-frame. In this section we may also publish the histories of wider regions (such as Pounje, Bosanska Krajina, Banija or Western Slavonia), as well as vintage historical texts in any historiographic form.

2.) Studies of War and Genocide

This part of the journal is focused on those issues that are of special interest for the Memorial Zone Donja Gradina. Here, we will publish scientific papers that talk about the Jasenovac concentration camp, war crimes, destruction of society and loss of civilian life during the war, genocide, other concentration and death camps in NDH and beyond, the Holocaust in Europe under Third Reich and so on. Papers that approach these issues from a generalized, theoretical and psychological viewpoint are also suitable, as well as histories of WW2 in occupied Yugoslavia.

3.) Documents and Testimonies

Section dedicated for publishing historical sources — archival documents and testimonies. Primarily, we will publish those sources that give us an insight into history of Jasenovac concentration camp, as well as history of war and war crimes on the territory of NDH (1941–1945). Secondly, we will publish historical sources of special scientific and educational significance for the history of the Dubica region, without a time-frame.

4.) Perspectives

The journal also encourages authors to contribute their short essays that critically analyze and rethink any given opinions, trends, processes or other texts in connection to issues of special interest for our journal, such as war crimes, loss of life and the Holocaust in the Second World War, as well as its corresponding memory culture. In extraordinary cases we may also accept longer texts.

5.) Contributions

Section for other texts that due to their form do not belong to any of the previous sections. Here, we will publish reviews of books which are conceptually related to our issues, reports on activities of the Memorial Zone Donja Gradina and similar institutions, reports on educational activities concerned with war crimes and genocide in Second World War, interviews with curators, teachers, researchers etc.

¹ **Топола (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the „Poplar of Horror“ was a poplar tree located at the bank of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

Authors who send their papers must also write down their full name, institution and an e-mail address. Papers for first, second and third section are treated as works of scientific character, so they have to include an abstract (up to 150 words), key words (10 at most) and a summary that will be translated to Serbian language.

Papers for first and second sections without an exception must be academic in nature and must include references (citation). They also have to meet one of two demands: 1.) original academic contribution to our understanding of issues dealt with by the text, with addition of new facts and perspectives (original scientific paper), 2.) a synthesis of results offered by current research in the humanities, or a critical review of that research (review article). Texts intended for the third section, if they are presenting archival records, those records must contain the name of the archival institution, record group (fond) or a record collection name and a signature. Authors are responsible for a precise transcription of documents and testimonies. Texts intended for a fourth or a fifth section are not treated as scientific papers.

Authors should send their papers to the Editorial Board's email address, in DOC or DOCX formats, A4 paper size, font *Times New Roman* or *Liberation Serif*, font size 12 (10 for footnotes), spacing 1.0. Authors should use proper English language quotation marks, ["] and ["]. Please insert your footnotes after punctuation marks. Do not insert them in your abstract.

Papers for the first two sections should span up to 16 pages, but we're open for even longer papers if they are of high academic quality. Transcriptions of documents and testimonies for the third section texts should be typed in font size 11, while author's own comments would retain size 12. Texts intended for our fourth section ("Perspectives") should be up to 6 pages long (size A4), while longer text may be acceptable under special circumstances.

References are to be written in footnotes (not endnotes). Archival records are cited in the following manner: institution (abbreviation), record group or collection (its number or its sign), reference code; onward in a shortened version. For example:

— National Archives and Records Administration (NARA), Foreign Record Seized (RG 242), T314, roll 560, frame 1280.

— NARA, RG 242, T314, roll 560, frame 1280.

Reference to books should be starting with the author's name, followed by the title (italic), publication place and year, page number:

— Milan Ristović, *U potrazi za utočištem: jugoslovenski jevereji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, 50.

— M. Ristović, *U potrazi za utočištem...*, 94.

Texts published in journals and conference proceedings should start with the author's name, followed by the title of the text (in quotes, no italics), name of the publication (in italics, no quotes), editor's name, location and year (if it is a journal, location should be written in parentheses after the publication, followed by the issue's number outside, and a year inside a new pair of parentheses), ending with a page number:

— Olga Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije", in: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ed. Milo Petrović, Belgrade 2014, 307.

— O. Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću...", 309.

— Alan Labus, "Bitka za Staljingrad i promidžba NDH: kako je po odluci vodstva NDH poraz Osovine u tisku NDH pretvoren u pobjedu", in: *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), no. 1 (2010), 79.

— A. Labus, "Bitka za Staljingrad i promidžba NDH...", 82.

Texts from the internet should have the same form, while a web address must be placed in angle brackets with a date of the access; if an address is longer than 50 characters, please use only the address of the given website:

— “The Trial of Adolf Eichmann”, Session 46, Part 5 of 6, 2012. <www.nizkor.org> (10. 10. 2020)

— “The Trial of Adolf Eichmann”.

Authors whose texts, written in English, were accepted for publication, must provide a proofreader.

All texts will be taken into consideration by the Editorial Board and sent to two anonymous reviewers. Each text has to be recommended by both reviews. Those that do not conform will be rejected, while others that could be published given some improvement, will be sent back to the author with an anonymous comment. Editors may change the title of the paper if they consider the existing one inadequate in relation to the content.

Deadline: March 31st 2026

E-mail address: redakcija@jusp-donjagradina.org